

गुरुवर्ये आचार्यश्री जिनविजयजीने
परम आदरपूर्वक समर्पित

अनुग्रहाद्यस्य मयाध्यगम्यत
पुरातने गुर्जरगीष्पथे गतिः ।
तदीयपादाम्बुजयोः समर्पये
कृतार्थभावेन कृतिं निजामिमाम् ॥

અનુક્રમ

પૃષ્ઠ

પ્રસ્તાવના

... ૧ થી ૮૪

(૧) પ્રાસ્તાવિક : કાવ્યનું મહત્ત્વ

(૨) કાવ્યનાં સંપાદનો

(૩) કવિ પદ્મનાભ

(૪) કથાવસ્તુ - ખંડ ૧-૨ (અનુવાદાત્મક)

„ - ખંડ ૩-૪ (સારાત્મક)

(૫) કાવ્યની ઐતિહાસિકતા

(૬) કાવ્યનું સ્વરૂપ

„ પાત્રનિરૂપણ

કાવ્યની શૈલી,

કાવ્યનાં રસ, અલંકાર અને છંદ

(૭) સમકાલીન સામાજિક જીવન

(૮) કાવ્યની ભાષા

વાચના (ખંડ ૧-૨)

... ૧ થી ૪૪

દ્રિષ્યજી

... ૪૫ થી ૧૩૪

પ્રસ્તાવના

“મહાકવિ પદ્મનાભરચિત મહાકાવ્ય ‘કાન્હડદે પ્રબન્ધ’ રાજ-સ્થાનકે ચૌહાણકુલ શિરોમણીવીર કાન્હડદેકે સ્વર્ગ અને સ્વદેશકી રક્ષાકે નિમિત્ત અનુપમ ચરિત્રાનકી કીર્તિકથા છે. ...યહ કાવ્ય વિશુદ્ધ ધર્મપ્રેમ, સંન્યત રાષ્ટ્રપ્રેમ, ઉત્તમ સદાચારપ્રેમ અને સાહિત્યિક સત્યપ્રેમકા એક પ્રશસ્ત પુણ્યસ્રોત છે. ...યહ કાવ્યપ્રબન્ધ પ્રાયઃ શુદ્ધ ઇતિહાસિક કાવ્ય છે. હસમે વર્ણિત યદનામે ઘટુત અંશમે ઇતિહાસ સમાર્પિત છે. પ્રાચીન રાજસ્થાની કિત્તા પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાકો યહ એક સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ છે.”

—આચાર્ય જિનવિજયજી મુનિ

“This Prabandha is a rhapsody unique in old or modern Gujarati, throbbing with great and sustained heroism; an epic of a great age fast fading into oblivion; a swan-song-of-the-Gujarat of Siddharāja.”

—K. M. Munshi

૧

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાન્હડદે પ્રબન્ધ એક અનોખી કૃતિ છે. એનું અનેક રીતે અસાધારણ મહત્ત્વ છે. ગુજરાતી સાહિત્યનું એ પહેલું ન જુદત વીરસ કાવ્ય છે.^૧ એની સુભંગ વીરસ-

૧. જુઓ : વિજયરાય રાય, ‘ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’, ૧૯૪૩, પૃ. ૪૨.

નેષ્પત્તિ, 'તેજસ્વિની પ્રભાવલરી શૈલી', 'દીપ્તિમતી કવિત્વ દર્શના' ૨, એનું ઉત્તમ પ્રકારનું પાત્ર નિરૂપણ અને રસોદ્ધાસન', 'એમાં સ્ફુરતો ઉચ્ચ દેશાભિમાન અને પ્રબળ ધર્માભિમાન' ૩, એમાં મૂર્ત યતી વિશુદ્ધ ધર્મ પ્રેમ, ઉન્નત રાષ્ટ્રપ્રેમ અને ઉત્તમ સદાચારપ્રેમની ભાવનાઓ ૪, પ્રસંગોનાં તાદૃશ શબ્દ ચિત્રોના આલેખનમાં અને નગર, ઉત્સવ, યુદ્ધ, વગેરેનાં વર્ણનોમાં એનું કૌશલ, એનું સુરેખ તત્કાલીન સમાજ દર્શન ૫—એ સર્વ આ કાવ્યપ્રબન્ધને વિશિષ્ટ સ્થાનનો અધિકારી બનાવે છે. પરંતુ એનું સાચું મહત્ત્વ, એની અપૂર્વતા તો શુદ્ધ ઐતિહાસિક પ્રબન્ધ કાવ્ય તરીકે છે. એમાં કવિએ સિલસિલાબંધ વર્ણવેલા પ્રસંગોને અન્ય ઐતિહાસિક આધારોનું સમર્થન છે. કવિએ બહુ જ કૌશલથી પોતાને પ્રાપ્ત તવારિખો, ખ્યાતો અને ઐતિહાસિક પરંપરાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. એમાં કવિની બહુ-શ્રુતતા, અને સમકાલીન ઇતિહાસ, ભૌગોલિક સ્થિતિ અને સામાજિક જીવનનું બૌદ્ધિક જ્ઞાન પદેપદે પ્રગટ થાય છે. એ રીતે તો એનું મહત્ત્વ કેવળ પ્રાચીન ગુજરાતી રાજસ્થાની સાહિત્યમાં જ નહીં, પરંતુ સમગ્ર ભારત વર્ષની ઐતિહાસિક પ્રબન્ધાત્મક રચનાઓમાં અનોખું છે. ૬

૨ જુઓ : શાલાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી સંપાદિત કાન્હદે પ્રબન્ધ, ખીજી આવૃત્તિ, ૧૯૨૬; નરસિંહરાવ દીવેદિયાનું 'પુરોવચન', પૃ. ૧૯.

૩ જુઓ : કે. હ. કુવ, 'સાહિત્ય અને વિવેચન', ભાગ-૨, પૃ. ૧૫૧.

૪ જુઓ : કાન્તિલાલ બ. વ્યાસ સંપાદિત કાન્હદે પ્રબન્ધ, (રાજસ્થાન પુરાતન પ્રશ્નમાલા-પ્રશ્નોંક ૧૧) ૧૯૫૩; પુરાતત્ત્વાચાર્ય જિનવિજયજી મુનિનું પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય, પૃ. ૨

૫ જુઓ : વિજયરાય વૈદ્ય, એજન પૃ. ૪૬,

૬ સરખાવો : ડૉ. સુનીલકુમાર ચેટરજીનું કાન્હદે પ્રબન્ધ (રાજસ્થાન પુરાતન પ્રશ્નમાલા) નું અવલોકન; પ્રસિદ્ધ Bulletin of the Deccan College Post-graduate and Research Institute, 1956.

કાવ્યકૃતિ તરીકે આ રચના જોટલી મહત્ત્વની છે, એટલી જ પ્રાચીન ગુજરાતી અને પ્રાચીન રાજસ્થાની ભાષાના-જે એ કાળે અલિપ્ત હતા—એક સુદ્ધર અલિપ્ત ઉદાહરણ તરીકે મૂલ્યવાન છે.

એનો રચયિતા કેવળ સુકવિ નથી, બ્યુત્પન્ન પંડિત પણ છે, જેની ખાતી મનોહર (સુરંગ) છે. એ યુગના ભદ્ર સમાજની—રાજ દરબારની અને પંડિત વર્ગની, અને શિક્ષિત રસિક જનની-ભાષાનું એમાં સુભગ પ્રતિબિંબ ઝિલાયું છે. સમકાલીન ભાષાનું શિષ્ટ (Standard) સ્વરૂપ પ્રગટ કરતી રચનાઓમાં એનું સ્થાન સર્વોપરિ છે. સદ્ભાગ્યે સં. ૧૫૧૨માં રચાયેલી આ કૃતિની લિખ લિખ વિશુદ્ધ પ્રતિઓ મળી આવી છે, જેમાંની કેટલીક એજ સ્થળની અને એજ સમયમયોદ્ધાની છે. એના લિપિકારો પણ સુભાગ્યે બહુ જ કુશળ, સાવધાન વિદ્વાન લલિયાઓ હતા. એથી એનું ભાષા સ્વરૂપ યથાતથ, કોઈ પણ પ્રકારના પ્રક્ષેપ કે વિક્ષિયા વિના, ઝિલાયું છે.

૨

આવી મૂલ્યવાન કૃતિ તરફ વિદ્વાનોનું સત્તર ધ્યાન ખેંચાય અને એનો અભ્યાસ થાય એ સહજ છે. સુવિખ્યાત પ્રાચ્યવિદ્યાવિશ્વારદ્ધ જો. બ્યૂલર અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની હસ્તપ્રતોની શોધ માટે ઉત્તર ગુજરાત અને રાજસ્થાનના પ્રવાસે ગયા હતા. “ત્યાં યરાદના જૈન જ્ઞાનભંડાર તપાસતાં તેમની દષ્ટિ આ પ્રબંધ ઉપર પડી. સુરક્ષિત દાખડામાં મૂકીને તાળા ફૂંચીવાળા પટારામાં સાચવેલું આ રત્ન કદરદાન અવેરીની દષ્ટિએ પડતાં જ તેમણે તેનું આજી જોઈ કિંમત કરી. પોતે એની નકલ કરાવીને સ્વ. નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા, જેઓ ‘શાળાપત્રના તંત્રી હતા અને ગુજરાતીના સારા વિદ્વાન હતા,

૭ સરખાવે : ‘વચનામ પંડિત સુકવિ, વાળી વચન સુરંગ’

કાન્હદે પ્રવચ્ચ સં. ૧-છો. ૪.

તેમની તરફ મોકલી દીધી. ”૮ સ્વ. નવલરામે ‘શાળાપત્ર’માં ક્રમશઃ ઈ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ દરમિયાન પ્રતિ હતી તે પ્રમાણે અક્ષરશઃ, એક અક્ષરનો પણ ફેરફાર કર્યા વિના, છાપી, એમાં આવેલા કદિન શબ્દોનો કોય તથા વ્યાકરણ નિયમ પાછળથી આપવાનો એમનો વિચાર હતો^૯ પરંતુ એ સિદ્ધ થાય તેની પૂર્વે એમનું અવસાન થયું.

‘શાળાપત્ર’માં ક્રમશઃ છપાયેલી કાન્હદે પ્રવચ્ચની વાચના પુષ્કળ આમોલકરેલી છે. મૂળે જ પ્રતિની નકલમાં કેટલીક ભૂલો હતી; એમાં ‘શાળાપત્ર’માં છાપતી વેળા અનવધાનતા અને વિષયની કદિન-તાને કારણે વિશેષ ભૂલો ઉમેરાઈ.^{૧૦} છતાં આ સ્વરૂપે પણ આ પ્રમુખ પ્રગટ થવાથી વિદ્વાનોનું એની તરફ ઉત્કટપણે ધ્યાન ખેંચાયું એ એક મોટો લાભ થયો.

ડો. ફ. હ. ધ્રુવ અને કે. હ. ધ્રુવ જેવા એ સમયના અગ્રણી પુરાતત્ત્વવિદોને અને સદ્. ડાહ્યાખાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી જેવા વિદ્વાનોને ધણી દષ્ટિએ આ પ્રમુખ મદત્વપૂર્ણ લાગ્યો. એમણે એનું સિન્ન સિન્ન દષ્ટિએ પરિશીલન કર્યું. સ્વ દેરાસરીને તો આ પ્રમુખનું વ્યવસ્થિત “સંશોધન કરવાની ઉત્કટ લાલસા થઈ.”^{૧૧} એમણે ઉપરની, આ પ્રમુખની સદ્. નવલરામ પંડ્યાએ ‘શાળાપત્ર’માં છપેલી વાચના (ક પ્રતિ) ઉપરાંત એની બીજી ત્રણ પ્રતો (લ, ગ, ઘ) મેળવી. એમાંથી ઘ પ્રતિ (ઉતાપો સં. ૧૯૩૦) તો નવલરામે જેની વાચના છાપી હતી તે જ—ડો. બ્યુલરે ઉત્તરાવેલી નકલ નીકળી, ન્યારે લ પ્રતિ (ઉતાપો સં. ૧૬૪૮) એ ક, ઘ બનેલી આદર્શ

૮ જુઓ : દેરાસરી સંપાદિત કાન્હદે પ્રવચ્ચ; પ્રસ્તાવના; પૃ. ૧.

૯ જુઓ : ‘શાળાપત્ર’, નન્યુઆરી, ૧૮૭૭.

૧૦ જુઓ : કાન્તિલાલ બાસ સંપાદિત કાન્હદે પ્રવચ્ચ; Introduction p.p. 27-28.

૧૧ જુઓ : દેરાસરી સંપાદિત કાન્હદે પ્રવચ્ચ, ૧ લી આવૃત્તિ, પ્રસ્તાવના પૃ. ૧.

(=મૂળ) પ્રતિ હતી. માત્ર ગત્રિ (ઉતારો સં. ૧૬૬૫) એ ત્રણેથી જુદી પડતી હતી; એની પરંપરા ક સ્વ થી સ્પષ્ટપણે નિરાળી હતી. આ બે નિરાળા પાઠ પરંપરાઓનું સંકલન કરીને સહ. દેરાસરીએ પ્રમન્ધની વાચના તૈયાર કરી, સાથે અર્થદર્શક ટિપ્પણ અને કાવ્યસાર અને ઐતિહાસિક ચર્ચા કરતી પ્રસ્તાવના બેંડીને ' કાન્હડે પ્રમન્ધ'ની એમની સુપ્રસિદ્ધ પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી. (ઈ. સ. ૧૯૧૩). એમાં સહ. દેરાસરીની વિદ્વતા અને પરિશ્રમ પગલે પગલે નજર પડે છે છતાં વાચના નિર્ણયમાં કોઈ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનું અનુસરણ થયું નથી—સ્થળે સ્થળે પાઠોનો ભાગત્યાગ કેવળ સ્વરુચિથી દોરવાઈને ક્યો છે. જ્યાં જ્યાં મૂળ પાઠ દુર્બોધ ભાગવાથી લલિયાએ લિપિકરણ કરતી વખતે સુધારીને સરળ પાઠો મૂક્યા હતા ત્યાં ત્યાં દેરાસરીએ એ હિતરકારીન સુબોધ પાઠની પસંદગી કરી છે. એથી, તેમજ એમને મજેલી પ્રતિઓ મૂળ પ્રતિની રચના પછી દોઢસો વર્ષે ઉનારાગેલી હોવાથી એમાં સ્વાભાવિકપણે જ મૂળ કૃતિનું ભાષા સ્વરૂપ યથાતથ જળવાયું નથી.^{૧૨} ઈ. સ. ૧૯૨૬માં સહ. દેરાસરીએ થોડાક ફેરફાર સાથે બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી. એમાં કેટલેક સ્થળે વાચનામાં ગત્રિના પાંદને બદલે ઘ પ્રતિના પાઠો સ્વીકાર્યા છે, અને કવચિત્ ટિપ્પણમાં સુધારા ક્યો છે. પ્રસ્તાવનામાંથી એમણે કથાસાર તથા ઐતિહાસિક ચર્ચા કમી ક્યો છે અને બદલામાં સહ. સાક્ષરવર્ષ નરસિંહરાવ દીવેટિયાનું ' પ્રમન્ધનું' આર્મિક રસદર્શન કરાવતું પુરોવચન ઉમેર્યું છે.

સહ. દેરાસરીની આ આવૃત્તિ પણ ઈ. સ. ૧૯૪૦ ના અરસાથી દુષ્પ્રાપ્ય બની ગઈ હતી. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં આ પ્રમન્ધ અવારનવાર નિયત થતો હતો. બી. એ. ના વિદ્યાર્થીઓ તેમજ ગ્રામીણ ગુજરાતીના અભ્યાસીઓને માટે આ મહત્ત્વપૂર્ણ ' પ્રમન્ધનું'

^{૧૨} સરખાવો : કાન્તિલાલ બ્યાસ સંપાદિત કાન્હડે પ્રમન્ધ, (રાજસાગર પુરાતન ગ્રંથમાલા), Introduction p.p. 4-6

પ્રાચીન ભાષાસ્વરૂપ યથાતથ જાણવતી એક શ્રદ્ધેય આવૃત્તિની અત્યંત આવશ્યકતા હતી.

સન ૧૯૪૦ માં સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને પ્રાચીન ગુજરાતીના ધુરધર વિદ્વાન આચાર્ય મુનિશ્રી જિનવિજયજીની પ્રેરણાથી આ પ્રકારની એક શ્રદ્ધેય આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું મેં માથે લીધું. એ માટે ગુજરાત-રાજ્ય-સ્થાનના લિન્નલિન્ન ભંડારોમાંથી, સરકારી ગ્રંથાલયોમાંથી, તેમજ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકાલયોમાંથી આ પ્રબંધની બધી મળીને ૧૧ પ્રતિઓ મળી આવી. ૧૩

એના પાઠોનું સંકલન કરીને, પ્રતિઓની વંશાવલી નિર્ણયિત કરીને, એને આધારે પ્રાપ્ત સામગ્રીમાંથી અઘનન પાઠનિર્ણયના સિદ્ધાન્તો અનુસાર મૂળ પાઠ તારવી કાઢીને મેં પ્રબંધની વાચના નિર્ણયિત કરી, જે રાજસ્થાન પુરાતન ગ્રંથમાળાના ૧૧મા મણકા તરીકે આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીના વિસ્તૃત પુરોવચન સાથે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. (ઈ. સ. ૧૯૫૩).

એમાં વાચનાની સાથે મેં પ્રતિઓની સંપૂર્ણ પાઠસામગ્રી (critical apparatus) આપી હતી, અને પ્રસ્તાવનામાં પાઠ નિર્ણયના નિયમોની ગવેષણા કરી હતી, અને પરિશિષ્ટમાં વાચનામાં સ્વીકારેલા પાઠની સ્વીકૃતિનાં કારણોની મીમાંસા કરી હતી.

પ્રબંધની ઐતિહાસિક સામગ્રીની ચર્ચા અને એના ભાષાસ્વરૂપનો વર્ગતે અભ્યાસ, તેમજ સંપૂર્ણ (અંગ્રેજી) ભાષાન્તર અને શબ્દકોશ તથા અર્થદર્શક દ્રિષ્ટિથી બીજા ગ્રંથમાં આપવાનું નિર્ધાર્યું હતું.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ બી. એ. રેપેસેલના અભ્યાસક્રમમાં પ્રસિદ્ધ કૃતિઓના અભ્યાસના અન્નપત્રમાં આ વર્ષે (૧૯૬૦-૬૧ ની પરીક્ષા માટે) આ કૃતિના પ્રથમ બે ખંડ નિયત કર્યા છે. આ બે ખંડની મૂળ વાચના, પાઠ-તારાદિક વિના આપીને, સાથે વિદ્યાર્થીઓને

ઉપયોગી થાય તેવું અર્થદર્શક ટિપ્પણ, અને અગ્રધના ઇતિહાસ, કાવ્યસ્વરૂપ આદિ મહત્વના મુદ્દાઓની ટૂંકાણમાં ચર્ચા કરતી પ્રસ્તાવના જોડીને વિદ્યાર્થીઓની કક્ષાને અનુરૂપ અને એવી આવૃત્તિ તૈયાર કરવાની સચના લિન્ન લિન્ન સ્થળેથી મને કરવામાં આવી હતી. તદનુસાર આ નાના પાઠ્યપુસ્તકની રચના થઈ છે.

એમાં રાજસ્થાન પુરાતન ગ્રંથમાળામાં નિર્ણીત કરેલી વાચના લીધી છે,^{૧૪} સાથે ટૂંકું ટિપ્પણ જોડ્યું છે; અને પ્રસ્તાવનામાં આ કૃતિના કાવ્યસ્વરૂપને સ્પર્શતા મુદ્દાઓની છણાવટ કરી છે. પુસ્તકનું કદ વધી ન જાય અને ચર્ચા વિદ્યાર્થીની કક્ષાને ઉશ્લેષી ન જાય તેની સાવચેતી રાખી છે. જે અભ્યાસીઓ અને રસિકોને આ પ્રબન્ધનો સર્વોચ્ચ અભ્યાસ કરવો હશે એમને માટે 'રાજસ્થાન પુરાતન ગ્રંથમાળા' માં પ્રસિદ્ધ થયેલો વાચનાનો મૂલ ગ્રંથ; અને હવે પછી તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થનાર પ્રસ્તાવના, ભાષાન્તરાદિકનો બીજો ગ્રંથ-એમ બંને ગ્રંથો જોવા આવશ્યક હશે.

૩

આ પ્રાચીન ઐતિહાસિક મહાકાવ્યનો પ્રણેતા, કવિ પદ્મનાભ વિસનગરો નાગર હતો. જલોરના ચૌહાણ રાજા અખયરાજનો એ રાજકવિ હતો. અખયરાજ કાન્હડેથી પાંચમી સદીએ ચર્ચા ગયો. કાન્હડેના મુવરાજ ધોરમદે પછી એમલદે, પછી અંબરાજ, પછી ઉષેતસી, અને તેનો પુત્ર અખયરાજ.^{૧૫} અખયરાજની પ્રેરણા (સીમામણ)થી કવિએ સોનગિરા ચૌહાણોના કુળની કૃતિ ગાઈ છે.^{૧૬} અને ચૌહાણ કુલ શિરોમણિ કાન્હડેના ગુણ ગાયા છે. "

૧૪ જે એક સ્થળે નાના મુદ્દારા કર્યા છે. જુઓ : ખંડ ૧-શ્લોક ૧૮૧ (કટકસનાદ); ખંડ ૨-શ્લોક ૩૦ (કરસ્યત કામ)

૧૫ જુઓ : કાન્તિલાલ બાસ સંપાદિત કાન્હડે પ્રબન્ધ, મુનિશ્રી જિન-વિજયજીવું પ્રાસ્તાવિક વસ્તુ, પૃ. ૩; તેમજ ખંડ ૪-શ્લોક ૩૩૪-૩૪૧.

૧૬ જુઓ : એજન. ખંડ ૧ શ્લોક ૪-૫; ખંડ ૪ શ્લોક ૩૪૪, ૩૫૧, ૪૦૦

આ અખવરાજ કાન્હડેનો સીધો રાજવંશજ, અને જાતોરની રાજગાદીનો, કદાચ હેડ્ડો જ, ઉત્તરાધિકારી હતો. ૧૭ એ રવનનું રાજ હતો કે દિલ્હીના મુસલમાન મુલતાનનો ખંડિયો હતો એ નિર્ણય કરવાનું સાધન નથી, ૧૮ તેમ એ આ કાવ્યના સંદર્ભમાં બહુ પ્રસ્તુત પણ નથી, પરંતુ, કવિના પોતાના કથનાનુસાર એ પરમધર્માત્મા, ૧૯ સદાચારી, દાનશીલ, અને ઈશ્વર ભક્ત હતો.

આ સોનગિરા રાજ અખેરાજના દરબારના રાજકવિ પદ્મનાભે સં. ૧૫૧૨ માં—કાન્હડેના નિધન અને જાતોરના વિધ્વંસ પછી ૧૪૫ વર્ષે—આ સમર્થ કાવ્યની રચના કરી છે. કવિએ પોતાના વિષયભૂત વીર કાન્હડે સંબંધે, અને પોતાના આશ્રયદાતા વિશે ઘણી ઝીણાવટ ભરી વીંગતો આપી છે પરંતુ પોતાના વિશે લેશમાત્ર ઈશારો કર્યો નથી. એથી કવિનું મૂળ વતન, કવિના પૂર્વજો, માતાપિતા, ગુરુ, કવિના જીવનના મહત્વના પ્રસંગો ઇ. સંબંધે કશું જ નિશ્ચિતપણે જાણી શકાતું નથી.

કવિ પદ્મનાભ વિસનગરો નાગર હતો; માટે એ મૂળ ગુજરાતના વિસનગર ગામનો વતની હશે અને ત્યાંથી અખેરાજના દરબારમાં જઈને રહ્યો હશે, એવો કેટલાક વિદ્વાનોએ તર્ક કર્યો છે. એ તર્ક નિરાધાર છે, કારણ કે નાગર શાંતિ ગુજરાતથી માંડીને ઉત્તરપ્રદેશ સુધી પથરાયેલી છે. દિલ્હી-આગ્રામાં જ પેઢીઓથી વડનગરા તેમજ અન્ય નાગર શાંતિનાં અનેક કુટુંબો વસેલાં છે, અને ત્યાંજ ઠરીકામ થયેલાં છે. એટલે માત્ર શાંતિના નામ ઉપરથી જ એ કુટુંબો ગુજરાત-

૧૭ જુઓ : એમન, મુનિ જિનવિજયજીનું પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય, પૃ. ૩.

૧૮ જુઓ : દેરાસરી સંપાદિત કાન્હડે પ્રબંધ રજી આરુત્તિ; નરસિંહરાવનું પુરોવચન, પૃ. ૭.

૧૯ જુઓ : કાન્હડે પ્રબંધ ખંડ ૪-૨૩૧૩-૩૩૬-૩૩૯.

માંથી તરતમાં ત્યાં જઈ વસેલાં છે એમ ગણવું વાસ્તવિક નથી. એ જ પ્રમાણે પદ્મનાભને વિસનગરમાંથી જલોર જઈ વસેલો માનવો સમુચિત નથી.

જોકે પદ્મનાભે પોતાને વિષે કશી જ અંગત માહિતી પ્રત્યન્ધમાં આપી નથી, તોપણ આંતરિક પ્રમાણો ઉપરથી એના વિષે કેટલાંક સાધાર અનુમાનો તારવી શકાય છે. પદ્મનાભ વિદ્વાન છે અને સમર્થ કવિ છે, અને એની બાની રસાળ અને મનોહર છે.^{૨૦} એની પ્રતિભા પ્રાકૃત જનોનું જ નહીં પણ કવિજનોનું પણ મનરંજન કરે તેવી છે. એને ‘પુણ્યવિવેક’ નું બિરુદ પ્રાપ્ત થયું છે.^{૨૧} એણે પોતાના આશ્રયદાતા અખેરાજની સૂચના (સીવામળ) થી મા ભારતીના પ્રસાદથી આ સરસ પ્રત્યધની રચના કરી છે.^{૨૨}

કવિની આ પ્રૌઢ વયની અને શ્રેષ્ઠ રચના સંભવે છે; એ વિના એમાં રથળે રથળે આટલો બધો આત્મવિશ્વાસ ઝગડી રહે નહીં. “પોતે પંડિત સુકવિ છે, અને ‘પુણ્યવિવેક’ બિરુદ ધારે છે; આ રસભરિત પ્રત્યન્ધના આરે ખંડ ‘નવનીત જોવા’ મધુરકામળ છે; એનાં દૂહા, ચોપાઈ અને મનોહર ગીતો મનને રસોલ્લાસથી ભરી દે

૨૦ સરખાવો : ‘પદ્મનામ પંડિત સુકવિ, વાણી વચન સુરગ’—કા. પ્ર. ખંડ ૧—શ્લોક ૪.

૨૧ સરખાવો : ‘...પદ્મનામ કવિ પુણ્યવિવેકે । एहं बुद्धि कविजनरंजनी ।’—કા. પ્ર. ખંડ ૪—શ્લોક ૩૪૦.

૨૨ સરખાવો : ‘માહ ભારતી તળહ પસાહ, અક્ષરવધ બુદ્ધિરસ યાદ’—કા. પ્ર. ખંડ ૪—૩૪૧.

‘સરસ વંધ પ્રાકૃત કવું’ કા. પ્ર. ખંડ ૧—શ્લોક ૧.

છે. ૨૩—કવિના પોતાની રચના વિશેના આ કથનમાં લેશમાત્ર અત્યુક્તિ નથી, પરંતુ સાચી આત્મશ્રદ્ધાનો રણુકો છે. વસ્તુતઃ, દીર્ઘકાલની કવિત્વસિદ્ધિ કવિના આ સાહજિક કથનની પાછળ રહેલી છે એમાં શંકા નથી.

આચાર્ય મુનિશ્રી જિનવિજયજી પદ્મનાભને ભારતના એક પુરાતન પુણ્યપ્રદેશનો સાચો સંરક્ષક, ઉદાત્ત રાષ્ટ્રપ્રેમી, આદ્ય રાષ્ટ્રકવિ ગણે છે, અને મધ્યકાલીન કવિઓમાં એને 'મહાકવિ' ના પદનો અધિકારી માને છે. ૨૪

પદ્મનાભ બહુશ્રુત કવિ છે. એને તત્કાલીન ઇતિહાસનો ગાઢ પરિચય છે, ૨૫ ભારતની જૂગોળ વિશે ઝીણવટ ભરી માહિતી છે, ૨૬ અને ઇતિહાસ-પુરાતન-ધર્મશાસ્ત્રાદિકનું ૨૭ સમ્યક્ જ્ઞાન છે. રાજપૂત રાજાનો રાજકવિ હોઈ પદ્મનાભને રાજદરબારી રીતરસમેનો સંપૂર્ણ અનુભવ છે. એથી જ ક્ષત્રિય કુલોના, ક્ષત્રિય યોદ્ધાઓના રાજદરબારોની દૈનંદિન ચર્ચાનાં કવિએ સુંદર ચિત્રો આલેખ્યાં છે. આ દરબારોમાં મુસલમાન અમીરો, રાજદૂતો, અધિકારીઓ વગેરે રાજ્યકાર્ય નિમિત્તે આવતા હશે. એમની જીવન ચર્ચાનો, એમની રીતભાતનો, એમની

૨૩ સરખાવો : 'સાંમલતાં દારીર ઉલ્હસઈ.. ।

ચ્યારિ પંડ જિસ્માં નવનોત, દહા ચડવડે મધુરાં 'ગીત ॥'

—કા. પ્ર. ખંડ ૪-૩૪૨.

૨૪ જુઓ : કાન્તિલાલ બ્યાસ સંપાદિત કાન્દુલ્લહે પ્રવચ્ચ, મુનિશ્રી જિન-વિજયજીનું પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય, પૃ. ૨.

૨૫ ઇ. ત. જુઓ : સુલતાન અલાઉદ્દીનની ઉક્તિ ખંડ ૨-શ્લોક ૬૩-૭૪.

૨૬ ઇ. ત. સરખાવો : ખંડ ૧-શ્લોક ૫૦, ૫૧, ૫૭-૫૯, ૬૮-૭૨, ૧૦૫-૧૦૭, ૬૦

૨૭ ઇ. ત. સરખાવો : ખંડ ૧-શ્લોક ૧૬૦-૧૭૩; ૨૨૪-૨૩૫;
ખંડ ૩-શ્લોક ૧૯૫-૨૦૪; ૨૧૫-૨૧૭;
ખંડ ૪-શ્લોક ૧૮૫-૧૯૧, ૬૦

બાપાનો^{૨૮} કવિને પ્રત્યક્ષ પરિચય છે. એથી જ એ મુસલમાન યોદ્ધાઓનાં, એમની જાવણીઓનાં, એમની ફૂચનાં^{૨૯} ખૂબ પ્રતીતિકર, આબેહુબ વણુનો કરી શક્યો છે.

આ પ્રખન્ધ પદ્મનાભની પરિપક્વ પ્રતિભાનું ફળ છે. પદ્મનાભની અન્ય રચનાઓ હોવી જોઈએ એવું સફળ અનુમાન થાય છે; પરંતુ કાલપ્રવાહમાં એ સુપ્ત ધર્મ ગર્ભ જણાય છે. કેવળ આ પ્રખન્ધજ, મુબાગ્યે, એની રસવતા અને મનોહર ખાનીને લીધે, એમાંની એતિહાસિક ઘટનાઓનાં સુરેખ અને વાસ્તવિક નિરૂપણને કારણે, અને એનાં સામાજિક જીવનનાં તાદૃશ ચિત્રોથી સમકાલીન કૃતિઓની સાથે સચવાઈ રહ્યો છે, અને એની પણ માત્ર ગણીગાંઠી પ્રતિઓજ બિન્ન બિન્ન ભંડારોમાંથી પ્રાપ્ત ધર્મ ચક્રી છે.

૪

આ કાવ્યનું કથાવસ્તુ અત્યંત રોમાંચક છે.

પ્રખન્ધને આરંભે કવિ સિદ્ધિદાતા ગણેશ અને બુદ્ધિપ્રદા સરસ્વતીનું મંગલાચરણમાં સ્તવન કરે છે, આદિપુરુષ વાસુદેવને પ્રણામ

૨૮ સરખાવો : મુસ્લિમ યોદ્ધાઓ અને રાજદરબારીઓની બાપાના નીચેના લાક્ષણિક પ્રયોગો:—

અરદાસ, મુકદ્દમ, સિલામ, ફુરમાણ, વદત, સાવાણ, સિરાખા, મઠીઆરા, તવાષ, સિલ્લાર, મૂત (=મૂર્તિ), વંદીખાનું, તમ્બલોમ, મસૂરતિ, મુદ્દિમ, કિસી, હમારી (=અમારી), કિરતાર, લીવાળ (=દરબાર) લૂખદરામ, નામઝાદ, ઘોરિ (=કબર), વલાઈ (=ખલા) છં

૨૯ સરખાવો : ખંડ ૧-શ્લોક ૪૦-૬૯; ૬૯-૭૦; ૭૪-૮૦, છં

ખંડ ૨-શ્લોક ૮૭-૯૩ છં

કરીને સોનગિરા ચહુઆણેની કીર્તિગાથા સમી કાન્હડેની ગૌરવગાથાને
પ્રારંભ કરે છે, (ખંડ-૧ શ્લોક ૧-૫)

નવકોટી નામથી પ્રસિદ્ધ મારવાડનો સમૃદ્ધ દેશ આવેલો છે. ન્યાં
સોને ઘેર ધનધાન્ય સભર ભરેલાં છે અને જરિયાન વસ્ત્રોની છાકમ-
છોળ છે. ત્યાં જાગ્યાથી મુનિના નિવાસસ્થાન ૩૫ કનકાયલ પર્વત
આવેલો છે. ત્યાં જેમના કુળની કીર્તિ આદિકાળથી પ્રસરેલી છે એવા
વિશુદ્ધ વંશવાળા સોનગિરા ચહુઆણે રાજ્ય કરે છે. (૬-૮)

એ વંશમાં કાન્હડે રાજા યર્ષ મયો—જેની ઋદ્ધિસિદ્ધિ ઇન્દ્ર
જેટલી હતી, અને જેના રાજભવનમાં નવેનિધિનો સદાકાળ વાસ હતો.
મતિમંત માલદે એનો સહોદર હતો, જેના ઉપર એને ધણો પ્રેમ હતો;
વીરમદે એનો (= કાન્હડેનો) જગપશ્વરી કુંવર હતો. એમણે (દિલ્હીના)
સુલતાન સાથે યુદ્ધ ખેલ્યું, એ વિશે ઠવિએ આ ભાષાપ્રમથનની રચના
કરી છે, જેમાં ચહુઆણેના સૌર્યની ગાથા ગાઈ છે. (શ્લોક ૯-૧૨)

એ સમયે ગુજરધરા ઉપર સારંગદે નામે રાજા રાજ્ય કરતો
હતો. એણે (પોતાના અમાત્ય) માધવ બ્રાહ્મણની અવમાનના કરી,
જેમાંથી વિગ્રહનો આરંભ થયો. એ મહાઅમાત્ય રીસાયો. એણે પ્રતિજ્ઞા
કરી કે ‘હવે ગુજરાતમાં તો હું ત્યારે જ ભોજન કરું કે ન્યારે
પુકોને અહીં સર્ષ આવું.’ માધવ મહેતે આ મહાન અધર્મ
કયો. જે ભૂમિમાં શાલિગ્રામની પૂજા થતી હતી, હરિનું નામ લેવાનું
હતું, યજ્ઞયાગાદિક યજ્ઞ હતા, અને બ્રાહ્મણોને દાનો દેવાતાં; ન્યાં
પુલસીપીપળાની પૂજા થતી, વેદપુરાણોકત ધર્મનું પાલન થતું, ન્યાં
લોકો તીર્થયાત્રાએ જતાં; ન્યાં સ્મૃતિપુરાણો અને ગાયત્રી પૂજા થતી
—એવી અતિ પવિત્ર ભૂમિમાં માધવ એવેછોને સર્ષ આવ્યો!
માધવને કપાળે આ કાળી-ટીલી-લાગી પૂર્વસંચિત ક્રમ કદી મિથ્યા
યજ્ઞ થયાં. (૧૩-૧૭)

માધવ અનેક કિમતી ભેટો લઈને દિલ્હી તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં વિષમ ઘાટ ઝાળંગીને છેવટે એ દિલ્હીનગરમાં આવી પહોંચ્યો. પહેલો એ જઈને દિવાનને મળ્યો. એની મારફત સુલતાને બધી વસ્તુરિયતિ જાણી. અલાઉદ્દીન મોટો સમર્થ સુલતાન હતો; ધણા પ્રદેશ ઉપર એની આજ્ઞા ફરતી હતી. માધવ તરફથી ભેટ રૂપે અનેક જાતવંત ધોડાઓ સુલતાનને નજર કરીને દિવાન મીર ઉંબરે પાદશાહને અરજ કરી કે ‘આં (ગુજરાતનો) મુખ્ય પ્રધાન, માધવ નામનો, સુલતાનને સલામ કરે છે.’

પરદેશી પ્રધાન જાણીને (એનું મહત્ત્વ ઝાળખીને) સુલતાને એને માન આપ્યું, અને એને ગુજરાતની રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષે તેમજ ખંભાત, અણહિલપુર દીવ, માંગરોળ, જેવાં નગરો અને અલાવાડ સોરઠના પ્રદેશો સંબંધે પૂછ્યું. (૧૮-૨૨)

સુલતાનનો આ પ્રશ્ન સાંભળીને માધવ ગળગળો થઈ ગયો. એણે ગુજરાતના રાજા કણદેવ વિષે સમજા કરિયાદ કરી : “કણદેવ ઘેલો થઈ ગયો છે; એણે ક્ષત્રિય ધર્મનો લોપ કર્યો છે; ઉદ્દીપક ઔપધો રાજ ખાઈને એ લાન ભૂલી ગયો છે. એણે પહેલાં મારું અપમાન કર્યું, મારા ભાઈ કેશવને માર્યો. અને એની સ્ત્રીને પોતાના રાજમહેલમાં રાખી. એના આ દુષ્કર્મથી મને જે રોષ ઉત્પન્ન થયો છે, એ સહો જતો નથી. આપ ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરો અને લશ્કર મોકલો. હું અનેક હિન્દુઓને મારીશ, અને જાન પડીશ, અને જંગલમાં નસાડી મૂકીશ. અને તમને ગુજરાત જિતાડી આપીશ.” આ સાંભળીને સુલતાન માધવ ઉપર પ્રસન્ન થયો, અને એને પંચાંગપસાય (ઈનામ તરીકે અપાતા પોષાક, આજુષણો ઇં) આપ્યો. (૨૩-૨૮)

ગુજરાત ઉપર ચડાઈલઈ જતાં વચ્ચે જતાં જલોર આવે. એથી સુલતાને પોતાના પ્રધાનોને ભેટસોગાદો સાથે જલોર કાન્હડદે પાસે

મોક્ષલાયા. પ્રધાનોએ કહ્યું કે “ સુલતાનનું મુસલમાન લશ્કર ચઢાઈ લઈને સોરઠ તરફ જાય છે. ખીજે બધે રસ્તો વિકટ છે, માટે પાદશાહે પોતાના લશ્કરને તમારા રાજ્યમાં ચર્ચને જવા દેવાની માગણી કરી છે. તમે તમારું રાજ્ય નિરંકુશપણે ભોગવો; પાદશાહી લશ્કર સીધે સીધું ચાલ્યું જશે, તમારા પ્રદેશને એ કશી રંભડ કરશે નહીં.”

રાજા કાન્હડેએ સભા સાથે મંત્રણા કરીને સુલતાનના પ્રધાનોની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો. એણે કહ્યું કે “ મુસલમાન લશ્કર જ્યાં જશે ત્યાં ગામો ભાંગશે, લોકોને બાન પડશે, સ્ત્રીઓને રંભડશે, ગોખાલણને પીડા કરશે. એ કારણથી એને વાટ આપવી એ અમારા ધર્મ નથી.” પ્રધાનો પાછા વળ્યા, અને સુલતાનને જઈને જણાવ્યું કે કાન્હડે પાદશાહની આજ્ઞા માનતો નથી. આમ વાત મમત ઉપર ચડી. સુલતાને ભાવીનો વિચાર કરીને નિસાસો મૂક્યો. (શ્લોક ૨૯-૩૪)

૫૪ી સુલતાને પોતાના સેનાધિકારીઓને બોલાવ્યા, અને ઉલુઘખાનને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ લઈ જવાનું ફરમાન કર્યું. એની સાથે માધવ પ્રધાનને મોકલાવ્યો. ઉલુઘખાનની સાથે મોટા મોટા સરદારો અને અમીરો, તેમજ નોકરચાકરો (અને સैन्यસામગ્રી) મોકલાવી. એક બાજુ મોટો બાદશાહ અલાઉદ્દીન અને બીજી બાજુ કાન્હડે ચઢ્યાણ. નીતોરગઢ ઉપર પાદશાહના લશ્કરે ઘેરા ધાડ્યો, એનું આ પ્રવંધમાં કવિ વીગતે વર્ણન કરે છે. (એ પહેલાં) કવિ ગુજરાતમાં, અને (વિશેષતઃ) સોરઠી સોમનાથની વાદરે ચડતાં રાજપૂતોએ મુસલમાનો સાથે જે વિષમ યુદ્ધ ખેડ્યું તેનું વર્ણન કરે છે.

(શ્લોક ૩૫-૩૯)

મુસલમાન લશ્કરે ડેરા તંબુ સાથે, ભરપૂર સैन्य સામગ્રી સહિત, ગુજરાત તરફ ફર્ય કરી. લશ્કરમાં ફરક ભાથી, હજારી, બીડામણા બંગાળીઓ હતા. સાથે કહાર, બોઈ, ભણીઆરા, તખાખ વગેરે અનેક

નોકર ચાકરોનો રસાલો હતો. શણગારેલા, ઉપર અંબાડી નાંખેલા, અખ્તરિયા, મદમત હાથીઓ ઉપર મહાવતો અંકુશ લઈને ખેડા હતા. પર્વતમાળાની માફક ચિત્રકાર કરતા હાથીઓ ચાલતા હતા. ઉલુપખાનની ઘોડેસવાર સેનાનો તો પાર નહોતો. આગળ બળુગાં, ઢોલ, નેફરી, કાફલ અને ડંકાનીસાણુ વાગતાં હતાં. જ્યાં જ્યાં ધાસ પાણીની વિશેષ સગવડ હતી ત્યાં ત્યાં લશ્કર પગાવ નાંખતું હતું. લશ્કરની આગળ કોદાળિયાઓ અને પત્થર ફોડાઓ (બારહિદા) રસ્તો સમારતા જતા હતા. આ કામ ઉપર માધવની દેખરેખ હતી.

જંગલી પશુઓ લશ્કરના અવાજથી બહીને નાસી જતાં હતાં, અને પ્રદેશની વસતી નાસીને આધે દુર્ગમ સ્થળોએ ભરાઈ ખેસતી હતી.

કાન્હડદેએ પાદશાહના લશ્કરને રસ્તો આપવાની ના સુણાવી એટલે પાદશાહની સેના ફરીને મેવાડમાંથી પસાર થઈ. ત્યાંના રાજા સમરસિંહ રાવળે મુસલમાન લશ્કરને માર્ગ આપ્યો. દરમજલ કરતું સુલતાનનું લશ્કર બનાસકાંઠા ઉપર આવી પહોંચ્યું. ગુજરાતમાં ખેપિયાઓએ આ ખબર પહોંચાડ્યા, અને સર્વત્ર ગભરાટ, ત્રાસ પ્રસરી રહ્યો. (૪૦-૫૦).

સુલતાનની વિશાળ સેના મોડાસે આવી પહોંચી. ત્યાંના દોકોર ખતડે મુસલમાન લશ્કરનો પહેલો સામનો કર્યો. મુસલમાનો ઉપર એણે સખત મારો ચલાવ્યો અને ખે ચાર ધડી મુસ્લિમ લશ્કરને થંભાવી દીધું. અનેક વ્રરકોને મારીને ખતડ રણમાં પડ્યો. ઉલુપખાને એના શુરાતનની પ્રશંસા કરી. મુસલમાનોએ મોડાસા ભાંગ્યું અને ગામમાં લાલ લગાડી. (૫૧-૫૭)

હવે તુર્કોએ કાનમ, ચરોતર, બાવનખેડાર ભાગ્યા, અને પછી તેઓ દક્ષિણોત્તર દંડાવ્ય ઉપર ચડ્યા અને ધાણુધારને હયમચાવી નાખી. હવે ખેપિયાઓ મુસલમાનોની ચડાઈના ખબર લઈને પાટણ આવ્યા. પાટણના દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા, દરવાજા રક્ષકદળો

મૂક્યાં, અને યોદ્ધાઓ મુસલમાનોનો મુકાબલો કરવાને તૈયાર થયા. મુસલમાનોએ માધવ મહેતાને આગળ કચેરી-એ નગરમાં જવા આવવાના માર્ગોને જાણકાર હતો. મુસલમાનોએ પાટણ શહેર છૂટી લીધું, અને કિલ્લાને ઘેરા લાલ્યો. માધવે કહ્યુંને સંદેશો મોકલાવ્યો : “ નાસી જાવઃ વગર મોતે શા માટે મરો છો ? ” કોટમાં છીંદું પાડીને કહ્યું નાહો. સાથે રાણી પણ પગપાળી નાહી. પછી મુસલમાનોએ ગઢ કબ્જે કર્યો, અને લૂટ ચલાવી. ભર્ષાભાદર્યો નગરો લીધાં. રાગની ઘોડાચાળના બધા ઘોડા છોડી લીધા. અણ્ણદિલપુર પાટણમાં તો ‘ ન જૂતો ન ભવિષ્યતિ ’ એવી ઘટના બની-જે સ્થાને દેહરાસર હતો ત્યાં મુસ્લિમ સરદારોએ ખુતબા પઢ્યા. પછી પાટણગઢમાં હિલુધખાને અલાઉદ્દીન પાદશાહની આજ્ઞા વરતાવી. (૫૮-૬૬)

પાટણથી મુસલમાન લશ્કર અસાવલ તરફ ઉપડ્યું. મુસલમાન સૈન્યના ધસારાના ખખરે અસાવલ, ઘોળકા, સુરત, રાંદેર, આંપાનેર જેવાં ગુજરાતનાં સમૃદ્ધ નગરો કંપવા લાગ્યાં. મુસલમાન સેનાએ સાગરપટ્ટીનાં નગરો દયમઆવી નાંખ્યાં, સાગરપૂર જેવાં, અને સોનું રૂપું, કિનખાખ, કપૂર, સર્વ છૂટી લીધાં. મુસલમાનો દેશ વેરાન કરવા કરવા લાગ્યા, ધાન્ય છૂટી લેવા લાગ્યા, દોરદાંખર વાળી જવા લાગ્યા અને હાથમાં આવ્યાં તે માણસોને તેમણે ખાન (=કેદી) પકડ્યાં. ગુજરાતમાં મુસલમાન સેનાએ લૂંટ કરીને તમામ સમૃદ્ધ દરી લીધી, પછી હિલુધખાને ડંકાનિસાણ વગાડીને સોરઠ તરફ ફર્યું.

(૬૭-૭૧)

સોરઠમાં મેગલપૂર, મહુઆ, બિના, દાદા, વગેરે નગરો મુધી મુસ્લિમ લશ્કર ફરી વળ્યું. લોકો દરે દિશાએ નાદા. બધે હાલકડોલક યથ રહ્યું. સોરઠમાંથી નાસી જે જે લોકો દીવજેટમાં ભરાયા એટલાનાજ જનમાલતું રદાણ થયું. મુસલમાન લશ્કરોની કૂચનો અને લોકોની નાસભાગનો સર્વ ટોલાલ મચી રહ્યો (મુસ્લિમ સેનાએ ગામે ભાંગીને લાલ લગાડી) તેથી વિકરાળ ધૂમાડો પ્રસરી રહ્યો.

સોરઠમાં તો મુસલમાન સેનાના ધસારા સામે સહુ કોઈ નાહું, લયો દેશ છૂટાયો. આદિકાળથી અલંગ રહેલાં નગરો લાંગ્યાં. કોઈ જ સામે થઈ શક્યું નહીં. આમ, દેશ લાંગીને વાજતે નિશાને મુસ્લિમ સેના દેવપાટણ (= સોમનાથ પાટણ) જોતજોતામાં આવી પહોંચી. (૭૨-૭૮).

મુસલમાનોએ નગરની પાસે જાવણી નાંખી, નવા તંબૂઓ જીલા કર્યો, ઘોડાની પાયગા બનાવી. મોટા ઝડોને ચડે હાથીઓ આંધ્યા અને નગરને ઘેરો ઢાલ્યો.

રાજપૂતોએ નગરના દરવાજા બંધ કર્યો. સોમનાથની રક્ષાથે આવેલા રાજપૂત યોદ્ધાઓએ પોતાનું બળ બતાવ્યું. એમણે નગરની બહાર આવી પાદરે મુસ્લિમ સેના ઉપર જાણે માર્યો. અને મુસલમાનોની સામે હાથોહાથ આવી ગયા. વાળા, વાળ, જોઠવા, ચૂડાસમા એ સૌ સોરઠી રાજપૂતો એકઠા મળીને મુલતાનની સાગરસમી સેનાની સામે ધસી આવ્યા.

મુસલમાનોએ પોતાનું સૈન્ય સજ્જ કર્યું, હાથી ઉપર બખ્તર નાંખ્યાં, ઘોડા તૈયાર કર્યો અને નગરને ઘેરી લઈને દરવાજાની સામે સીધો ધસારો કર્યો. આ ધસારાની સામે રાજપૂતો ટકી શક્યા નહીં. પાદરથી તેઓ પાછા હટ્યા. મુસલમાન સેનાને વીંધીને એમણે કોટ સુધી પહોંચી જઈને કોટના દરવાજા બંધ કર્યો, અને છુરજો ઉપર મુસલમાનોએ જોર કરીને હાથી સામા લાવીને ગઢના દરવાજા તોડ્યા અને ગઢ કબજે કર્યો. (૭૯-૮૫)

મુસલમાનોએ કોટના દરવાજા અને દિવાલો તોડી નાંખ્યાં. પછી સોમનાથ પાટણમાં ઉલુખખાનના સતારાએ લયંકર લૂટકાટ ચલાવી. રાજપૂતોએ હવે કેસરિયાની તૈયારી કરી. એમણે સોમનાથના મંદિરમાં ચારે બાજુ હાથ દીધા, સ્નાન કરીને કંઠમાં તુલસીની માળા ધારણ કરી, લગવાન સોમનાથનું રમરણ કરીને એમનું ચરણ માગ્યું.

મંદિરના ગઢના ચોકમાં રાજપૂતોએ પડાવ નાંખ્યો. મુસલમાનોએ ગજના કરીને હાથી સાથે આપ્યા. જને સેના સામસામે હાથોદાથ આવી ગઈ. રણથેલા રાપલયો રાજપૂતોએ કકડા હજારીઓને ઘેરી લઈને એમનું પાણી ઉતાર્યું, અને આ સર્વ અનર્થનું મૂળ, માધવ મહેતાને માર્યો. મુસલમાનો સાથે કેમ હાથોદાથ આવી જવાય એનો એમના મનમાં ઉમંગ હતો. સંખ્યાબંધ બંકડા મૂગલો અને ખેંચોતે મારીને સર્વ રાજપૂતો રણમાં પડ્યા. અનેક યત્તથી, તીર્થયાત્રાથી, કે અનર્ગલ દાનથી જે પદ સિદ્ધ થતું નથી તે પદ એમને ભગવાન સોમનાથની રક્ષાથે મરણ પામતાં પ્રાપ્ત થયું, અને એ દેવલોકમાં પહોંચ્યા. (૮૧-૯૨)

ભગવાન સોમનાથના મંદિરમાં લુટાલુટ આવી રહી. તાળાંકૂંચી તોડવામાં આવ્યાં. મુસલમાનો કાલાહલ કરતા દરવાજામાં પેદા. એમણે ભગવાનના ચોધડિયાંમાંનાં દોલતબાણ કબજે કર્યાં. પત્થરફોડાઓ (મારહિટ્ટા) મંદિરના ધુમ્મટ ઉપર ચડીને ધણુથી પૂતળાંઓ તોડવા લાગ્યા. એમણે પ્રાસાદની સધિસાંધ છૂટી કરી નાંખી, ઉપર કાતરેલાં હાથી ઘોડાનાં શિશ્વ પણ ભાંગી નાંખ્યાં. છેવટે બરાબર લાગ પડતી જગાએ લોદાની સાંગ ભરાવી એમણે જોરથી સોમનાથ ભગવાનની વિશાળ મૂર્તિ (શિવલિંગ) તોડી નાંખી. ભગવાન સંકર કલિયુગનો આ પ્રભાવ જોઈને પોતાનું આ સ્થાનક છોડીને કૈલાસમાં આસ્થા ગયા.

ઉલુપખાને ચાણુદારને આ મંદિરમાં હવે પછી મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા ન થવા દેવાનું ફરમાન કર્યું, અને સોમનાથની ખંડિત મૂર્તિ દિલ્હી લઈ જવાનું, અને ત્યાં (ભદ્રીમાં નાંખીને) એનો ચુનો કરી નાંખવાનું ફરાવ્યું. લોદાની ફરક અને રહિકલ મંગાવીને, એના-વડે, વચ્ચે આડાં ગોઠવીને સોમનાથનું લિંગ ગાગ ઉપર ચઢાવ્યું. એ ગાડાને બળદોના ધણાં ત્રેલાં (ત્રણ ત્રણની જોડીઓ) જોતયાં, અને દિલ્હી ભથ્થો ચલાવ્યું (૯૩-૧૦૦)

પાછા વળતાં મુસલમાન સૈન્યે સોરઠને હાલકડોલક કરી નાંખ્યું, લોકોનાં ધન લૂટી લીધાં. અનેક લોકોને—બ્રાહ્મણો, સ્ત્રીઓ, અને બાળકોને સુદ્ધાં—બાન (કેદી) પકડ્યાં અને આળા ચામડાની વાધરીથી બાંધીને એમનાં હાલરાં બનાવીને સાથે લીધાં. પછી, પાછળ યાણાંમાં રાખેલા સૈનિકોને તસલીમ કરીને વાળતે નિસાણે ઉલુધખાને સોરઠની હદ પાર કરી. વળતાં, મુસલમાન સૈન્યે ગિરનારનો પુરાતન કિલ્લો શાળી નાખ્યો, કચ્છની ભૂમિને દબાવી કંચકોટ અને ઠંઠું મુસલમાન સેનાના આક્રમણના ખબર સાંભળીને ચરચર કંપવા લાગ્યા. (૧૦૧-૧૦૭)

હવે ઉલુધખાનને પોતાના બળનો ધણો ગર્વ થયો. સામે મારવાડના બંકા રાજપૂતો એના રસ્તામાં ખડા છે એ એના લક્ષમાં આવ્યું નહીં. આગળ કાન્હડદેએ પાદશાહના લશ્કરને માર્ગ આપ્યો નહોતો એની રીસ મનમાં આણીને સોનગિરિ (= જલોર) કબજે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મારવાડમાં મુસલમાન લશ્કર પહોંચ્યું. સારું સ્થળ જોઈને પગલ નાંખ્યો. પછી પોતાના સરદારો સાથે મંત્રણા કરીને જલોર કાન્હડદે પાસે પોતાનો પ્રધાન મોકલાવ્યો, અને એની દ્વારા કાન્હડદેને કહેવરાવ્યું : “હવે મદં થજે. ઉલુધખાન તારા દુર્ગ પાસે આવી પહોંચ્યો છે. મારા લશ્કરની સામે થવાની કેવી તાકાત છે? અમારું પરાક્રમ જોયું? આ ચડાઈમાં જ મેં બે દેશ-સોરઠ અને ગુજરાત જીતી લીધા છે, અને તમારા દેવની ભૂતિને બંધિવાન કરીને લઈ જાઉં છું. હિંમત હોય તો લશ્કર તૈયાર કરીને અમારો માર્ગ રોક અને સોમનાથની ભૂતિને છોડાવી જા. કાં તો નજરાણું લઈને અમને મળવા આવ; કાં તો અમારી સાથે યુદ્ધમાં તારું બળ બતાવ. નહીં તો, છેવટે, તારું રાજ્ય સંભાળીને જ બેસી રહે.” (૧૦૮-૧૧૬)

તે દિવસે કાન્હડદેને પ્રભાતને સમયે સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં

જાણે કાન્હડદેએ ગંગા અને ગૌરીને (પાડતીને) વિલાપ કરતાં જોયાં. એમણે કાન્હડદેને પોતાના પ્રદેશમાંથી તુરંત લગવાન સોમનાથને લઈ જતા હતા તેમને સત્વર છોડાવી લાવવાને આજ્ઞા લરી વિનંતિ કરી, અને આ કાર્યમાં કાન્હડદેને સિદ્ધિ મળશે અને એનું નામ નવેખંડમાં પ્રખ્યાત થશે એવી ખાતરી આપી. સવારે આજ્ઞા મરડીને કાન્હડદે જાગ્યો, અને સ્વપ્ન વિષે વિચાર કર્યો. રાજપુરોદિત સોમચંદ્ર વ્યાસે સ્વપ્નના સંકેત અનુસાર એવું જોયું સંદાર કરીને સોમનાથ લગવાનની રક્ષા કરવાનો અને બધાં જાન છોડાવવાનો આદેશ આપ્યો. (૧૧૭-૧૨૭).

એટલામાં તો મુસલમાન લશ્કરમાંથી પ્રધાન ગંઠ ઉપર આવી પહોંચ્યો. રાજાએ સભા લરી અને સભામાં પ્રધાનને મળ્યા, અને એનો સત્કાર કર્યો. પ્રધાને કાન્હડદેને ઉલુખખાનનો સંદેશો સંભળાવ્યો: "તું જો અમારો સામનો કરશે તો અમે મારફત કરીને તારા મુલકને ઉજ્જડ કરીશું, અને તારા ગઢની તળેટીને સરોવરે આવીને પડાવ નાખીશું." કાન્હડદેએ વળતો ઉત્તર કહ્યો: "વીર પુરુષો જાતે જ પોતાના બળની પ્રશંસા કરતા નથી. જો એ પુરુષાર્થ કરી ખતાવે તો જ સૌ દાઈ એના શુરાતનને પિછાને છે. ઉલુખખાનને તમે સંભળાવજો કે અમે તમારો સામનો કરવાને તૈયાર છીએ. એક એ દિવસ ખમી જાવ; અમે સામે આવીને તમારા લશ્કર સાથે બાથ બીડીશું:" (૧૨૮-૧૩૧).

પ્રધાને જઈને ખાનને જણાવ્યું કે હિંદુઓ લડાઈ કરશે. ખાને સહુને તૈયાર થઈ રહેવાની આજ્ઞા આપી. એને બીતિ લાગી કે હિંદુઓ કદાચ અચાનક જ છાપો મારશે.

કાન્હડદેએ બીજે દિવસે સવારે પોતાની સેના સજ્જ કરીને રણ-કુંડુલિ વગડાવ્યાં. એટલામાં તો ઉલુખખાનનું લશ્કર પડાવ ઉડાવીને

શિરાણે જઈ પહોંચ્યું. ત્યાં લશ્કરની આસપાસ કાકગઢ (લાકડાનો કિલ્લો) રચાવ્યો, અને એની આજુબાજુ ખાઈ ખોદાવી. હાથી-ધોગા ઉપર રાતદિવસ સાજળખતર નંખાવી રાખ્યાં હવે દિંદુઓ કેવી રીતે કાવશે એમ ઉલુધખાને વિચાર્યું. (૧૩૨-૧૩૪).

આ તરફ કાન્હડેએ પોતાના ચાર સરદારો-જયત દેવડો, લખણ સેઝડો, લૂણકરણ, અને સાલુ શોભાવતને ખાનના લશ્કર તરફ મોકલાવ્યા, અને સૂચના કરી કે “તુકે લશ્કર કેવડું મોટું છે એનો કયાસ કાઢજો.” ખાનના લશ્કરમાં આ સરદારો પહોંચ્યા. એમણે લશ્કરનો પડાવ જોયો. ઉલુધખાને એમને માનપાન અને ઈનામ આપ્યાં, અને પૂછ્યું કે “મારા લશ્કર વિષે કાન્હડે પાસે શું કહેવાય છે?” કાન્હડેએ તમારી દ્વારા જે અરજ કરી હોય તે જણાવે.”

પ્રધાનોએ ઉત્તર આપ્યો કે “અગ્નિ કદાચ શીતલ બને, અને સૂર્ય પશ્ચિમમાં જોગે, તો પણ કાન્હડે ભગવાન નારાયણ વિના અન્ય કોઈને માથું નખાવે નહીં. અમે તો અહીં રાજા કાન્હડેની આજ્ઞાથી તમારું લશ્કર જોવાને આવ્યા છીએ.”

ઉલુધખાનની આજ્ઞાથી મદાવનોએ હાથી પાખર્યાં, ધોગા ઉપર સાજ નંખાવ્યાં, અને જળરા તુકે અને જગવાન મૂંગલ સૈનિકોને હારમાં જોમા રાખ્યા. કાન્હડેના પ્રધાનોએ લશ્કરની અપાર સામગ્રી જોઈ.

એટલામાં ખાને એક મૂંગલ સૈનિકને સાન કરી. એણે પોતાના ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચલાવીને આકાશમાં જોડતી પંખિણી વીંધી નાંખી. મોટા અખીર ઉમરાવો એ જોઈ રહ્યા. એ જોઈને લખણ સેઝડાએ પખાલ વહી જતા, લાંબા, વાળેલા સિંગડાંવાળા પાડના પખાલ

સાથે તરવારને એક ધાએ બે કકડા કરી નાંખ્યા. ઉલુધખાન હેરાત પામીને આ પરાક્રમ જોઈ રહ્યો. એમણે લખણને પૂછ્યું કે કાન્હડદેના લશ્કરમાં તારા જેવા બળવાન વીરો કેટલા હશે? લખણે કહ્યું કે કાન્હડદેને ત્યાં આવા સમર્થ યોદ્ધાઓ ચોવીસ હજાર છે. ખાને લખણને ઈનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. લખણે કહ્યું કે કાન્હડદેને એથી શરમાવું પડે. માટે તમારું ઈનામ લેવાય નહીં. માત્ર અમારી એક હોંશ પૂરી કરો. અમે તમારા લશ્કરની છાવણીને ચારે બાજુથી જોઈએ. મનમાં એમ અદિશે લાવતા નહિ કે લશ્કરને જોઈને અમે રાત્રે છાપો મારીશું (૧૩૫-૧૫૧).

ઉલુધખાને પોતાના માણસો સાથે મોકલીને પોતાની આખી છાવણીને આ રાજપૂત પટાવતોને બતાવી. એમાં ઘોડા, હાથી, ગિંટ, પોહિયાનો શુમાર નહોતો. જુદા જુદા સરદારોના પડાવો જોયા, જેમાં સમર્થ યોદ્ધાઓ હતા. લશ્કર જોતાં દિવસ આખો વીતી ગયો, તે પછી એનો પાર આવ્યો નહીં. કાન્હડદેના સરદારોએ છાવણીમાં મુસલમાનોએ બાન પકડેલાં અપરંપાર બંદીવાનો જોયાં. એ અત્યંત પીડાતાં હતાં. દિવસે ખુશ્લામાં તાપે બળી જતાં હતાં, અને રાત્રે ટાઢથી હેરાન થતાં હતાં. માતાના સ્તન ઉપરથી ખેંચી લીધેલાં નાનાં બચ્ચાંઓ રોતાં હતાં. કેટલાક તરસે મરતા હતા, બીજા બૂખથી પીડાતા હતા. કોઈ માંદા હતા, કોઈથી ઉધણું નહોતું; કોઈ વઝાહીન અને અડવાણા હતા. બંદીવાનોને પાંચ દાણા ખાવા મળતા નહોતા. કેટલાકના પગમાં લોઢાની સાંકળો નાંખેલી હતી. મુસલમાનોએ આળા ચામડાથી બાંધીને બંદીવાનોનાં હાલતો બનાવ્યાં હતાં. એમણે મા-બાપથી બાળકોને વિખૂટાં પાડ્યાં હતાં, સ્ત્રીપુરુષને પરસ્પરથી અળગાં કર્યાં હતાં. કોઈકને ચામડાના ગાળા નાંખીને બાંધ્યા હતા. બંદીવાનો-માંનાં બાળકો અને વૃદ્ધો ટળવળતાં હતાં. કાન્હડદેના પ્રધાનોને જોઈને બંદીવાનોમાં ધા (આતંનાદ) ઉછળી રહી. બંદીવાનો વિલાપ

કરવા અને ઝૂરમઝૂરા કરવા લાગ્યા. કાન્હડે પોતાને ઊગવશે એવી આશા એમના મનમાં હતી. મુસ્લિમ લશ્કરમાં કાન્હડેના પ્રધાનોને આવેલા જોધને એમને શંકા પડી કે કાન્હડે મુસલમાનો સાથે સંધિ કરવા ઇચ્છે છે, એટલે એમના કકળાણનો પાર ન રહ્યો. એથી કાન્હડેના પ્રધાનોએ મુસ્લિમ લશ્કરમાં દાંડી પિટાવી કે “કાન્હડે લશ્કર તૈયાર કરીને આવશે અને સૌ બાનને ઊગવશે, એ સૂચી જીગવા જેટલું નક્કી સમજાવ્યું.” પછી પ્રધાનો ઉલુધખાનની રજા લઈને એ દિવસમાં હુમલો લઈ આવીશું એવી ખાતરી આપીને, કાન્હડે પાસે ગયા. (૧૫૨-૧૭૯).

પ્રધાનોએ જલોર જઈને કાન્હડેને મુસ્લિમ લશ્કરનું સ્વરૂપ, એનો વિસ્તાર એની સાધનસામગ્રી ઇ. નો ખ્યાલ આપ્યો, અને ‘જથ્થાબધુ’ કે એ લશ્કર સોમનાથ પાટણથી લગવાન સોમનાથની મૂર્તિ ઉપાડીને દિલ્હી લઈ જાય છે. સેના સંપૂર્ણપણે સજ્જ છે; હાથી ઘોડા અને સાધનસામગ્રી અપાર છે. લશ્કરની સાથે ગુજરાત અને સોરઠમાંથી અપરંપાર માણસો બાન પકડેલાં છે. કાન્હડેએ આ સાંભળીને પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવે તો ત્યારેજ અન્ન ખાઈશ કે ત્યારે એજોને મારીને લગવાન સોમનાથને અને બધાં બાનને ઊગાવીશ. (૧૮૦-૧૮૨)

કાન્હડેએ આ યુદ્ધમાં ભાગ લેવાને મિત્રરાજાઓને નિમંત્રણ પત્રો અને સરદાર સામંતોને આદેશપત્રો લખાવ્યાં. એ લઈને ઉપલ્લાણા (=પલાણ નાખવાને પણ નહીં રોકાયેલા) સવારો ચારે દિશાએ ધાયા. લશ્કરની બધી તૈયારી કરીને પાછલે પહોરે કાન્હડેએ મિત્ર રાયરાજાઓને બોલાવ્યા.

છત્રીસે રાજવંશના રાજપૂતો મળ્યા. રાજપૂત લશ્કરમાં એ ચાર લાખ તરવારખાળે એકત્ર થયા, જે એકએકથી જળવાન અને કદીએ હાર નહીં ખમનારા હતા. આ યોદ્ધાઓને જાતજાતના-ખુરાસાની,

તુરડી, મુગપંખા, કિડાડા, નીલડા ધોડાઓ વહેંચી આપ્યા. ધોડાઓના પલાણ ઉપર દંડુના થાપા માર્યા હતા, અને પગ સોનાના તોડા પહેરાવ્યા હતા. કેટલાક ખરીથી ધરતી ખૂંદના હતા કેટલાક ચાણુકના પ્રદારને ગણકારતા નહોતા; કેટલાક બિહરાંટાચાલત હતા. એમના ઉપર તદ્દન લોખંડનાં પાખર (= બખ્તર) ચડાવ્યા હતાં, જેને ધણી ધૂધરીઓ હતી. એમના સાજની નીચે કૂમતાં લટકત હતાં. આ ધોડાઓની પાછીના રેલાના જેવી ઉતાવળી, રેવાદ ચાલ હતી.

રાજપૂત યોદ્ધાઓએ અંગાં, ટોપ, રંગાવકી વગેરે કવચ-બખ્તર ધારણ કર્યાં; ખાંડા, ખેડાં, પટા, કટારી, ધનુષ્ય-ત્રેડ, તરવારો ભેષ તપાસીને લીધી; અને પડાવમાંથી છત્રીસે દંડાયુધો લીધાં. મા આશાપુરીને હાથ ભેડીને રાજપૂતોએ પ્રણામ કર્યા. કેટલાક રાજપૂત સૈનિકોએ કુસુમ અને ચંદનથી આશાપુરીની પૂજા કરીને માતાજી કાન્હડેને જિતાડે એવી આશિષ માગી. (૧૮૩-૧૮૧)

કાન્હડેના લશ્કરમાં સાંજે કડાયાં ચડતાં, બાજ (= પત્રાવકી) નંખાતી. કાન્હડે સ્વહસ્તે સૌને બીડાં આપતા, ત્યાં રક્ષામંત્રાં ઉચ્ચાર થતો હતો; સેલતોને '(= રાજાના લશ્કરના કમંચારીઓને સૂચના અપાતી હતી; કુળદેવીને નૈવેદ્ય ધરવામાં આવતાં હતાં.

શરૂ ક્ષત્રિયયોદ્ધાઓને ઘેર રાજાએ ધોડા મોકલાવ્યા. એ ધોડા છત્રીસે વર્ણના હતા. મનના જેવી, પવન જેવી એમની ગતિ હતી. ચાર ચાર નોકરો વળગે ત્યારે એક એક ધોડાને ચોક્કું ચડાવાતું હતું.

આ ધોડાને ગંગાજલથી નવરાવીને એમને માથે સુંદર કમંચડાવીને એમની પૂજા કરી હતી. એમની પૂઠે બાવના ચંદનના હાલો દીધા હતા. એમના ઉપર પંચવર્ણ પાખર (= બખ્તર) ઢાળી હતી અને એમના ઉપર પંચવર્ણ પલાણ માર્યાં હતાં.

આવા ઘોડાઓ ઉપર ક્ષત્રિયો ચડ્યા. એ ક્ષત્રિયો પચીસ વર્ષ પરના અને પચાસ વર્ષ નીચેના, નિશાનખાળ, પરમ વીર, આકર્ષોત્ત જવાળા, નાભિ સુધી પહોંચતી દાદીવાળા, ઉદાર લગવૈયા હતા. એમના કપમાં શુભ લાવનાઓ હતી. એ સૌ થોડું બોલનારા, પરનારીસહોદર, દ્વંદ્વમાં સમળ અને વેગવંત, બોલાતીને ધા કરનારા, મારીને મરનારા, (ઈ પશુ ભોગે) પોતાના સ્વામીનું કાર્ય કરનારા, પડેલા અને રણ પામેલા શત્રુઓ તરફ માનવૃત્તિ ધારનારા હતા. આ રાવતો (= રાજપૂતો) એ વિવિધ પ્રકારનાં બખ્તરો ધારણ કર્યાં અને છત્રીસ પ્રકારનાં આયુધો લઈને સજ્જ થયા. એમના આલવાથી ધૂળની ડમરી ડાવાથી સૂર્ય ઢંઢાઈ ગયો. બંદીજનો ખિરદાવણી બોલવા લાગ્યા.

આ શરૂ રાજપૂતોમાંના હસ્ત્યારોહી હસ્ત્યારોહી સાથે, ઘોડે-સવાર ઘોડેસવાર સાથે, પાળા પાળા સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ખડ્ગના માટકા, ખેડાના કાટકા, તરવારના ઝાટકા, ધનુષ્યના ટંકાર ગાળી રહ્યા, ત્રાણોની વૃષ્ટિ થઈ રહી. આવી શરૂ રાજપૂતોની યુદ્ધ પ્રજ્વલિત હતી. (લગઉત્તરી)

આશાપુરીની આસપાસ લીધી ને તરત ત્રંખાણુ ઉપર ડંકા પડ્યા. સેનાના ધસકાથી કુંગરો કંપવા લાગ્યા. રાગ કાન્હડદેએ મુસલમાન સેના ઉપર ચડાઈ આરંભી, ગદ ઉપરથી કાન્હડદેનું સૈન્ય નીચે ઊતર્યું, અને ઝડપથી તળેટીની ધાંટી (= પહાડો વચ્ચેનો સાંકડો માર્ગ) ઉપર હોંચી ગયું.

ત્યારે જ્યત દેવડાએ કાન્હડદેને વિનંતિ કરી કે “મુસલમાન સેના ઉપર હલો કરવાનું બીકું મને આપવા કૃપા કરો.” કાન્હડદેએ એ વિનંતિ માન્ય રાખીને આદેશ આપ્યો કે “મુસલમાન સેનામાં પસંદગીને મેન્દોને બળપૂર્વક મારજો; જોજો, આપણી હારી ન થાય.”

(જયત દેવડાના આધિપત્ય નીચે) રાજપૂત લશ્કર રણદુર્ગમિ વગાડતું તુરકોની સામે લડવાને નીકળ્યું. ચાર પુરુષોએ (દેર = જનમુસો) આવીને ખખર આપ્યા કે મુસલમાન સેનાએ શિરાણા ગામે પડાવ નાંખ્યો છે. તુરક લશ્કર આથે ન જતું રહે માટે રાજપૂત સેનાએ એના ટુકડા લીધો અને એની પાછળ સૂર્ય આચમવા ટાણે તારવી કાઢેલી ઘોડેસવાર સેના ગોઠવી.

મુસલમાન સૈન્યને શ્રમમાં નાંખવાને માટે ભાગમણી બાબુએ એ ચાર હજાર દીવીઓ સળગાવીને ઝાકઝમાળ કર્યું, રણશિંગાં વગડાવ્યાં, અને સાતસો જંગી દોલ વગડાવ્યાં. પછી રાજપૂત સેનાને એ ભાગમાં વહેંચી નાંખીને કાન્હડદેના ભાઈ માલદેવ આથમણી બાબુથી મુસલમાનો ઉપર જખ્ખર કુમતો કર્યો, એમનો કાફલો ભાંગી નાંખ્યો, અને ચોક્કાદારોને નસાડી મૂક્યા. હિંદુઓ ગર્જના કરીને તૂટી પડ્યા, સર્વત્ર ખૂમરાણુ મચી રહ્યું, અને મુસ્લિમ લશ્કરમાં અધાધૂંધી મચી રહી. કાલાહલથી મુસલમાન સૈનિકોની જિંઘ જિડી ગઈ, એ દિડ્મૂદ થઈ ગયા, અને કાનમાં ધાક પડી. એમને બધી બાબુએ અજવાળાં જણાયાં, ક્યાંથી હલેતો આવે છે એની ખખર ન પડી. એમના છક્કા છૂટી ગયા. જિડીને બહેબાકળાપણામાં એક બીજા ઉપર પડવા લાગ્યા, એમના લશ્કરમાં અધાધૂંધી પ્રસરી ગઈ. જિંઘા હાથ કરીને ત્રાલ ત્રાલ પોકારતા એ કિરતારને સંભારવા લાગ્યા, અને આટલી એક વાર એમને ઉગારી લેવાને ખુદાને બંદગી કરવા લાગ્યા. ઉતાવળમાં એમનાથી બખ્તર અવળાં પહેરાયાં, આયુધો જિંઘાં બધાયાં, અને ઘોડા ઉપર સાજા બિલટાં મંડાયાં. (૧૯૬-૨૦૪)

એક ખવાસે (= નોકરે) જઈને ઉલુખખાનને ખખર આપ્યા કે હિંદુઓએ આવીને આપણા લશ્કરને ઘેરી લીધું છે, અને લશ્કરમાં ત્રાસ પ્રસરી રહ્યો છે. ઉલુખખાને હાથી ઉપર પાખર નાંખાવી, ઘોડા

ઉપર પક્ષાણુ નંખાવ્યાં, અને કોલાહલ કરીને જે બાજુ અજવાળાં હતાં તે તરફ સવારો લઈ ચાલ્યો.

પરંતુ મુસલમાનો તો પોતાના ને પારકાને ઓળખી શક્યા નહીં. અને હિંદુઓએ તો બધી બાજુએથી હલ્લો કર્યો. એમને તો આ અંધાધૂંધીમાં ખાંડના ધાગે મુસલમાનોનો ધાણુ કાઢવાનું ધણું ફાવી ગયું. અપળ ધોડા લઈને ભાલા ફેરવતા રાજપૂતો ભાન બૂલીને, મધરાતે મલેઝોને મારવા લાગ્યા. એમનાં તીક્ષ્ણ બાણો મુસલમાનોનાં અખતરો વીંધીને શરીરમાંથી સોંસરાં ફૂટવા લાગ્યાં. હાથોહાથની લડાઈમાં અણીઆળા પટાથી બળપૂર્વક હાથી ધોડાનાં પાખર ભેદી નાંખ્યાં, અને ખાંડના ધાગે એના સાંધેસાંધા વઢોડી નાંખ્યા. હથિયારોની કટાકટી ઊડી. તુરકોના અખતરિયા ધોડા રાજપૂતોએ તરવારના ધાગે ગૂડી નાંખ્યા. ક્યાંક રાજપૂતો મલ્લોની માફક દુશ્મનોની સાથે બથ્થ'બથ્થા આવી ગયા. હાથી ઉપરથી મહાવતોને તોડી પાડીને હાથીઓની સૂંઢે અને પગ કાપી નાંખ્યા. રાજપૂતોએ મુસલમાન સૈનિકોને કાપી નાંખીને એમનાં માથાં રણાંગણમાં ફેંડ્યાં. અંધાધૂંધીમાં દુશ્મનો મહોમાંહી પરસ્પરને મારવા લાગ્યા; રાત્રે પોતાના પારકા વચ્ચેનો ભેદ જણાતો નહોતો. (૨૦૫-૨૧૪)

હિંદુઓએ મલેઝોને મારીને બાણે રણભૂમિનું કસાઈખાતું બનાવી દીધું હતું; ક્યાંય પગ મૂકવાની જગ્યા નહોતી રહી. સવારે સર્વત્ર લોહીના પ્રવાહ ઊલટયા હતા. રાજપૂતોએ મુસલમાન સેનાની હાવથું ભાંગી અને ચામડાંનાં બંધનો કાપી નાંખીને બાન બધાં છોડાવ્યાં. ધોડા, હાથી, ઊંટ વગેરે અસખાબ લૂટી લીધો. સાદલ અને સીંદ એ જે મોટા સરદારોને જીવતા કેદ કર્યાં; મોટો ઉમરાવ સાદી મલેઠ રણક્ષેત્રમાં મરાયો. હિલુધખાન એકલો જ બચીને નાઠો.

મુસલમાન સૈન્યમાંથી કેટલાક સિપાહીઓ બચ્યા તે બહેબાકળા

નાસવા લાગ્યા, દિંદુઓ એમનો પીછો પકડશે એવી એમને ભીતિ લાગતી હતી.

ખીજે દિવસે કાન્હડેએ રણુક્ષેત્રમાં શોધ કરી. ત્યાં નીચે પડેલાં ઘોડાનાં પલાણુ, દાથીની ભાંગેલી અંખાડીઓ, કપાઈને બૂમિ ઉપર પડેલા ઘોડા, અને ખેડાં, ખાંડાં, ભાલા, સગો, તરવારો, દટારીઓ વગેરે વેરાયેલાં જોયાં. મનુષ્યોના ધડ આમતેમ રજાગતાં હતાં. રણાંગણુ શોધીને ભગવાન સોમનાથની મૂર્તિ અંધનમાંથી હોડાવીને પછી જ લોહી છંટાયેલાં હથિયારો ધોયાં. એણે નવે લાખ ખાન મુકન કર્યાં. સર્વત્ર કાન્હડેનો જયજયકાર વરતી રહ્યો. ‘ધન્ય છે કાન્હડેને’ એ કૃષ્ણનો અવતાર છે—એમ સૌ કહેવા લાગ્યાં. (૨૧૫-૨૨૩)

ચક્રઆણુકુળ અપાર પુણ્યશાળી છે. એ પુણ્યને પ્રતાપે જ કાન્હડે એએહોનો સંહાર કરી રાક્યો, અને મા આણાપુરીએ યુદ્ધમાં એને ત્રિજય અપાવ્યો. રાજપૂત લશ્કર વિજય મેળવીને પાછું ફર્યું. સૌ કોઈ આનંદ પામ્યાં. અંદોળનો (=ભાટ ચારણો) રાજની અને ચૌહાણુ વીરોની યશ ગાથા ગાવા લાગ્યા. (શ્લોક ૨૨૪-૨૩૬)

રાજ કાન્હડે નગરભણી સંચર્યો; નીસાણુ ઉપર દાંડી પડી. ભગવાન સોમનાથને હોડાવીને જતોર નગરમાં એમની પધરામણી કરી. કાન્હડેના વિજયની વાત સાંભળીને નગરજનોએ વધામણીનો ઉત્સવ માંડ્યો. મદનભેરી, બૂંગો વાગી રહી. બધે તલીવાતોરણુ અંધારા; નગરના માર્ગો ધળપતાકાઓથી ચણુગારવામાં આવ્યા; દામદામ રાસ રમાવા લાગ્યા; નગરનારીઓ વિજયો વીરોનું લૂણુ ઉતારવા લાગી; નગરમાં ગીત નૃત્ય નાટિકાદિ ઉત્સવો (વેળાં) આરંભાયા, રાજની પધરામણીના માર્ગમાં લોકોએ નવાં ચીર પાથર્યાં; અને ફૂલો અને અખીલગુલાલાદિ પરિમલ દ્રવ્યો વેચ્યાં. આ રીતે વાજતેગાજતે મહોત્સવ-સંક્રાંતિ રાજ કાન્હડે પોતાના નગરમાં આવ્યા. ખીજા રાયરાણુ પોતાના આવાસે ગયા.

લશ્કરના ઘોડાને અમપાલે ખાણુચાસણી (=રાત્ર) આપીને ઘોડાશાળામાં બાંધ્યા. નગરની માંડવીએ સુહાસણુ નારીઓ નવરંગ ઓઢણુઓ પહેરીને, બહુમૂલ્ય આભૂષણો ધારણુ કરીને, છતના હરખમાં ગીતો ગાતી, સુવર્ણના ચાળમાં મોતીનો સાથિયો પૂરીને, એમાં કંકુ ભરીને રાજને રંગે વધાવવા તત્પર થઈ રહી. (૨૩૭-૨૪૯)

કાન્હડેએ ભાથાં બધાવાને અને વસ્ત્રાદિક આપીને બધાં ખાનને પોતપોતાને ગામ પાછાં મોકલાવ્યાં. એમાંની સ્ત્રીઓ અને બાલકો કાન્હડેને આશિષ આપવા લાગ્યા.

કાન્હડે ભગવાન સોમનાથની રોજ પંચામૃતસ્નાન, ચંદન, કુમુમ, તિલકાદિક વડે પૂજા કરવા લાગ્યો. સોમનાથના એક સિંગના પાંચ ખંડ થઈ જે પાંચ મૂર્તિ હતી તેમાંથી એક સોરઠ પધરાવી, અને એક જલોર નગરમાં અને એક પોતાના મહેલની વાડીમાં પધરાવી અને ત્યાં સુંદર દેવાલયો બધાવ્યાં. આમ પાંચ રથજે શંકરની પૂજા થવા લાગી.

આ રીતે પદ્મનાભ વર્ણન કરે છે. અહીં પ્રખન્ધના પહેલા ખંડની સમાપ્તિ થાય છે. (૨૫૦-૨૫૬)

અહીંથી હવે બીજા ખંડનો પ્રારંભ થાય છે. જલોરમાં રાજાદિ પરિપૂર્ણ હતી, નવનવા ઉત્સવો થતા હતા, અને સભ્ય અને ન્યાયથી પ્રજાનું પાલન થતું હતું (ખંડ ૨, શ્લોક ૧)

જે જે તુરંટ લગાઈમાંથી બન્યા તે એક રથજે જંગલમાં એકઠા થયા. કોઈ વસ્ત્રવિહીન હતા, તો કોઈ ક્ષુધાથી પીડાયેલા હતા. કોઈને શરીરે વાગેલા ધાની પીડાથી ચક્કર આવતાં હતાં, તો કોઈને ડાળીમાં નાખીને લઈ જવા પડતા હતા. કોઈ એટલા અશક્ત થઈ ગયા હતા કે એમનાં મોંમાં ખાણી ટોવામાં આવતું હતું. અમીર હિમરાવો પગ-પાળા નાસતા હતા.

આ સૈનિકો દ્વારા ખાઈને અપમાનિત થયેલા ધણુ દિવસ સુધી

જંગલમાં ભટકીને છેવટે દિલ્લી નગર પહોંચ્યા. ઉલુપખાન અંધાર પડેલો ઝોડીને પોતાનું મોં વચ્ચેથી ઢંકીને એકલો નગરમાં પેહો.

લશ્કરના વિનાશની વાત સંભળીને દામ દામ તુરકનારીઓ રોઈ એમની કાળજી આજેલો આખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ વધી રતો હતો. કોઈ નારી દુઃખના આવેગથી પોતાનાં પહેરણમૂંચણી ફાડવા લાગી, અને પગનાં ઝંઝર ભાંગવા લાગી. કોઈએ પોતાનો એકાવલી હાર ફેંકી દીધો; ખીજીએ બધા ચણગાર ઉતારી નાંખ્યા. એક હતાશામાં પોતાની વેણી ખેચી કાઢવા લાગી, જેથી એ લૂંટાઈ ગયેલા બંદર જેવી દેખાતી હતી. એક ભૂમિ ઉપર પડીને આળોટતી હતી તબોગ અને ફૂલ એમને ઝેર જેવાં થઈ પડ્યાં. એક મોંઘામૂલની નારી દેવાફાટ રાતી હતી. કોઈના બાંધવ, કોઈના ભરથાર, તો કોઈના રૂપાળા કુમાર, કોઈના મામા, તો કોઈના બાપ—જે જે રણથંભ હતા તે સૌ હણ્યા હતા. ઉલુપખાનને સૌ શાપ દેવા લાગી. બબ્બરમાં વાટ પડી ગઈ. નગરમાં હાટ ફટાફટ બંધ થઈ ગયાં. (ખંડ ૨, શ્લોક ૨-૧૦)

એક એક, સર્ગારનેહીઓ પાસેથી તુરકોના વિનાશની વાત પાંદ-શાહ સુધી પહોંચી ગઈ. લગાઈમાંથી જે જીવતા પાછા આવ્યા હતા, તેમને સુલતાને બોલાવીને પૂછ્યું : “ઉલુપખાન આવો મોટો ભડવીર, એને ચાહુઆણે કેવી રીતે મહાત કયો?” સુલતાનની આગળ ઊભેલા તુરક યોદ્ધાઓ દયામણે સાદે સુલતાનને ફરિયાદ કરવા લાગ્યા : “લશ્કરમાં જે જે વીર્યું તે બાપ સંભળો. હિંદુઓએ જોગનજોગે પીગ્યા, ખાતોને માર્યા અને નવે લાખ બાન છોડાવ્યાં. એમણે જોહર, ખવાસ માર્યા; ફૈઝદ મોતાના એમને ચરણે ગયા, સૌ બાંદ ગુલામ અને નોકર ચાકરને એમણે રણમાં ઢાળી દીધાં. એમણે તરવારને ધાએ જે હથ્થ-સીઓને અને મુગલ યોદ્ધાઓને હણ્યા એનો તો કાંઈ સુમાર નથી રહ્યો.

હિંદુઓએ ચાપણા બધા હાથી મૂંટવી લીધા, અને ઘોડા લૂટી લીધા. એમણે જાવણીનાં હથિયારો બધાં કબજે કર્યાં, અને ખાનના

ભંડારો લૂટી લીધા. એટલું જ નહીં, પણ પાદશાહ સાહેબના જે ભાણેજ—સાદલ અને સોહ મલિકને કેદ કર્યા, અને સાદી મલિકને રથમાં પાડ્યો, આ સૌ અમે અમારી સગી આંખે જોયું છે. બીજા કેટલાએ સરદારોને એમણે માર્યા, જેમનાં નામ અમે જાણ્યતા નથી. આમ આપણાં લશ્કરને ખેદાનખેદાન કરીને હિંદુઓ પોતાની મૂર્તિને છોડાવી ગયા. (૧૧-૧૮)

યુદ્ધમાં હિંદુઓએ મુસલમાન લશ્કરને રાણી નાંખ્યું એ વાત સાંભળીને પાદશાહે રાપથી મુખ્યમાર્ગ તંબોળ દેડી દીધો. સુલતાનના લશ્કરના હાથીધોડા કાન્હડાએ ખૂંચવી લીધા અને અમીર સરદારોને રથમાં માર્યા એ વાતની જો દેશાવરમાં જાણ થાય તો દિલ્હીમાં દરબાર ભરવાનું અને સુલતાનને મહેલની બહાર મોં બતાવવાનું અશક્ય થઈ જાય. ઉલુખખાને બધું કામ વણસાડ્યું—લશ્કરનો સંહાર કરાવી આવ્યો. આખું રાજ્ય આમ વાત કરે છે કે ઉલુખખાને આપણને કલંક લગાડ્યું. મધાનો કહે છે કે હવે મહેલમાં ઉલુખખાન ન આવે; એણે પાદશાહનું લૂણું હરામ ક્યું છે (૧૯-૨૩)

ઉલુખખાનનો દોષ જાણીને પાદશાહને રોષ થયું. પાદશાહે મનમાં બધી વાતનો વિચાર કરીને નાહર મલિકને મંત્રણા માટે યોલાવ્યો. એની સાથે બોબલ ખાંડધર (તરવારખાજ) આગળના મહેલના મંત્રણાગૃહમાં આવ્યો. એમની બધાની સાથે મંત્રણા કરીને સુલતાને નામીયા યોદ્ધાઓને લઈને મારવાડ ઉપર ચઢાઈ કરવાનું એમને ફરમાન ક્યું.

પછી બધા મોટા મોટા સરદારોને તેડાવ્યા, અને એમને આદેશ આપ્યો. “લશ્કર સજ્જ કરો અને મારવાડમાં જઈને સોનગિરા સાથે વિગ્રહ માડો. સાથે અનાજપાણી ને સાધનસામગ્રી ભરપૂર લઈ લેજો. સૌ

સૌના મરામત (મર્તાબા-દોદા અનુસાર સૈન્યની દુકડીઓ) લેજો, જેમાં સારા યોદ્ધાઓ હોય. સાથે નાખી દાથીઓ, બળવાન ધોડેસવાર સૈન્ય અને પુખ્ત પામદળ સૈન્ય લેજો, અને વેગે દૂર કરીને મારવાડનો મુલક કબજો કરજો. જો જો, વળી આપણી દારી ન થાય ! અમારી આશાનુસાર ઝડપથી આ કામ કરજો.” નાદરમલિકે પાદશાહનું ફરમાન માથે ચડાવ્યું. (૨૪-૩૧)

એણે સડસડાટ લશ્કરની સમર્પ કરી નાંખી અને સારું મુદ્દત જોઈને દૂર કરી. “ રાજપૂતો દહ કરે છે. કાન્હડે પાદશાહની આજ્ઞા માનતો નથી. જલોરગઢ બંધે વસમો રહ્યો. અમે તો મારીને બળથી એ કબજો કરીશું, નહીં તો તળેટીએ કબરમાં સંપ્રેશું, પણ હારીને તો નહીંજ આવીએ: ” એમ લશ્કરમાં કહીએ ન હારનારા બળવાન સરદારો બોલવા લાગ્યા.

નાદરમલિકે દૂર આરંભી; લશ્કર ઊપડ્યું; દોલ ધ્રમ્મકે વાગવા લાગ્યાં. મુલતાની લશ્કરના દાથીઓએ રસ્તાનાં ઝાડ બધાં લાંગી નાંખ્યાં, ખીડ સફાઈ કરી નાંખ્યાં, અને જળાશયો ડોહાળી નાંખ્યાં. કુંગરનાં શિખર જાણે ચાલતાં હોય તેમ મુલતાનના દાથીઓ ચાલતા હતા. (૩૨-૩૫)

તુકે કબજા નીચેનો મુલક તો એમણે વાગતે નિશાને પાર કર્યો, અને વાટપાટ અને પહાડો ઉપર ચઢીને મુસ્લિમ સેના સમીઆણે આવી પહોંચી. ત્યાં રાહલ કાન્હડેના ભત્રીજાનું થાણું હતું. એ રાથે ભરાયો અને સિંહની માફક ગર્જના કરવા લાગ્યો. પોતાના મુલકમાં મુસલમાનોનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું છે એ સાંતલે જાણ્યું, એણે લશ્કર તૈયાર કરીને સામે જઈને મુસલમાનોને લિઝાવવાનું ધાયું.

આ બાજુ કાન્હડે સાંતલના સંદેશની રાહ જુએ છે. સાંતલ તેણે તો એની કુમકે જવું એવા નિર્ણય કરે છે.

દાનિયતેજ મંહોપ્રબળ છે: સાંતલ પોતેજ સામનાની તૈયારી

કરે છે. ગામે ગામથી રાજપૂત ટુકડીઓ આવે છે જેમાં જખરા ચોદાઓ છે.

લશ્કરની બધી સખઈ કરીને, ઘોડા પખારીને, ટોપબખ્તર ધારણ કરીને, હથિયારો લઈને મંજેકરા ચઢુઆણો નાહરમલિકના લશ્કર સાથે લડ્યા. છાવણીમાં ખળભળાટ મચી રહ્યો. રણસિંગા વાગવા લાગ્યાં. તરવારોની કટાકટી ઊડી. સાંતલસિંહે અનેક મુસલમાનોને મારીને હુમલામાં વિજય મેળવ્યો. નાહરમલિક પાછો ફર્યો. સાંતલે તુરકોના છસોસાતસો ઘોડા પડાવી લીધા; સરદારોને મારીને બહેબાકળા બનાવી દીધા, તુકે છાવણી-રોળી નાંખી, અને ધસારો કરીને તુકોને નસાડી મૂક્યા. તુકો પાસેથી જીતેલા ઘોડા લઈને સાંતલસિંહે જામેર બેટ મોકલ્યા. સાંતલસિંહેના વિજયના આ સમાચારથી કાન્હડાદેને ખૂબ હર્ષ થયો. (૪૬-૪૬)

વળી પાછો નાહરમલિક ધસારો કરીને આવ્યો-એ કહેવા લાગ્યો: “અમારું પરાક્રમ જુઓ. એકવાર પાસા અવગા પડ્યા. ફરીવાર હું હારવાનો નથી.” એણે સમિયાણાને ઘેરા લાલ્યો. ત્યારે સાંતલે ખખર ન આવ્યા, પણ ખીજ (પડોરી, સડાપક) રાત્રએ કાન્હડાદેને બોલાવ્યો. સવાલાખ ખાંડાધારીઓને (= તરવારિયાઓને) લઈને કાન્હડાદે માર માર કરતો આવી પહોંચ્યો. એક બાલુએ મોઢું સંન્ય વધીને સાંતલ મઠ ઉપરથી ઊતર્યો; ખીજ બાલુથી મુસ્લિમ લશ્કર ઉપર કાન્હડાદે ત્રાટક્યો. રાજપૂતો મુસલમાનોને બધી બાલુથી ઘેરી લઈને મારવા લાગ્યા. બંને બાલુના લશ્કરોનો નાહરમલિક સામનો કરવા મથ્યો, પણ બંને બાલુએથી બળવાન હિન્દુ સૈનિકો તૂટી પડ્યા. એમાં ખીજ કટલાયે સરદારોની સાથે મલેકનાહર મરાયો. રાજપૂત સેનામાંથી બળવાન સિંધવ મુસલમાનોનો સામી જાતીએ મુકાબલો કરીને રણમાં પડ્યો. આજસુધી સમરાંગણમાં જે મહાબળવાન મણાતો તે લડવીર મોજવ ખાંડાધર પણ રણક્ષેત્રમાં મરાયો. જીતનાં વાણો વાગવા લાગ્યાં.

બધા મુસલમાન સરદારોને મારીને, મુસ્લિમ લશ્કરનો સંદાર કરીને કાન્હડે બોર પાછો ફર્યો. (૪૭-૫૬)

સાંઘણી સવાર સમાચાર લઈને આવ્યો—કે નાદરમલેક અને બોજલ ખાંડાધર, જે બે મહાબળવાન યોદ્ધાઓ હતા તે રણક્ષેત્રમાં મરાયા. સુલતાને સમાચાર જાણ્યા કે ચઢ્યાધુરાય કાન્હડે જીત્યો. અને ઉલુખખાનના જેવા હાલ થયા તે જ હાલ નાદર મલેકના થયા.

વારંવાર હારની વાત સાંભળીને પાદશાહ એકદમ હેરાન પરેશાન થઈ ગયો, અને કહેવા લાગ્યો કે ‘તુરકો ઉપર આ શી આફત આવી પડી છે?’

એણે તત્કાલ મહેલમાં મંત્રણા કરવા માટે ખાનજહાં, મલેક ઈમાદલ, મલેક નેબ અને મલેક કમાલુદ્દીનને બોલાવ્યા. એ એકાંત મંત્રણામાં બેસીને કહેવા લાગ્યા કે, ‘જે જે સરદારો લશ્કર લઈને ગયા એ સૌને કાન્હડેએ હરાવ્યા.’ (૫૭-૬૧)

પાદશાહ મૂંઝે વળ અગાવીને ગર્વસંહિત કહેવા લાગ્યો, કે ‘જે કોઈ રાજાએ મારી આણુ માની નથી એણે પોતાનું રાજપાટ ગુમાવી દીધું છે. મેં ગોડ, ચોલ, ગજની, કનોજ, મહારાષ્ટ્ર, લાટ, સિંધ, (સપાદલક્ષ) ગુજરાત, સોરઠ એ દેશો જીતી લીધા છે, અને માલવ-ચંદેરી, માંડવ, સારંગપુર, નાગોર, રણથંભોર અને ચિતોડ જેવા મોટા દુર્ગો કબજે કર્યા છે. પૂર્વદિશામાં યમુનાતીરે આવેલું મથુરા, અંતર-વેદિનો પ્રદેશ, કાઠપુર, ભોજપુર, ઉડીસા બળપૂર્વક મેં કબજે કર્યાં છે.

મેં અગાઉ પૂર્વસાગર સુધી લશ્કર લઈને ફર્યું કરી હતી, અને ત્યાંના રાજાઓને મારી હઠાવીને ત્યાં મારું ચાણું મૂક્યું હતું.’ (૬૨-૬૬)

હિંદુસ્તાન, પાંડ્યદેશ, બલધર, કાશ્મીર, કામરૂપ, હિમાચલ મેં વશ કર્યા છે; ખુરાસાનને ખૂંદી નાંખીને એના ભંડારો લૂંટી લીધા છે; મૂગલોનાં દળ ભાંગ્યાં છે; અને સુલતાન કબજે કર્યું છે. ચાન, જૂતાન, અને દંડૂરના રાજાઓ દિલ્હી મારી સેવાયે આવે છે.

દક્ષિણમાં છેક દેર સમુદ્રથી અમારા રાજ્યાધિકારીઓ ખંડણી ઉધરાવી લાવે છે. કલવચુંદ્ર, આનાચુંદી, બેદર અને તેલંગણ—જ્યાં લોકો રત્નો પહેરે છે અને મધુર વાણી બોલે છે—એ સર્વ જૂમિ મેં મારી તરવારને જોરે કળજો કરી છે. દેવગિરિના રાજા રામદેએ એની કુંવરી મને પરણાવી છે. (૬૭-૭૨)

સમુદ્રની વચ્ચે ઊંચાજામરામાં આવેલા દુર્ગમ બેટામાં સિંહલ-દ્વીપનો રાજા અમને હાથી ભેટ મોકલાવે છે. કૂચી, કલહત્ય, જાવા-બંદર, અને હોરમજ અમને માલ (=ભેટા) મોકલાવે છે અને અમને નમે છે. છેક સેતુ બંધ રામેશ્વરમાં અમારા સેવકો અમારી આજ્ઞા વરતાવે છે. એવું અમારું રાજ્ય છે. મેં ભરતખંડના બધા વિષમ દુર્ગો ઉદ્ધવસ્ત કર્યા છે. પણ ચઢ્યાણોનો જલોર ગઢ અતિ દુર્ગમ છે એમ જણાય છે. (૭૨-૭૫)

આગળ બેચાર વાર ચઢ્યાણે આપણને હરાવ્યા, અને તુકોનો લાગ ફાળ્યો નહીં. અમારું આવું મોટું રાજ્ય હોવા છતાં અમારે શરમાવા જેવું થયું એનો અમારા મનમાં ખેદ છે.

આ વખતે જલોર જઈને અમારું પાણી ખતાવીશું—“કતિ સોનગિરિ દુર્ગને બળપૂર્વક ઉખેડી નાખીશું, નહીં તો અમારાં આયુ-ધોનો ત્યાગ કરીશું.” પાદશાહે આવી પ્રતિજ્ઞા કરીને ફરમાન કયું કે પાટણથી ખાનને (=સૂબાને) બોલાવો. કાસદ મારતે ધોડે પાટણ ગયો. ત્યાંના સુબેદારે સામે આવીને શાહી ફરમાન માથે ચડાવ્યું. આશાપત્ર વાંચીને એણે લશ્કર સજ્જ કયું, અને સોનીઓને બોલાવીને સુંદર કોટ દરવાજાવાળું બાવન મણનું મંદિર બનાવ્યું જે દિલ્હી જઈને એણે પાદશાહને નજર કયું (૭૬-૮૧)

પાદશાહનું ફરમાન લઈને કાસદો ચારે તરફ મારતે ધોડે ગયા, અને રાયરાણા મલેક મુરોધા (=ખંડિયા રાજાઓ;) અને ખાનને

બોલાવી મંગાવ્યા. એ સૌ લશ્કર લઈને આવી પહોંચ્યા. તમામ સૈન્ય સાથે પાદશાહ જાહેર ઉપર ચડાઈ લઈને ચાલ્યો. એ જ્યાં જાવણી નાંખે ત્યાં સાત કોસ જૂમિ રોકાતી. લશ્કરમાં એ ચાર હજાર બખ્ત-રિયા હાથીઓ હતા, જે ચાલતા હતા ત્યારે શ્રાવણ માસના કાળામેઘની ધટા જેવા લાગતા હતા. સાથે શાલિહોત્રની કસોટીમાં જિતરે એવા કરોડ ધોડાઓ હતા. આ તમામ લશ્કર સાથે સુલતાન જાહેર ગઢ તરફ ચાલ્યો. (૮૨-૮૬)

લશ્કરની સાથે પાર વિનાના નોકરો ચાલતા હતા. પખાણે પાણી વહેનાર બોઈ અને કહાર, તેમજ મેદાર, હાલિયા કમાનિયા ચાર હજાર સાથે હતા. ત્રીસ હજાર વેપારીઓ લશ્કરને જોઈતી ચીજ વસ્તુ લઈને સાથે ચાલતા હતા. ધાંચીઓ ગાડે ચડીને ધાણી ચલાવતા આવતા હતા. મોચી, ગાંછા, સથવારા, માળી, દરજી, હજમ, ઓડ, તંબોળી, કાવડ લઈને ચાલતા જમનીધડા, સાથે ભૂંડો લઈને ચાલતા ખમાર, લઈયારા, લુદાર, સલાટ, ચૂનારા, વહોરા, કાગળકૂટા, તૂનારા, અસંખ્ય વાણિયા, ઓળગાણા—આ સર્વ લશ્કરની સાથે ચાલતા હતા. લશ્કરમાં કઠોર હબસી તીરંદાજ અને જળવાન ફરસીધારીઓનો સુમાર નહોતો. લશ્કર ચાલતાં ત્યારે ધરતી કંપી રહેતી, અને સાગરનાં પૂર જિજ્ઞાસા હોય એવો દેખાવ થઈ રહેતો. સાથે અઘર હજાર બજારી, ઢોલ, નેદરી જેવાં રણવાદ્યો હતાં. જંગી દોલ અને નીસાણુ પ્રસૂતાં ત્યારે બાર બાર જોજન સુધી એનો અવાજ સંભળાતો. તુકે લશ્કરના વીરોધી ત્રાસીને લોકો દશે દિશાએ નાદા. ધણા દિવસ સુધી આમ કૂચ કરીને સુલતાનનું લશ્કર મારવાડમાં પેહું (૮૭-૯૫).

લશ્કર પહેલું સમિયાણે આવ્યું. એના પાદરમાં જાવણી નાખી. સુલતાન કહે, " આ ગઢ પહેલાં લઈએ; એને ઉમેડી નાંખીને ત્યાં આપણું થાણું મૂકીએ. પછી આપણે જાહેર જઈએ. "

લોકો સૌ નાસીને ગઢ ઉપર ચડ્યા. છોડીએ તજેટીને ઘેરા

ધાસ્યો. ગઢ ઉપરનું રાવણું (= સૈનિકોને રહેવાનું ગૃહ) સરસ હતું, અને ગઢમાં લશ્કર અને સાધન સામગ્રીની સંગ્રહિત કરેલી હતી. સાઠ વરસ ચાલે એટલા ધાનના કોઠાર ભરેલા હતા. ગઢનો અધિપતિ સાંતલ મહા બળવાન હતો; એના સૈનિકા સમર્થ લડાઈવાળા હતા. ચણા અને ધાસ, કડાની ખૂંટીઓ અપરંપાર ભરી હતી; પાંચ હજાર ધોડા સાંતલની ધોડાયાળામાં બાંધ્યા ચરતા હતા. ઈંચણા, મીઠું તે ગઢમાં સો વરસ ચાલે તેટલું હતું. (લશ્કર માટે) સવાર, બપોર અને સાંજે બોજનનો સાદ પડતો.

ગઢ ઉપરનાં સરોવર પાણીથી ભરેલાં હતાં. વરસાદ ન પડે તો પણ એનાં પાણી ખૂટતાં નહીં. ડુંગર ઉપરનો કિલ્લો દુર્ગમ હતો; એવા જ દુર્ગમ એના કોટ અને દરવાજા હતા. એના જુરળે ખૂબ જિંચા હતા. અને વચ્ચે વચ્ચે દુશ્મનો ઉપર મારો ચલાવવાનાં વિકટ સ્થાનો (વિસમા માર) હતાં. (૯૬-૧૦૩)

દુર્ગના જિંચા ત્રિકલસા ઉપર ચડીને સાંતલે સુલતાનનું લશ્કર જોયું. ગઢની તળેટીના સરોવરની પાલે સુલતાની લશ્કરના દાથીઓ બાંધ્યા હતા. ઠામ ઠામ તંબુઓ તાણ્યા હતા, રાવડીઓ ઊભી કરી હતી, સમિયાણા બાંધ્યા હતા. જિંચા ચાંબડા ઉપર દરબારનો તંબુ ઊભો કર્યો હતો. મોટી ધમ્મઓ ફરફરી રહી હતી, અને, જુદા જુદા સરદારોના મર્તાબા પ્રભાણેના પગલો હતા. સાંતલ આ સાધનસામગ્રી જોઈને ચક્રિત થઈ ગયો.

સાંતલે કોઠે કોઠે રખોપાં મૂક્યાં, દુર્ગની દિવાલો ઉપર મોટા પથરો ચડાવ્યા અને કોટની બીંત ઉપર દુશ્મનો ઉપર પથરોના મારો ચલાવવાને યત્ન ગોઠાવ્યાં. તપાળેલા ગોળા ફેંકનાર ઢીકણીઓ કિલ્લા ઉપર ચારે બાજુ મંગાવી. સૌને પોતપોતાને નિયત સ્થળે રાત્રે ચોક્કસ કરવાનો આદેશ આપ્યો. (૧૦૪-૧૦૯)

ગઢ ઉપરથી રાજપૂત ચોદાઓ ઊતરીને રતોવાઈ જાપા મારતા,

અને દિવસે વળી હુમલા કરતા અને દુશ્મનો સાથે હાથોહાથ આવી જતા. સામે સુલતાન પણ રોજ રોજ ધસીને ગઢ ઉપર હુમલો કરતો. રોજ રોજની આ લડાઈમાં મોટા મોટા હિંદુ અને તુરક યોદ્ધાઓ પડવા લાગ્યા. વાનરની માફક કોઈ કોઈ મુસ્લિમ યોદ્ધાઓ ગઢ ઉપર ધસી જતા; તો ગઢ ઉપરથી મધરાતે મુસ્લિમ સેના ઉપર હવાઈઓ ફેંકતી. ગઢ ઉપરથી દીકલીમાંથી મોટા પત્થરો ફેંકવામાં આવતા: હાથી ધોડા, જે આડે આવે તે તત્કાલ મરણ પામતું હતું. આ પ્રમાણે હિંદુઓ ગઢનું રક્ષણ કરતા, અને સુલતાન હઠે ચડીને ધસારો કરતો. સાત વરસ સુધી સુલતાન ઘેરો ધાલીને રહ્યો, અને સાંતલ ચઢ્યાણે એનો સખળ સામનો કર્યો. (૧૧૦-૧૧૫)

ગઢ ઉપર રોજ રોજ સંગીત નાટકના ઉત્સવો થાય છે. વીણા, મૃદંગના ધ્વનિ સંભળાય છે, નિત્ય ઉત્સવ થાય છે, નિત્ય નર્તકીનાચે છે, રોજ નવનવી શોભા અને આનંદોત્સવ કરવામાં આવે છે. ત્રિકલસા ઉપર ચડીને સાંતલ જેમે છે: એની બંને બાજુ ચામર ઢોળાય છે. પોતાની હાવણીમાં સિંહાસને બેઠેલા પાદશાહ આ બેઈ રહે છે. (એનાથી આ બેયું જતું નથી). સાદ પાડીને તીરંદાજેને બોલાવીને. પાદશાહે કહ્યું: ‘ગઢ ઉપરનું આ ‘પેખણું’ (= સંગીતનાટ્યોત્સવ) જે ભાગે તેને મોટું ધનામ આપું.’ આ સાંમળીને મહેક અમાદલનો નોકર, નામે હખાખા મીર તૈયાર થયો. આંખે પાટા બાધીને તીર ફેંકે તોપણ એ નિશાન ચૂકતો નહીં. એણે ધનુષ્યના બે છેડા લગોલગ આવી જાય એટલું બળપૂર્વક ધનુષ્ય ખેંચીને તીર ફેંક્યું. એ સોટ્ડી (= સોડી) નર્તકીના હાથ અને ખભા ઉપર વાગીને અંગમાંથી સોંસરું નીકળી ગયું. એ જૂમિ ઉપર પટકાઈ; રંગમાં ભંગ પડ્યો. સાંતલ-સિંહ ચઢ્યાણે રોપે ભરાઈને પોતાનો અચૂક નિશાનબાજ તોડવ્યો. રાવત રામસિંહે બીકું ઝડપ્યું. અને મુસલમાનોનું સ્થાન ફેડવાનું માથે લીધું. એણે બાણ લઈ ને ધનુષ્યની પણ છ ઉપર ગોઠવ્યું. એ ફેંકતા ધનુષ્યની પ્રત્યંચાનો ટંકારવ ચર્ષ રહ્યો. મીર હખાખાનો ખભો કાપી

નાખીને એ દિલક્ષી બાણ સુલતાનના સિંહાસનની પાટે જઈ ને વાચું; પોતાના તીરંદાજને પડેલો જોઈને સુલતાને એ સ્થાન છોડી દીધું; અને સૌ કોઈ, વળી પાછું આવું બાણ આવશે એ ભયથી બીવા લાગ્યા. (૧૧૬-૧૨૪)

પાછું તુમુલ યુદ્ધ મંડાયું. તુર્કો ધસીને ગઢ ઉપર હુમલો લઈ આવતા; તો સામેથી, ગઢ ઉપરથી, તીરંદાજ દૂરતા; યત્રીમાંથી મોટા પત્થરો ફેંકાતા જે ગાંડખીડ સૌનાં કાચલાં કરતા; નહીંયારમાંથી આગ વરસાવતા ગોળા છૂટતા; મગરવી યંત્રમાંથી નિશાન લઈને ગોળા ફેંકાતા જે આસપાસ બધે સંહાર કરતા; ભટકાયાં (હવાઈઓ) છૂટતી; અને વીજળી જેવી, ઉલ્કાપાત સમી નિક્ષત વૃધવી રહેતી. ધણે દિવસે આ ઘેરો ઉઘાવી લેવો પડે એમ તુર્કોએ વિચાર કરીને નક્કી કર્યું; કારણ કે મારુ રાજપૂતોએ સુલતાનના લશ્કરને ખાખાવીખી કરી નાખ્યું હતું. (૧૨૫-૧૩૦)

અહીં, સાંતલે એ હાથ જોડીને આ આશાપુરીને પ્રાર્થના કરી કે 'આ સર્વ એએઓનો સંહાર કરીને અમારું આ સંકટ દૂર કર.' અમિકા પ્રસન્ન થઈ; સાંતલે એમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યાં. અમિકાએ સાંતલના હાથ પકડીને મુસલમાન સેનામાં એને લઈ જઈને નિદ્રામાં સુતેલા સુલતાન દેખાડ્યો. સાંતલે (સુતેલા સુલતાનનાં) ત્રણ નયન, પંચમુખ, પિંગળી વિશાળ જટા, ગળામાં રૂંડમાલા, હાથમાં કમંડલુને સ્થાને બ્રહ્મકપાલ જોયા; જટા મુકટમાં ગંગા જોઈ, અંગે ભરમ થયેલી નિહાળી, પાગરણમાં વ્યાધયમ જોયું અને વળી ત્રિશૂલ જોયું. સાંતલ સુલતાનનું આ શિવસ્વરૂપ જોઈને મનમાં ચમકી વિચારમાં પડી ગયો, અને માયું નમાવી રહ્યો. સુલતાન તો રૂઢનો અવતાર છે, એને કેમ મરાય, એમ વિચારીને સાંતલે પાછાં ડગલાં ભર્યાં. વળી, વિચાર કરીને, એણે સંકેત (= અભિમાન) માટે સુલતાનની પાસે પડેલું ગુર્જ (= ગદા જેવું એક આયુધ) લઈ લીધું. પ્રસંગ આવ્યે ગમે તેટલું કહીશ તોપણ સાચો સંકેત (= નિશાની) બતાવ્યા વિના સુલતાન આ વાત

માનશે નહીં એમ ધાર્યું. આજ્ઞાપુરી માને ખગે લાગીને સાંતલ ગઢ ઉપર આવ્યો. એણે સાચી વસ્તુસ્થિતિ સુઘતાન રુદ્રરૂપ હોઈ હારનાર નથી એ હકીકત જાણી લીધી; તો પણ પોતાનું માન, એણે મૂક્યું નહીં. (૧૩૧-૧૩૮)

આ તરફ સુઘતાનના પ્રધાને ગઢ ઉપરનું સરોવર શ્રષ્ટ કરવાની મુક્તિ સુઝાડી. દિલ્હીથી બેચાર લાખ ગુણીઓ અને ત્રાપડાં મંગાવીને કોટની બીંતે જાનાંમાનાં ગોઠવાવ્યાં. પછી પાપીઓએ ગાયો મારીને ગુણીઓના હગ ઉપર યંત્ર મુકાવીને ગઢની અંદરના સરોવરમાં ફેંકી.

પ્રભાત થયું. ઉતાવળી ઉતાવળી પનિહારીઓ સરોવરે પાણી ભરવાને ગઈ. ત્યાં તો અગાઉ જે પાણી સ્વચ્છ, નિર્મલ હતું એ લોહીથી રંગાયેલું એયું. ગાયનાં માર્યાં પાણી ઉપર તરતાં હતાં. કાંઠા ઉપર કોઈ ઘાતલુ કરતું નહોતું. પાણી શ્રષ્ટ થયું હતું એથી કોઈ પનિહારી પાણીમાંથી ધોડો ભરતી નહોતી. સરોવરની પાળે આવીને લોકો આ જોઈ જોઈને અત્યંત શોક કરતા હતા. પાણી વિશ્વેનો આધાર છે, સૌને જિવાડનાર છે; મોટા રાવરાણા પણ પાણી વિના ક્ષણ પણ રહી શકતા નથી. (૧૩૯-૧૪૫)

સાંતલે આ જોઈને વિચાર કરીને અંતઃપુરની રાણીઓને હવે શું કરીશું એમ પૂછ્યું. રાણીઓએ કહ્યું, ‘એમાં વિચારવાનું શું ? અમે સૌ જોહર કરીશું. હિન્દુઓની પૂજ્ય ગાયનું પાવળું પણ પીવાય નહીં. હવે શ્રવણની કોઈ આશા નથી. સાંતલની રાણીઓએ દાન્ડડેની રાણીઓ—ઉમાદે, કમલાદે, જયતલદે અને લાવલદેને પત્ર મોકલાવ્યો: “ચક્રચાલેનું ગરવું રાજ્ય અમે રૂકું કરી દેખાડ્યું છે. હવે, આ પત્ર મળેથી, જાણજો કે અમે સૌએ જોહર કર્યો છે. અમને આજે જે વીર્યું તે તમને કાલે વીનશે. (માટે સાવધાન રહેશો). અમારી પ્રત્યે માયા રાખજો. આ જન્મના અમારા છેલ્લા જુહાર સ્વીકારજો.”

એમ કહીને રાણીઓએ સત્વર રાણગાર સંભ્યા; ચંદન કાષ્ટ અણુઆં; એમનો પરિવાર એકત્ર થયો. સૌની સમક્ષ સાહસપૂર્વક રાણીઓ ચિતા (જમદર) ઉપર ચડી. (૧૪૬-૧૫૨)

જળ વિના કોઈ જીવી ચકતું નથી; જળ એજ જગતનું જીવન છે; પદ્મનાભ પંડિત કહે છે કે જળ વિના ક્ષણ પણ રહેવાતું નથી. સાત વરસ સુધી મુસલમાન લશ્કરને દુળી નાંખીને ચઢ્યાણોનો મહાસમર્થ વીર દુર્ગપતિ ઘેરામાં પડ્યો. કોડલરી કુંવરીને હવે કાણ આણું પરિચાણું કરશે? લાઠિયુએ તરકોગ બતાવી. અને સુલતાને સરૌવરનો નાશ કયો. એ પાણી પીવાય નહીં. હવે મેચેઓની આશા ફળી. જળ વિના ક્ષણ પણ કેમ જિવાય? જળ જગતનું જીવન છે. જે દિવસ જળ ન મળે તે દિવસે દેહ કરમાશે. જળ વિના પ્રાણુ બેપાંચ દિવસ ટકે.

સાંતલની રાણીઓ—નારંગિદે અને પ્રેમાદેએ અગ્નિપ્રવેશ કયો,
એ સુલતાને પોતાની જાવણીમાં જાણ્યુ. (૧૫૩-૧૫૮)

એટલામાં સમય આવી ગયો. જૈહરનો ધુમાડો આકાશે પહોંચ્યો. સાંતલ કહે “પાદશાહને ગુર્જ” મોકલો; નહીં તો એ કહેશે કે હું કેવો જખરો કે ચઢ્યાણોને નમાવ્યા. આ ગુર્જની નિશાનીથી એ પણ જાણે કે મેં એને જાણીજૂજને માર્યો નથી.”

પાદશાહે સંદેશો કહેવડાવ્યો કે, “સાંતલને હું ગુજરાત આપું. મારા પક્ષમાં આવીને જે સાંતલ મળે તો એનો મરણનો ભય ટળે.” સાંતલે ઉત્તર આપ્યો કે ‘પ્રાણુ જાય પણ માન મૂકું નહીં, નહીંતો, મારે કારણે ચઢ્યાણોનું નામ બોળાય.’

પછી યુક્તિ કરીને સાંતલે ગઢ ઉપરથી લોકોને ઉતાર્યા. બધા રાજપૂતોએ એકત્ર થઈને પડાવ નાંખ્યો ને કેસરિયાની તૈયારી કરી. પહેલાં એમણે શાલીગ્રામ પૂજ્યા, મનમાં રામનામ જાપ્યું; સ્નાન કરીને વાળ સુંકવ્યા, અને કંઠમાં તુલસીની માળા ધારણ કરી. પછી

અધા રાજપૂતોએ દ્રઢ મનથી સામે જઈને તુરક લશ્કર ઉપર ધસારો કર્યો. (૧૫૯-૧૬૩)

મુસલમાન લશ્કરે ઘોડા કિપર સાજ માંડ્યાં, હાથીઓ લઈને રાજપૂતોના ધસારાની સામે ધસ્યા. પાદશાહ પોતાના તમામ લશ્કર સાથે આવ્યો. હિંદુ અને તુરકો હાથોહાથની ઝપાઝપીમાં આવી ગયા. અપરંપાર આયુધો ઊડ્યાં. રાજપૂતોએ અત્યંત કૌશલથી. હથિયારો વાપર્યાં. જેવું રામ અને રાવણ વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું, જેવો દેવો અને દાનવો વચ્ચે સંગ્રામ થયો હતો, તેવું આ પ્રમુદ્ધ યુદ્ધ મચી રહ્યું. હિંદુઓ દહતાથી લડ્યા; મોટા મોટા યોદ્ધાઓ રણમાં પડ્યા. ત્રણ પહોર મુસ્લિમ લશ્કરની સામે લડીને, સાંતલ ધણે ધાગે રણમાં પડ્યો. રાજપૂત યોદ્ધામાં એટલું બધું સાહસ હતું કે સૌ લડતા લડતા રણમાં પડ્યા. સાંતલનું શુરાતન વખાણીને ઝંબુ ઝોલી સુલતાને લલાટે લગાડીને વાંધું.

આમ પદનાલ પંડિત પોતાની મતિ અનુસાર કથા પ્રસંગ વર્ણવે છે: અહીં બીજો ખંડ સંપૂર્ણ થાય છે. (૧૬૪-૧૬૮)

*

ત્રીજા ખંડમાં સુલતાને સમિયાણા છતીને જાતોર ઉપર આક્રમણ કર્યું તેવું વર્ણન કર્યું છે. સંક્ષેપમાં એનો કથાંશ આ પ્રમાણે છે:

સુલતાને સમિયાણા છતીને કાન્હડદેને તાબે થવાને કહેવડાવ્યું. કાન્હડદેએ સામે પડકાર ફેંક્યો કે સુલતાન જરૂર આવે; અમે એમનું બુદ્ધમાં ધટવું સ્વાગત કરવાને તૈયાર છીએ. સુલતાને સમગ્ર લશ્કર સાથે જાતોર તરફ ફર્યો કરી. વચમાં બાહડમેર કબજે કરીને લૂટ્યું અને ત્યાં પડાવ નાંખ્યો.

પાસે જ શ્રીમાળા બાહડમેરની લિન્નમાળ નામની નગરી આવેલી હતી એની પાદશાહને બાણ થઈ. એણે ગોરી મલિકને લાઈધું. સાથે લિન્નમાળ લાગવાને મોકલ્યો. સંદેશવાહકે મારતે ઘોડે આવીને

આહ્મણેને ચેતાવ્યા કે મુસલમાનો નગર ભાંગવાને આવે છે, માટે નાસો. સવારે પ્રાતઃવંદનાદિ કરીને નાસીએ એવું આહ્મણેને દરાવ્યું. ત્યાં તો તુર્કોએ આવીને રાતોરાત શહેર ભાંગ્યું. બધી વસતી બાન પકડી, શહેર લૂટી લઈને એને લાજ લગાડી. સવાર થતાં તો મુસલમાન લશ્કર પાછું પણ ફરી ગયું. કાન્હડદેને આ સમાચાર મળ્યા. એણે તાબડોતોબ લશ્કર પાછું સજ્જ કર્યું. છત્રીસે વંશના રાજપૂતો એકઠા થયા. એમને ઘોડા અને સાધનસામગ્રી આપી.

બપોરને સમયે રાજપૂતો ધાણુસે પહોંચ્યા. ત્યારે મુસલમાન લશ્કરનો સેનાપતિ મલિક નેબ સિકારે ગયો હતો. હિંદુઓએ દારુણ હલ્લો કરીને મ્લેચ્છોને માર્યા, અને બધાં બાન છોડાવ્યાં, અને ખજાનો અને લશ્કરનો અસખાબ લૂટી લીધો. હિંદુ લશ્કરમાંથી મહીપ અને જયત દેવડો આગળથી જતોર ગયા, જ્યારે લખણુ સેલટો અને સાલ્હુ શીભાવત એ દિવસે અમાવાસ્યા હોવાથી સરોવરનાં સ્નાન કરવાને શેકાયા.

એટલામાં તો તુરક લશ્કરના ડંકા નીસાણુ સાંજળીને મલિક નેબ ત્યાં આવ્યો. એણે પોતાના લશ્કરનો સંહાર થયેલો જોયો, અને હિંદુઓને તળાવમાં સ્નાન કરતા જોયા. એણે એમને ઘેરી લીધા. રાજપૂતોએ ધણું પરાક્રમ કર્યું, પરંતુ પોતાના ઘોડા સુધી પહોંચવા પામ્યા નહીં. લખણુ સેલટા અને સાલ્હુ શીભાવત સાથે ચાર હજાર રાજપૂતો રણમાં પડ્યા. કોઈ જીવ્યું નહીં, જે જાળીને કાન્હડદેને ખબર આપે.

પાદશાહને આ હુમલાઓના ખબર પહોંચ્યાડવામાં આવ્યા. મલિક નેબની જીતના સમાચારે એ ધણો ખુશ થયો. કાન્હડદેને છેવટે રાજપૂતોના વિનાશના સમાચાર મળ્યા અને એને ખૂબ દુઃખ થયું.

પાદશાહે હવે જાલોર તરફ દૈવ આરંભી. ત્યારે સીતાઈ કે પીરોજી નામની એની કુંવરી, જેને રાકુનાદિતું જ્ઞાન હતું અને પૂર્વ-જન્મનું સ્મરણ હતું, એ પાદશાહને કહેવા લાગી, કે “કાન્હડદે વિષ્ણુનો

અવતાર છે; તમે સામે ચાલીને જાતોર જશો તો કાન્હડેને હાથે હણાશો." પાદશાહે એનું કહેવું ગણકાર્યું નહીં. અને આગેફૂચ કરી. ત્યારે એક દિવસ સુલતાનના ખોળામાં બેસીને એણે પોતાના મનની વાત કહી, કે " મને કાન્હડેના પુત્ર વીરમદે સાથે પરણાવો; એના રૂપગુણ ઉપર હું મોહિત થઈ છું." પાદશાહે એને સમજાવી: " આવી ઘેલી વાત ન કર; દિદુ તુરક વચ્ચે વિવાદ થાય નહીં. તને ગમે તે દિલ્હીના મુસલમાન શાહજાદા કે મોટા ખાન સાથે પરણાવું." કુંવરીએ હક પકડી કે " પરણું તો વીરમને જ, નહીં તો હું કુંવારી રહીશ કે મરીશ." પાદશાહે ગોલ્દણુશાહ નામના કંચુકીને બોલાવીને કાન્હડે પાસે વીરમ માટે માગ્યું મોકલ્યું. ગોલ્દણુશાહે વીરમને જાતજાતનાં પ્રલોભનો આપ્યાં, પણ વીરમે બસીને ના કહી. ગોલ્દણુશાહ હારીને ખાછો ગયો, અને પાદશાહને બધી વસ્તુસ્થિતિ જણાવી.

પાદશાહે ગરસે થઈને લશ્કર લઈને આમળ વધીને રાડદે અને બીજે દિવસે ગોઅલ ગામે આવીને સુંદરલા સરૌવરને કઠિ પડાવ નાંખ્યો.

પાદશાહના લશ્કરને જોઈને કાન્હડેવે પણ જાતોર ગદ શણગાર્યો. પાદશાહ જોઈને છક થઈ ગયો. રાત્રે માલદેવ અને વીરમદેવે ગઢની નીચે ઊતરીને મુસલમાન લશ્કરનો કાઠગઢ ભાંગી નાંખ્યો. ખાઈ ખૂરી દીધી, અને એમના ખારસો સૈનિકોને હણી નાંખ્યા. આમ સાત દિવસ ચાલ્યું. એક રાત્રે પાદશાહને મથરાતે સ્વપ્ન આવ્યું, એમાં એણે શંખચક્ર અને મોરમુકુટધારી પીતાંજર કૃષ્ણને જોયા. ત્યારે એને પોતાની કુંવરી સીતાર્ધનું જીવિખ્ય કથન સાચું લાગ્યું.

અહીં કાન્હડેએ લખિત કરીને આરાધુરીને પ્રસન્ન કર્યો. માતા-જીએ મુરિલમસેનામાં અંગાર વધિ કરી. મુરિલમ લશ્કર દુઃખી દુઃખી થઈ ગયું, સુલતાન ઘેરા ઉઠાવીને દિલ્હી ચાલ્યો. વળી સુલતાને વીરમને બોલાવવાને ગોલ્દણુને મોકલ્યો, પણ કાન્હડેએ એની અવગણના કરી. પાછું ફરતું મુરિલમ લશ્કર સંદડી પહોંચ્યું.

ત્યારે કાન્હડદેએ આઘશક્તિની પ્રાર્થના કરી, કે “મુસ્લિમ લશ્કરને તું પાછાં આણુ, જેથી હમીરરાયની માફક મારું નામ હું અમર કરી શકું.” શક્તિએ કાન્હડદેને પોતાની સેના લઈને મેડતા જઈને મુસ્લિમ સેના ઉપર હલ્લો કરવાને આદેશ આપ્યો કાન્હડદેની આગ્રાથી માલદેવ તમામ રાજપૂત સેના લઈને પૂનલા ગયો. ત્યાં સેનાની આઠ જુદી જુદી ફોજો બનાવી. પાછલે પહોરે ધસારો કરીને ચારે તરફથી મુસ્લિમ સેનાને ઘેરી લઈને એમના ત્રણ હજાર પોદ્દા-એને માર્યા, અને લશ્કરમાં પેસીને નવ હજાર ઘોડા ને પુષ્કળ છૂંટ મેળવી, અને સમસખાન અને એની બેગમ મોકલાણ સરોવર ઉપર શિકારે ગયા હતાં ત્યાંથી એમને જીવતાં કેદ પકડ્યાં. પાદશાહ ત્યારે મેડતે હતો.

ત્યારે પાદશાહની લાડકી પુત્રીએ કહ્યું : ‘હું જાલોર જઈને, મારાં પૂર્વ જન્મનાં એધાણુ કહીને બહેન બનેલીતે છોડાવી-લાવીશ.’ પછી એણે પોતાના છ પૂર્વ જન્મોની વાત પાદશાહને કહી, અને જણાવ્યું કે, “સંવત ૧૩૬૮ના વૈશાખ માસના શુક્લ પક્ષની છઠ્ઠે શુરુવારે વીરમદે પુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કરશે. એના મસ્તકને અગ્નિદાહ કરાવીને હું જન્મનામાં કંપાપાત કરીશ. પછી વીરમદે સૂર્ય-વંશમાં જન્મશે અને હું ચાદવ વંશમાં જન્મીશ. હું ભર્તૃભક્તિ સાચી કરીશ. પછી અમે બંને દેવલોકમાં જઈશું. જાલોર ગઢ હજી સાત વરસ અજન્મ રહેશે; આઠમે વરસે એ પડશે. કાન્હડદે પછી આઠ માસે સુલતાનનું મૃત્યુ થશે.”

સુલતાને કુંવરીને જાલોર મોકલી. કાન્હડદેએ માનસહિત મુંદરલા સરોવરને તીરે ઉતારી. ત્યાં કાન્હડદે અને વીરમ એને મળવા આવ્યા. વચ્ચે આડો ચક્ર નાંખીને કુંવરીએ પોતાના પૂર્વજન્મની વાતો કહી તોપણ વીરમદેએ એનું મોં જોવાનું તેમ એને પરણવાનું કબૂલ કર્યું નહીં. બીજું જે એને જોઈએ તે આપવાની ઈચ્છા દર્શાવી. પછી કુંવરીની માગણીથી સાદલ અને સોહ મલિક તેમજ સમસખાન અને

એની બેગમને મુક્ત કર્યાં, સુલતાનના લશ્કર ઉપર રતોવર્ષ છાપે નદી માગવાનું વચન આપ્યું. સામે, સુલતાન મંદિરા-સાગે નદી, ગોધાદણને પીડે નદી, અને દેશને રંભડે નદી એવી કુંવરી પાસે કબુલાત કરારી. પછી કુંવરીને જાતોર ગઢ જોવાની ઈચ્છા હતી એ પૂર્ણ કરી. જતી વેળા કાન્હડેએ સોમનાથ છોડાવ્યા ત્યારે જે સુલતાની દાથી મૂંઢવી લીધા હતા તે કુંવરીને પહેરામણીમાં પાછા આપ્યા, અને જે જે સરદારોને કેદ પકડ્યા હતા, તે સૌને મુક્ત કર્યા. સફૂની રત્ન લખને કુંવરી પાદશાહને સિંહર જઈને મળી. ત્યાંથી અગિર અને બદાદુરપુર થઈને સુલતાન દિલ્લી પહોંચ્યો. અહીં ત્રીજા ખંડની સમાપ્તિ થાય છે.

ચોથા ખંડમાં કાન્હડે સુલતાનના લશ્કરની સાથે જે ઉવટનું, જીવસોસટનું-યુદ્ધ-ખેલીને અંતે પ્રાધ્યાર્પણ કરે છે તેનું વર્ણન આવે છે. સંક્ષેપમાં એનો કથાંશ નીચે પ્રમાણે છે:

કુંવરી જાતોરથી કેદીઓને છોડાવી લાવીને પાદશાહને જઈ મળી ત્યારે પાદશાહે એને જાતોર કેવું છે એ પૂછ્યું. ત્યારે કુંવરીએ વર્ણન કર્યું કે જારત વર્ષના મોટા દુર્ગોમાં જાતોર સૌથી દુર્ગમ છે. એમાં કિતમ પ્રકારના ચારે વર્ણના પુરુષો વસે છે. એનાં અનેક ચોટાઓમાં સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ વેચાય છે. ત્યાં સુંદર મંદિરા છે, વાવો છે, કુડો છે. કોટને સુશોભિત જુરને છે, અને અનેક રણિયામણા દરવાજા છે. કાન્હડેના મહેલની સમૃદ્ધિ તો ઈન્દ્રના સમી છે જાતોરનો ગઢ કૈલાસ જેવો કે ત્રિકુટાયથ જેવો અદ્ભુત છે, અને એના ઉપરની શસ્ત્રસજાવટ સંપૂર્ણ છે. ગઢમાં અન્નપાણી તરપૂર છે.

કાન્હડેના દરબારની શોભા અવર્ણનીય છે. એમાં જનજાતના રાજ્યાધિકારીઓ સામતો અને રાજવંશી ચોદાઓ છે. એની રાણીઓ અત્યંત રૂપવતી અને કુલીન છે. કાન્હડે સચ્ચરિત્ર, અને અમિનીકુમાર જેવો સ્વરૂપવાન છે. એને માલદેવ નામે નાનો ભાઈ છે. એ અને વચ્ચે રામલક્ષ્મણ જેવી પ્રીતિ છે.

આ સાંમળીને પાદશાહ કહે, “આવો જખરા દુર્ગ શી રીતે

લેવાશે ? ” ત્યારે કુંવરીએ કહ્યું કે ‘મેં જે અવધિ કહી તે દિવસે જાહેર ગઠ અવશ્ય પડશે.’ મુજતાને પોતાના બધા બંદા (રાજસેવકો) ને બોલાવ્યા. મોટું નવ લાખ સૈનિકોનું લશ્કર તૈયાર કર્યું. એમને આઠ વરસ ચાલે એટલે બધો અસખાબ આપ્યો. ભરપૂર ખાધા-ખોરાકી, ઔષધો, કપડાં, હથિયારો, બખ્તરો, ઘોડા, ઇં સાથે મોકલાવ્યાં.

લશ્કરની સાથે કુંવરીએ પોતાની ધાવ દલાસનાવરને સૂચના આપીને મોકલી, કે વીરમહેવને જીવતો લઈ આવે, નહીં તો છેવટે એનું મરતક સુખાધિ દ્રવ્યોમાં સાચવીને લાવે.

આ તરફ કાન્હડદેએ પણ મુસલમાનોનો સામનો કરવાને કમર કસી. ગામે ગામ ખેપિયા મોકલાવ્યા. નવકોટ મારવાડના રાજપૂતો જાહેર એકઠા થયા.

મુસલમાન લશ્કર મેડતા થઈને સુદ્રડી પહોંચ્યું. એમનો સામનો કરવા કાન્હડદેએ પચીસ હજાર ઘોડેસવાર અને એથી બમણા પાયદળ સાથે માલદેને ખટકડી ગામે અને વીરમહેને એટલી જ સેના સાથે લદ્દાજણ મોકલાવ્યા. એક દિવસ મુસ્લિમ લશ્કર ઉપર વીરમહે ત્રાટકે, બીજે દિવસે માલદે તૂટી પડે. આમ ચાર વર્ષ વહી ગયાં : એ દરમિયાન સત્તર હજાર મુસલમાન સૈનિકો મરાયા, બ્યારે હિંદુઓને કર્તુ તુકસાન થયું નહીં. પાદશાહે હિંદુઓથી બમણા મુસલમાન યોદ્ધાઓ મરે તોપણ તમે પાછા ઓસરશો નહીં એમ આદેશ આપ્યો.

પછી મુસ્લિમ સેનાપતિએ રાજપૂતોને કહ્યું કે આપણે સરખે સરખા સૈનિકોથી લડીએ; બીજી સેના આધી રહે. આમ કરતાં વીસ દિવસમાં દસ હજાર રાજપૂતો રણમાં પડ્યા, અને વીસ હજાર મુસલમાન સૈનિકો મરાયા. આમ યુદ્ધને પાંચ વરસ થયાં.

ત્યારે ગઠ ઉપરનાં જળાશયોમાં પાણી ખૂટ્યું, તેથી રાજપુરોહિતે યતયાગાદિક કરાવ્યા, તેથી મંત્રને પ્રભાવે વહેલી વૃષ્ટિ થઈ. ધાન્ય બધું જૂતું થઈ જવાથી કસ વિનાનું બન્યું હતું. એથી સૌનાં શરીર ક્ષીણ થતાં જતાં હતાં. આ વાત જાહેરના મહાજને જાણી. એમણે સૌએ

રાખતે યુદ્ધ ચાલુ રાખવાને આગ્રહ કર્યો, અને મદાજન લશ્કરને આવશ્યક સાધન સામગ્રી પૂરી પાડશે એવી ખાતરી આપી. અનાજ, ધી તેલ, ઈંચણાં, ગોળ વગેરે વર્ગો મુખી પૂરશે એવું વચન આપ્યું. દુશ્મનો ઉપર પત્થરોને બદલે ગોળના ગોળા ફેંકવાની મૂચના કરી. આમ ઘેરો ચાલ્યાં કર્યો. એમાં એંશી હજાર તુકો અને ત્રીસ હજાર હિંદુઓ ખપી ગયા.

કાન્હડાદેએ પોતાના રાજ્યપુરોદિત સોમચંદ્ર વ્યાસને બોલાવીને કહ્યું, “યુદ્ધનાં બાર વર્ષ અને ૭ માસ થઇ ગયા. આમ તો સો વર્ષ લગાઇ ચાલે તો પણ તુકો ગઢને કશું તુકસાન પહોંચાડી શકશે નહીં. જો એ દારીને પાછા જતા રહેશે તો આપણું નામ શી રીતે રહેશે ?”

વ્યાસે સલાહ આપી કે “માલદેને લશ્કર આપીને મુસલમાનોને લિગવવાને ગઢ ઉપરથી નીચે મોકલાવો.” માલદેએ અંબેરગઢ જઈને તુરકોના પ્રદેશમાં દાદાકાર મચાવ્યો. આ તરફ મુસલમાનની આગાધી મુસલમાન સેનાપતિ કમાલદીને જાતોરની તળેટીએ છાવણી નાંખી, અને ફરતો મોટો દુર્ગ બનાવરાવ્યો, જેથી એ વીંધીને જાતોરમાંથી કોઈ બહાર નીકળી કે અંદર જઈ શકે નહીં. કાન્હડાદેએ કાન્હ ઉડીયા નામનાં રાજપૂત વીરને દસ હજારનું લશ્કર આપીને જિલ્લપુરની પાસે મનેક નિજમુદ્દીનને લિગવવાની આગા આપી. ઉડીયાએ મુસલમાન લશ્કરનો ધાણ કાઢી નાંખ્યો, નિજમુદ્દીનને માથે અને એના લશ્કરના ઘોડા અને એનાં અંતઃપુરને કબજે કરીને જાતોર મોકલાવી દીધાં.

આ સમાચાર સાંભળીને પાદશાહે ખાનજદાંની સરદારી નીચે તાણું લશ્કર નિજમુદ્દીનના લશ્કરની વહારે મોકલાવ્યું, અને પાદશાહ પોતે લશ્કર લઈને માલદેને લિગવવાને બહાદરપુર આવ્યો. આ આ જાણીને માલદે ઝડપથી ફૂચ કરીને વનાદ્રા આવ્યો. પાદશાહ દિલ્હી પાછો ગયો. માલદેએ દેશદેશ હકારા મોકલીને છત્રોસ હજાર ઘોડા અને એક લાખ ખાંડધારીઓની સેના એકઠી કરી. પછી એક

તરફથી માલદે અને બીજી તરફથી કાન્હડદે મુસ્લિમ લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યા. મુસ્લિમો ત્રાલ ત્રાલ પોકારી રહ્યા.

એવામાં, સીંઢ મલિક કેદમાં હતો ત્યારે એને વીકા સેજવાલની સાથે ઓળખાણ હતી. વીકાએ નાટરડકની વાવે સીંઢ મલિકને જાનો-જાનો બોલાવ્યો અને કહ્યું, “જો પાદશાહ મને આ ગઢ આપી દે તો ગઢપ્રવેશનો છૂપો માર્ગ હું તમને બતાવું.” રૂઢા ભાઈજીને રાખીને મલિકે વચન આપ્યું. સેજવાલે લોભને કારણે આમ વિશ્વાસઘાત કર્યો. મલિકે લશ્કર એકઠું કરીને સત્તર ગઢ કબજે કરવાને છૂપે રસ્તે હદસો કર્યો.

આસમયે કાન્હડદેને સ્વપ્ન આવ્યું. બ્રાહ્મણને વેશે એણે જાગેર ગઢને જોયો. એણે કહ્યું કે “જો તુરંત ચડ્યા, અને ગઢ બેળાયો. હું જાગ્રત થા. વળી તારા વંશજના કમળમાં ગઢ આવશે.” પછી એણે સ્વપ્નમાં આશાપુરીને, ગણેશને અને શ્રી કૃષ્ણને જોયા. એમણે સૌએ કાન્હડદેને આ જ વાત કરી.

એટલામાં મલિક કમાલદીન સેજવાલને આગળ કરીને છૂપે માર્ગે જાગેર ગઢમાં લશ્કર લઈને આવ્યો. વીકાએ જઈને આ છૂપી વાત પોતાની સ્ત્રી હીરાદેવીને કહી. એણે ધરતી બદાર જોયું તો ખરેખર મુસલમાન લશ્કરને ગઢ ઉપર ચડતું જોયું. રોષ કરીને એણે વીકાને ત્રંબાળુ માયું. એ ધરણી ઉપર પડ્યો અને એના પ્રાણ ગયા. હીરાદેવી સીંધી કાન્હડદે પાસે પહોંચી ને આ વિશ્વાસઘાતની વાત કહી. સ્વપ્નનાં બધાં એંધાણ મળ્યાં. કાન્હડદેવે ચડી આવતા મુસ્લિમ લશ્કરનો કાલાહલ સાંભળ્યો.

કાધિલ ઉડીયા સાથે દસ હજાર યોદ્ધા ધાયા. મુસ્લિમ લશ્કરમાં ધસીને એણે સીંઢ મલિકને માર્યો. એની સાથે યોદ્ધાઓ આઠ પહોર લડ્યા; પાંચ હજાર રણુમાં પડ્યા. ઉભેયે બાર હજાર મ્લેચ્છોને માર્યા. કાન્હડદેએ ઉડીયાનાં ખૂન વખાણુ કર્યો. એ પછી બપોરે કાન્હ-

ઉલીચાએ, સાંજે શોભિતે, મધરાતે જ્યત દેવડાએ, અને પાછલી રાતે જ્યત વાધેલાએ છુડોનો સામનો કર્યો. અનેક મુસલમાનોને મારીને એ સૌ રણમાં પડ્યા.

કાન્હડાએ જોયું કે હવે ગઢ ટકશે નહીં. એની રાણીઓ— જ્યતલદે, ઉમાદે, અને કમલાદેએ જાહેરની તૈયારી કરી. પ્રજામાં પણ સૌ કોઈએ જાહેર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. અંતઃપુરનું જરૂરવેસત બધું જાલરવાવમાં જાડાં પાણીમાં નંખાવ્યું. પછી વીરમદેને ખોલાવીને એનો રાજ્યાભિષેક કર્યો.

સૌ રાણીઓએ અગ્નિ પ્રવેશ કર્યો, પ્રજાજનોમાંથી પણ અનેક જાહેર કર્યાં—તે દિવસે રાણીઓની પછી જલોરમાં પંદરસો ચોરાશી જાહેર થયાં. દેવો બધા આ આત્મત્યાગિદાનનું દશ્ય નિરખવાને અંતરિક્ષમાં આવી ઊભા.

પછી, પાંચમે દિવસે, મુસલમાનો જળરો હલ્લો લખને આવ્યા અને શ્રીકૃષ્ણનું મંદિર તોડવા લાગ્યા. તત્કાલ કાન્હડાએ કેસરિયાં કર્યાં. જે હાથે એ મુસલમાનોનો વિનાશ કરવા લાગ્યો. એની સાથેના રાજપૂતોએ પણ અપૂર્વ પરાક્રમ કર્યું. તુમુલ્લ યુદ્ધ કરીને અતેક મ્લેચ્છોનો સંહાર કરીને કાન્હડા રણમાં પડ્યો. તે દિવસે સંવત ૧૭૬૮ના વૈશાખ માસની શુકલ પક્ષની પંચમીને સુધવાર હતો.

એની પછી વીરમદેએ સાગતણ દિવસ રાજ્ય કર્યું. એની રાણીઓએ પણ જાહેર કર્યાં. વીરમદેએ વિચાર્યું કે યુદ્ધમાં કદાચ મુસલમાનો પોતાને કેદ પકડશે. એથી એણે પોતાના પેટમાં જાડે કટારી ખોસીને તેના ઉપર દદ બખ્તર પહેરીને રાખથી છુડો ઉપર તૂટી પડ્યો. સાથેના શગ રાજપૂત અંગરક્ષકોએ પણ પોતાનાં હથિયાર ચલાવ્યાં. વીરમદે ધણા મ્લેચ્છોને મારીને રણમાં પડ્યો.

આ બીજા યુધ્ધમાં ગદના સર્વ ડિંદુઓ કામ આવી ગયા.

તુકોનો પથુ દસમો ભાગ માત્ર બચ્યો. બલોરની તળેટીમાં સરોવરની પાળે એ-આર લાખ કચરો બની. કિલ્લામાં બધે અંગાર ધખતા હતા.

દદાસનાવરે વીરમહેનું મુખ જોયું. રત્નજડિત પાંજરામાં સુગંધિ દ્રવ્યોમાં સાચવીને એ વીરમહેનું મસ્તક દિલ્હી લઈ ગઈ. ત્યાં સુવણના યાજ્ઞમાં એ મૂકયું. જ્યાં કુંવરી મસ્તક જોવાને આવી ત્યાં પૂર્વે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે મસ્તક ઉકરાંદ—આકું—ફરી ગયું, પણ કુંવરી તરફ જોયું નહીં; કુંવરીએ અત્યંત કલ્પાંત કયું. પછી કુંવરીએ યમુના તટે જઈને મસ્તકના અગ્નિ સંસ્કાર-કર્મા-અને માતાની રત્ન લઈને પાદશાહને ચરણે લાગીને એણે યમુનામાં ઝંપાપાત કર્યો. આ પછી આઠ માસે અલાહિદીન મરણ પામ્યો. અહીં કથા સમાપ્ત થાય છે.

એ પછી પ્રબંધની પુષ્પિકામાં કવિએ પોતાના આશ્રપદાતા વિષે અને પોતાને વિષે થોડીક માહિતી આપી છે. કાન્હડદેના પુત્ર વીરમહેને મેગલદે નામે પુત્ર હતો. એનો પુત્ર અંબરાજ, અંબરાજનો પુત્ર ખેતસી, અને ખેતસીનો પુત્ર અખેરાજ. કાન્હડદેની પાંચમી પેઢીનો વારસ અખેરાજ એ કવિ પદ્મનાભની આશ્રપદાતા હતો. અખેરાજની પ્રેરણાથી 'પુણ્ય વિવેક' બિરુદધારી વિસલનગરા નાગર કવિ પદ્મનાભે મા ભારતીના પ્રસાદથી સોનગિરાઓની યશોગાથા વિસ્તારતો આ રોમાંચકારી ભાષાપ્રબંધ સંવત ૧૫૧૨ના માગશર માસની પૂનમને સોમવારને દિવસે રચ્યો. કાન્હડદેના પરમ પવિત્ર ચરિત્રનું પદન અને શ્રવણ તીર્થયાત્રા જેટલું પાવનકારી છે.

અહીં પ્રબંધનો ચોથો—છલ્લો—ખંડ સમાપ્ત થાય છે.

આ પ્રબંધમાં ઉલ્લેખાયેલી મહત્વની બધી હજારોતોને ઇતિહાસનાં અન્ય આધારોનું સંપૂર્ણ સમર્થન મળે છે. એથી જ એનું ઐતિહાસિક પ્રબંધ તરીકે સવિશેષ મહત્વ છે.

આ પ્રમથની મહત્વની ઐતિહાસિક હકીકતો આટલી ગણાય:

(૧) કણ્વદેવ વાઘેલાનો અમાત્ય માધવ રાજા ઉપર રોષે ભરાઈને દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીનને સમજાવીને ઉલુચખાનની સરદારી નીચે વિશાળ મુસલમાન લશ્કર લઈ આવ્યો. એ લશ્કરે પાટણ કબજે કર્યું, ગુજરાતને હથમચાવી નાંખ્યું અને સોમનાથ પાટણ ભાંગીને એનું પ્રસિદ્ધ મંદિર તોડી નાંખ્યું.

(૨) પાછાં વળતાં મુસલમાન લશ્કર જાલોરના રાજા કાન્હડદેવના રાજ્યમાં થઈને પસાર થતું હતું ત્યારે કાન્હડદેવે એને હરાવીને સોમનાથની ભૂતિ છોડાવી, અને ખાન છોડાવ્યાં.

(૩) આ હારના સમાચાર સાંભળીને રોષે ભરાઈને પાદશાહે નાહર મલિકને મોકલ્યું લશ્કર આપીને જાલોર ગઢ કબજે કરવાને મોકલાવ્યો. મુસલમાન લશ્કરે મારવાડમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે માર્ગમાં સમિયાણાનો ગઢ આવ્યો. ત્યાં કાન્હડદેવે લગ્નીને સાંતલદે રાજ્ય કરતો હતો. એણે નાહર મલિકને સજ્જડ હાર ખવડાવી. આ યુદ્ધમાં નાહર મલિક મરાયો.

(૪) આ હકીકત સાંભળીને સુલતાન ખૂબ નારાજ થયો. એણે પાટણથી સૂબાને બોલાવ્યો અને ખીજા ખંડિયા રાયરાણા અને સરદારોને એમના લશ્કર સાથે બોલાવ્યા, અને એક ખૂબ વિશાળ સેના તૈયાર કરી સમિયાણા ઉપર ચડી આવ્યો. સાત વરસ સુધી કિલ્લો પડ્યો નહીં, એટલે રીન યુક્તિ અજમાવીને ગઢ ઉપરનું પાણી બ્રષ્ટ કર્યું. રાજપૂતોએ કેસરિયાં કર્યાં, અને કિલ્લો અંતે પાદશાહના હાથમાં આવ્યો.

(૫) સમિયાણા જીતીને પાદશાહ જાલોર ગયો. રસ્તામાં એણે લિત્રમાલ ભાંગ્યું, અને જાલોરને ઘેરા લાલ્યો. કાન્હડદેવે પ્રયત્ન સામે લડ્યો કર્યો. એથી પાદશાહને ઘેરા ઉઠાવીને દિલ્હી પાછા જવું પડ્યું.

(૬) પાદશાહે ફરી પાછી ખૂબ તૈયારીઓ કરીને જાલોર ઉપર ચડાઈ કરી. આઠ વર્ષ ઘેરો ચાલ્યો. વીકા સેજપાલ નામના એક રાજપૂતે ગઢનો છૂપો રસ્તો જતાવી દીધો, એટલે એ માર્ગે રાતોરાત મુસ્લિમ લશ્કર ચઢી આવ્યું અને જાલોર ગઢ પડ્યો. (વિ. સં. ૧૩૬૮)

આમાંની ઘણીખરી મહત્ત્વની હકીકતોને નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે અન્ય ઐતિહાસિક આધારોનું પ્રમાણ છે.

(૧) ઝિયાઉદ્દીન બની જેવા મુસ્લિમ ઇતિહાસનવીશોએ ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરવાને માધવે અલાઉદ્દીનને નિમંત્રણ આપ્યું હતું એ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરંતુ એમણે ગુજરાતની ચડાઈ સંબંધે જણાવ્યું છે કે : "અલાઉદ્દીનના રાજ્ય-સમયના ત્રીજા વર્ષમાં ઉલુઘખાન અને નસરતખાને મોટા લશ્કર સાથે ચડાઈ કરી. એમણે અણહિલપુર પાટણ અને ગુજરાત છતી લઈને ત્યાં લૂંટ ચલાવી. ગુજરાતનો રાજા કરણ નાસીને દેવગિરિના રાજા રામદેવને આશ્રયે જઈને રહ્યો. એની રાણીઓ, કુંવરીઓ, ખજાનો, હાથીઓ, સર્વ મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યું."^{૩૦} સોમનાથની મૂર્તિ તોડીને ઉલુઘખાને દિલ્હી મોકલાવી.^{૩૧}

સંસ્કૃતપ્રાકૃત પ્રબંધ સાહિત્યમાં માધવ મ્હેન્ડ્રાને લઈ આવ્યો એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. વિક્રમ સંવતના ચૌદમા સૈકાના પ્રસિદ્ધ પ્રબંધકાર મેરુતુંગની વિચારશ્રેણી માં, અને એજ અરસામાં રચાયેલા જિનપ્રભસુરિના વિવિધતીર્થકલ્પ માં આ વિષે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે.^{૩૨}

૩૦. જુઓ : Elliot & Dowson : 'History of India, as told by its own Historians'-Vol III, (1871) p. 163.

૩૧. જુઓ : Ibid, p. 74.

૩૨. જુઓ : 'યવના માધવનાગર વિપ્રેજ્ઞાનોતાઃ ।'—વિચાર શ્રેણી; 'અલાવદીજસુરતાણસ્સ કણિહો માયા ઉલ્લસાન નામાધિજ્ઞ દિલ્લીપુરાઓ મંતિમાહવપેરિઓ ગુજ્જરઘરં પઠ્ઠિઓ'—વિવિધ તીર્થકલ્પ, પૃ. ૧૦. (સિધ્ધી જૈન ગ્રંથમાત્રા, અધ્યાંક ૧૦)

આ પ્રમાણે જંને પ્રકારનાં ઇતિહાસપ્રમાણો કાન્હડે પ્રગ્વની હકીકતનું સમર્થન કરે છે.

(૨) ગુજરાતમાંથી પાછા ફરતાં હિલુધખાનને જાતોર પાસે ધણી દાડમારી વેઠવી પડી એનો મુસ્લિમ ઇતિહાસ લેખકોએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ એના કારણ તરીકે એમણે નવા મુસ્લિમોના (તાજેતરમાં ધર્મોન્તર કરીને મુસ્લિમધર્મમાં આવેલા મૂગલોના) બળવાને આગળ ધર્યો છે. આ બળવામાં નસરતખાનનો ભાઈ અને અલાઉદ્દીનનો ભાણેજ એ બે મરાયા. બળવાખોરોએ છેવટે દારીને રાજધાનના જુદા જુદા રાજાઓને ત્યાં આશ્રય લીધો એમ આ ઇતિહાસનવીરો જણાવે છે.^{૩૩}

(૩-૪) અમીર ખુશરુના 'તારિખી-અલાઈ' એ નામના ઇતિહાસ-ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે ઈ. સ. ૧૩૦૮ માં સુલતાન અલાઉદ્દીને સમવાણા ગઢ ઉપર ચડાઈ કરી. એ કિલ્લો જિંયા કુંગર ઉપર આવેલો હતો, અને એની આસપાસ મોટું જંગલ હતું.^{૩૪} પહેલાં મુસ્લિમ લશ્કર પાંચ છ વર્ષ કિલ્લો કબજે કરવાને મથ્યું પણ એનું કાંઈ વળ્યું નહીં. છેવટે અલાઉદ્દીને પોતે આવીને હલ્લો કર્યો ત્યારે સાંતલદેવ હાર્યો અને ગઢ સર થયો.^{૩૫}

(૫) જાતોરના કાન્હડે ઉપર અલાઉદ્દીનના લશ્કરે ચડાઈ કરી. ત્યારે કાન્હડેએ એનો જખ્ખર સામનો કરીને એક વાર એને શિકસ્ત આપી એવો મુસ્લિમ ઇતિહાસગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે.^{૩૬} પરંતુ

૩૩. જુઓ : 'The Cambridge History of India, Vol. III. 1928, p. 100-101.

૩૪. જુઓ : Elliot & Dowson, Vol III p. 78.

૩૫. જુઓ : Cambridge History of India, Vol. III, p. 114; અને Elliot & Dowson, Vol III, p. 550.

૩૬. જુઓ : Cambridge History of India, Vol. III p. 114.

મુસ્લિમ ઇતિહાસગ્રંથોમાં એ ચડાઈનાં જે કારણો આપ્યા છે, અને લડાઈની ભૂમિકાનું જે વર્ણન કર્યું છે તે કાન્હડદે પ્રવચ્ચ કરતાં જુદું અને ઓછું પ્રતીતિ કરે છે.

(૬) કાન્હડદેએ સુલતાનના લશ્કરને આ રીતે શેઠ આપી, એથી સુલતાને ખીછ ઠમાલુદ્દીન ગુર્ગની સરદારી નીચે મોટી સેના મોકલાવી, જેણે કાન્હડદેને હરાવીને માર્યો અને એનાં તમામ સર્ગાની કતલ કરી—આ પ્રકારનું વર્ણન મુસ્લિમ તવારિખો આપે છે. એમાં હકીકતની વિકૃતિ બારોબાર છે.

આ પ્રમાણે તદ્દન જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી—અલાઉદ્દીનની પ્રશસ્તિના હેતુને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને લખાયેલા મુસ્લિમ તવારિખગ્રંથોમાં પણ સમિયાણાના સાંતક્ષદેવને અને જતોરના કાન્હડદેને અલાઉદ્દીન સાથે જખરી લડાઈઓ થઈ, અને વર્ષો મુધી એમણે મુસ્લિમ સેનાને મથક ન આપી એવું વર્ણન કર્યું છે. વરતુતઃ આ તવારિખો કાન્હડદે પ્રવચ્ચની મહત્વની ઐતિહાસિક હકીકતોનું સમર્થન કરે છે.

કાન્હડદે પ્રવચ્ચ ની ઐતિહાસિક હકીકતોને રાજસ્થાની ઐતિહાસિક તવારિખો સંપૂર્ણપણે ટેકા આપે છે. આશરે ત્રણસો વર્ષ ઉપર રચાયેલી મુહણોત નેણસીની રૂયાત માં ‘કાન્હડદે પ્રવચ્ચ’ ની મુખ્ય મુખ્ય બધી ઐતિહાસિક વીગતોનું સમર્થન છે.

કાન્હડદે પ્રવચ્ચ ના પહેલા ખંડમાં કાન્હડદેના રાજપૂત સરદારોએ બાદશાહી લશ્કરની મુલાકાત લીધી તે આખો પ્રસંગ ‘ખ્યાતે’ યથારિયત વર્ણવ્યો છે.^{૩૭} એજ પ્રમાણે કાન્હડદેના અવસાનની તિથિ (સંવત ૧૩૬૮ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૫ ને શુક્રવાર) તેમજ વોરમદેનું અવસાન યપા પછી એનું મસ્તક દિલ્લી લઈ જવામાં આવ્યું, જેની સાથે

૩૭. જુઓ : ‘મુહણોત નેણસી કી રૂયાત’ માગ ૧, (દ્. સ. ૧૯૨૬),

પાદશાદની કુંવરી સતી થઈ—એ સર્વ હકીકત પણ રૂપાત માં એજ રૂપે મળે છે. ૩૮

આમ બધા મહત્વના સમકાલીન ઇતિહાસગ્રંથો કાન્હલ્લે પ્રબન્ધની ઐતિહાસિક વીગતોને પ્રમાણિત કરે છે.

૬

આ કાવ્યનું સ્વરૂપ ‘પ્રબન્ધ’નું છે. કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં એતે ‘રાસા’, ‘પવાકુ’ કે ‘ચંડીપદ’નું નામ પણ આપ્યું છે; પરંતુ કવિએ કાવ્યમાં જ સ્પષ્ટપણે એનો પ્રબન્ધ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સંસ્કૃતમાં સાહિત્યપ્રકાર તરીકે ‘પ્રબન્ધ’નું સ્વરૂપ સુનિશ્ચિત રીતે નિખદ થયું નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યકૃતિઓમાં પ્રબન્ધનો અર્થ કેવળ સુસંકલિત, વ્યવસ્થિત સાહિત્યરચના એટલો જ છે. ૩૯ કાલિદાસે ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ના પ્રારંભના આસ્તાવિક ભાગમાં ‘પ્રબન્ધ’નો અર્થ ‘કાવ્યનાટકાદિક રચના’ એવો કર્યો છે. ૪૦ પ્રતિપદ્ધત્યેષમયી કથા વાસવદત્તાના પ્રણેતા સુબન્ધુએ ‘કથાત્મક રચના’ને માટે પ્રબન્ધ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. ૪૧

વિક્રમના તેરમા-ચૌદમા સદક સુધીમાં પ્રબન્ધનું સ્વરૂપ સુનિશ્ચિત-

૩૮. જુઓ : એજ. પૃ. ૧૬૩.

૩૯. સરખાવો : ‘અયુગ્મિજ્ઞતાયસંબન્ધઃ પ્રબન્ધો દુરુદાહરઃ ।’
(ટીકા : દુરુદાહરઃ = દુર્વેચઃ) —શિશુગલવધ ૧-૭૩.

૪૦. સરખાવો : ‘પ્રથિતયશર્તા માસસૌમિલ્લકવિપુત્રાદીનાં પ્રબન્ધા-
નતિકમ્ય વર્તમાનકવેઃ કાલિદાસસ્યક્રિયાયાં કથં પરિપદો बहुमानः ।’
(ટીકા-પ્રબન્ધાન્ = રુઝ્કાણિ) —માલવિકાગ્નિમિત્ર, અદ્ધ ૧.

૪૧. સરખાવો : ‘પ્રત્યક્ષરશ્લેષમયપ્રત્યક્ષવિન્યાસ વૈદગ્ધ્યનિધિ પ્રબન્ધ
...ચક્રે સુવન્ધુઃ ।’ —સુવન્ધુરચિત વાસવદત્તા.

પણે બંધાઈ ચૂક્યું છે. એ યુગના બંધા પ્રવચ્ચ ' ઐતિહાસિક ચારિત્રાત્મક રચના ', અથવા ટૂંકામાં કહીએ તો ' ઐતિહાસિક વાર્તા 'ના સ્વરૂપના છે.

બદ્ધાળનો સુપ્રસિદ્ધ મોજપ્રવચ્ચ, કુમારપાલપ્રવચ્ચ, મેરુતુંગનો પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, રાજશેખરસૂરિનો ચતુર્વિંશતિપ્રવચ્ચ આદિ સર્વ પ્રગ્નધો ઐતિહાસિક ચરિત્ર કે ઐતિહાસિક કથાપ્રસંગના સ્વરૂપના છે. એમાનાં કુમારપાલપ્રવચ્ચ જેવા પ્રગ્નધો પદ્યમાં રચાયા છે, તો મેરુતુંગ અને રાજશેખરસૂરિના પ્રગ્નધસંગ્રહો ગદ્યમાં છે, તો મોજપ્રવચ્ચ જેવા ગદ્ય-પદ્ય મિશ્રિત છે. આમાંથી કેટલાકમાં એક જ ઐતિહાસિક વ્યક્તિનું ચરિત્ર સુસંકલિત રીતે વીગતે આલેખવામાં આવ્યું છે; તો પ્રવચ્ચચિન્તામણિ કે ચતુર્વિંશતિપ્રવચ્ચમાં લિન્ન લિન્ન ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના પ્રસંગોનું ટૂંકાણુમાં નિરૂપણ થયું છે.

પ્રાચીન ગુજરાતના એ સુવિખ્યાત પ્રગ્નધો પદ્મનાભચરિત કાન્હડદેપ્રવચ્ચ (સં. ૧૫૧), અને લાવણ્યસમયમુરિનિર્મિત વિમલપ્રવચ્ચ (સં. ૧૫૬૮) સળંગ, સુગદ્ય ઐતિહાસિક ચરિત્રાત્મક રચનાઓ છે. ૪૨ એમનું સ્વરૂપ ઐતિહાસિક ' શસા 'નું કે બૃહત વીરરસકાવ્ય (' એપિક ') નું છે. આ પ્રકારની કૃતિઓમાં કાન્હડદે પ્રવચ્ચનું સ્થાન સર્વોપરિ છે.

એનો ઉદાત્તવીરરસભરિત વિષય, એનો વેગવંત ધસતો કથાપ્રવાહ, એનું સુરેખ જોશાળું પાત્રનિરૂપણ, એનું વસ્તુસંકલનાનું કૌશલ, એની અનુપમ રસનિબ્ધતિ, અને મનોહારિણી દીપ્તિમંત શૈલી—એનાં સર્વ અંગઉપાંગ એકસરખાં મનોહર છે.

*

કાન્હડદે પ્રવચ્ચના કથાપ્રવાહનું—એના વસ્તુનું—આપણે સવિસ્તર અવલોકન કરો ગયા. એનો ધોધનધ વહેતો પ્રવાહ, એની ઓગસ્વિતા અને દીપ્તિ, એની સુગદ્ય સંકલના મધ્યકાલીન કવિતામાં અનોખાં છે.

પણ એથી યે સુંદર અને ચેતોહારી છે એનાં વર્ણનો અને

૪૨. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેટલીક રચનાઓને પ્રગ્નધનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, જો કે એ વસ્તુતઃ અદ્ભુત-શૃંગારની કથાઓ જ છે.

પાત્રોનાં આલેખનો. પદનાભે કરેલાં ઉત્સવોનાં, નગરોનાં, યુદ્ધનાં વર્ણનોમાં અસાધારણ સુંદરતા અને તાદ્દશતા છે. વીરરસભરિત ધીર-ગંભીર કથાપટમાં એથી અતીવ સુંદર કલાસ્વસ્તિકો રચાય છે, એટલું જ નહીં પણ એથી એ યુગનો સમાજ, એની રહેણીકરણી, એના જીવનઆદર્શો, એની નિબંધનાઓ, એ સર્વ ઉપર વેદક પ્રકાશ પડે છે.

*

કાન્હુદે પ્રવચની વસ્તુસંકલનાથી પણ ચંદિયાતુ એનું પાત્ર-નિરૂપણ છે. મધ્યકાલીન કવિઓમાં પદનાભતું પાત્રનિરૂપણ, એની રસભરિત વાસ્તવદર્શિતાને કારણે અને મુખ્ય પાત્રોમાં ધમકતાં ચેતન અને સુરેખ વ્યક્તિમત્તાને કારણે જુદી જ ભાત પાડે છે. રાજનીતિમાં પ્રવીણ, સદાચારી, ઈન્દ્ર સમી રાજરિદ્ધિવાળો; અંધિનીકુમાર સમ રૂપ-વંત, ન્યાયી, અતિ ધીરવીર કાન્હુદે; વડિલ બંધુ કાન્હુદે ઉપર અત્યંત પ્રીતિવાળો, અતિ સાદસી, મુદ્દકચક્ષ, મતિમંત માલદે; રૂપવેશમાં કાન્હુવંર (= કામદેવ) સમ લીલાવિલાસ, પુનમના મયંક સમ મનો-હર, જયવંત, ટેકીનો વીરમદે; મહાબળવાન, ગૌરવચાળી, શાંતધ; અન્નપ્રતિષ્ઠા લઈને પોતાના બોબા જેટલા લશ્કર સાથે મુસલમાનોની વિરાટ મેના ઉપર તૂટી પડીને આત્મસમર્પણ કરનાર બતક; કે એક જ ખાંડને ધાએ શોગાળા પાડના બે કકડા કરનાર લખણ મેમ્તો— એ સર્વ રાજપૂત વીરોનું આલેખન ખૂબ પ્રાણુવંત, અને એમના નિરનિરાળા વ્યક્તિત્વની રેખાઓ ઉપસાવતું થયું છે. એવું જ ૨૫૯ રેખાઓવાળું જીવંત આલેખન પાદશાહ અલાઉદ્દીન અને ઉલુઘખાન

હ. ત. ગાખપતિનો 'માધવાનલ-કામકન્દલા પ્રવચ' (સં. ૧૫૭૪) અને લીમનો 'સદયવત્સવીર પ્રવચ' (સં. ૧૪૬૬) આ કૃતિઓ વસ્તુતયા ઐતિહાસિક પ્રબન્ધો નથી; એમના મુખ્યદ સ્વરૂપને અનુસરીને જ એમને પ્રવચનનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. જુઓ : ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર, 'ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો', ૧૯૫૪, પૃ. ૮૯-૯૫.

જેવા સરદારોનું છે. બળવાન પરંતુ તોરી અને શેખીબોર સરદાર ઉલુખખાન, વિચક્ષણ સમર્થ, યુદ્ધકલા-વિચારદ સેનાનાયક પાદશાહ અલાઉદ્દીનના આલેખનમાં કવિએ ઘણું કૌશલ બતાવ્યું છે. સ્ત્રીપાત્રોનું નિરૂપણ પણ આ વીરરસ કાવ્યમાં સકચ એટલી સૂક્ષ્મતાથી કયું છે. એમાં યે ઉદાત્ત, સમર્પણશીલ સાંતલ અને કાન્હડદેની રાણીઓ કરતાં પાદશાહની આસમાની ખરાસની કુંવરી સીતાઈ (પીરાબ)નું રંગમર આલેખન અત્યંત કામળ અને ચેતોહારી બન્યું છે.

સોમચંદ્ર બાસ, હીરાદે જેનાં ગૌણ પાત્રો અને બાઈલુ કે વીકા સેજવાલ જેવા ખલ પાત્રોનાં આલેખનમાં પણ કવિએ એટલું જ સામર્થ્ય, અને પ્રતીતિકરતા દર્શાવ્યાં છે. આમ પાત્રનિરૂપણના કૌશલમાં કાન્હડદે પ્રગ્વ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સિદ્ધિ પ્રગટ કરે છે. ૪૩

પદ્મનાભની દૈવી સામાન્વરીતે તેજસ્વિની, પ્રભાવલરી, સુદહ છે. ૪૪ એ કુચનાં વર્ણનમાં વેગવતી, યદુનાં વર્ણનમાં પ્રૌઢ અને ઓજસ્વિની, બાનોનાં આકન્દમાં શોકધેરી, પુણ્યપ્રશંસામાં મંદ-પ્રગાત, ધર્મવિશ્વસના નિરૂપણમાં રૂદ આવેશલરી, ધોળગીતમાં લલિતકામળ, અને પીરાબનાં ગીતોમાં સુકુમાર મંબીર—એમ યથાપ્રસંગ સમુચિત સ્વરૂપ ધારે છે. એથી જ આ પ્રબન્ધમાંના ક્ષાત્રતેજે ઝળ-

૪૩. સરખાવો : " He (Padmanabha) is perhaps the only one of the many writers of the period who has handled characters and events so well and truly. " —K. M. Munshi, ' Gujarat & Its Literature ', (1935) p. 110.

૪૪. સરખાવો : દેરાચરી સંપાદિત કાન્હડદે પ્રગ્વ, ૨૭ આવૃત્તિ; ત્રિસિંહરાવનું પુરોવચન, પૃ. ૬૬.

૪૫. જુઓ : કાન્હડદે પ્રગ્વ ખંડ ૩-શ્લોક ૨૩૨-૨૩૫; ખંડ ૪-શ્લોક ૩૨૬-૩૨૬.

દળતા વીરસનાં કે કુંવરી પીરાળને અવલંબીને આલેખાયેલા વિપ્રલં-
ભશંગારનાં મુંદર ચિત્રોની જોડ જડવી આપણા સમગ્ર મધ્યકાલીન
સાહિત્યમાં મુશ્કેલ છે. ૪૬

*

“પ્રમુખમાં પ્રધાનરસ વીરરસ છે. એના સંયોગમાં પોષક-
રૂપે અથવા અનુષંગરૂપે અદ્ભુત, રૌદ્ર, વિપ્રલંભશંગાર, કટુ-
—એ રસ કથાની મંદિરરચનામાં મીનાકારી જેવી કલાધટના કરીને
આપણને ચમત્કાર આપે છે.યુદ્ધનાં વર્ણનોમાં વીરરસની ખૂબી
વિશેષ દીપ્તિમતી જોઈએ છીએ. અદ્ભુતરસના સ્વપ્નમાં ગંગા
અને ગૌરીનાં દર્શન, અન્ય સ્વપ્નો, ભાવિ સૂચનો, વગેરે પ્રસંગો
નજરે પડે છે.....રૌદ્ર રસના પ્રસંગ અસ્પષ્ટ અને છૂટક છૂટક
વપરાયેલા છે.....”

વિપ્રલંભ શંગાર અને કરુણરસ એકબીજાને પોતાના રંગનો
પાસ દે છે. ત્રીજા ખંડના કુંવરી પીરાળના વિજ્ઞાપ ગીતમાં વર્ણિત
આકન્દમાં વિપ્રલંભશંગાર સાથે રહેલો કરુણભાવ એને પોષણ આપે
છે.....ચોથા ખંડમાં જમહરમાં પ્રવેશ કરતી વીરમની રાણીઓના
ગીતમાં મુંદર, સાદી, સંયમયુક્ત વાણીમાં કરુણભાવ દર્શાવ્યા છે. અહીં
ઉદામ વહેતો કરુણરસનો ભીરો નથી; પરંતુ સંપ્રદાય અનુસાર નૈકર
પ્રવેશ કરતી વીર રજપૂતાણીઓનો સંયમનિભદ્ધ કરુણરસ છે.....હેત્રે
પીરાળના વિજ્ઞાપગીતનો કરુણરસ સાદી, સોધી વાણીરૂઝે પ્રેમનો ઉદેક
સવિશેષ બતાવે છે.” ૪૭

*

આ અતિ વેગવંત વહેતા કાવ્યબંધને અલંકાર આદિ મુશો-

૪૬. સરખાવો : વિજયરાય વૈદ્ય, ‘ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’,
૧૯૪૩, પૃ. ૪૬.

૪૭. જુઓ : નરસિંહરાવનું પુરોષવચન, (દેરાસરી સંપાદિત કાન્દહરદે
પ્રબન્ધ, ૨જ આવૃત્તિ), પૃ. ૧૯-૨૪.

હોતોની લેશમાત્ર આવશ્યકતા નથી. કાવ્યમાં આવતાં યુદ્ધ, નગર, ઉત્સવાદિનાં ભાતીગળ વર્ણનોથી, અને પાત્રપ્રસંગનાં તાદૃશ આલેખનોથી જ કથાપટ ભરત્યક ભરાઈ જાય છે. છતાં કવિયિત, કવિએ ચોતાના કથયિતવ્યને ભાર અપાવને ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા જેવા અલંકારોનો પ્રસંગોપાત્ત વિનિયોગ કર્યો છે.

કાવ્યમાં કવિએ યથાસ્થાન દૂહા, ચોપાઈ, પંચાકુ અને ગીતના ઢાળ યોજ્યા છે. ૪૮ કાવ્યનો મુખ્ય બંધ ચોપાઈ અને પંચાકુ છંદોથી બંધાયો છે.

સામાન્ય રીતે કવિ આજુ કથાપ્રસંગના પ્રવાહી વર્ણન માટે ‘ચઉપાઈ’ બંધ (૧૫ માત્રાનાં ચાર ચરણ), અને યુદ્ધનાં વેગવંત વર્ણનો માટે ‘પંચાકુ’ છંદ (૨૭ કે ૨૮ માત્રાનાં બે ચરણો; સ્વરૂપ ચોપાઈ—ચોપાયાને મળતું) પસંદ કરે છે. દૂહાનો ઉપયોગ અત્યંત મર્યાદિત છે. કાર્ષક મહત્વનો વિચાર, સંકીર્ત કે સુઆપિતને પ્રસ્તુત સંદર્ભમાંથી જુદી પાડીને ઉપસાવવાને માટે કવિએ બહુધા દૂહાનો ઉપયોગ કર્યો છે. કવિએ ગીતોની રચના વૈવિધ્ય માટે, ઉપચોદમાન ભાવ કે રસના સવિશેષ પરિપોષ અર્થે અને કાવ્યમાં રંગીન તત્ત્વ આણુવાને કરી છે. કાવ્યમાં વપરાયેલા બંધા છંદ કે ઢાળ તે તે વર્ણમાન પ્રસંગાદિકને સર્વથા અનુરૂપ છે.

૭

‘કાન્હડદે પ્રબંધ’ માં તત્કાલીન સામાજિક જીવનનાં ફેટલાંક સુરેખ ચિત્રો મળે છે.

ગુજરાત અને મારવાડ ત્યારે—ઇસવીસનના તેરમા સૈકાના અંત ભાગ સુધીમાં, સમૃદ્ધ હતાં. ઉત્તર ભારતના જેટલા વિદેશી આક્રમણોના ફટકા સહેવાનો હજી એમને પ્રસંગ આવ્યો નહોતો. ગુજરાતનાં મોટાં મોટાં નગરોમાં, ખાસ કરીને તો સાગરપટ્ટીનાં નગરોમાં, સોના

૪૮. સરખાવો : ‘ચારિ ષઢ જિત્યાં નવનીત, દૂહા ચરપઈ મધુરાં ગીત’—કાન્હડદે પ્રવચ્ચ, ખંડ ૪-૩૪૨.

રૂપાં અને રેશમી વસ્ત્રોની છાકમછોળ હતી. સમૃદ્ધ અને શાંત ગુજરાતમાં ધાર્મિકતાનું વાતાવરણ પ્રસરેલું હતું—સર્વાત્ર યજ્ઞયાગાદિક થતા, દેવપૂજા થતી, વિગ્રોને દાન અપાતાં, શ્રુતિસ્મૃતિ પુરાણાદિકની આલોચના થતી, તીર્થયાત્રાઓ કરવામાં આવતી.

નવકોટિ મારવાડની ભૂમિ પણ એવી જ સમૃદ્ધ હતી. સૌનાં ધર ધનધાન્ય અને જરિયાન વસ્ત્રોથી સભર હતાં.

સૌ નગરમાં જાહેરનું વર્ણન કવિએ ઉમંગથી કર્યું છે. એ ઉપરથી એ વખતનાં શ્રેષ્ઠ અને સમૃદ્ધ નગરો કેવાં હશે એનો આપણને ખ્યાલ આવે છે.

જાહેર નગરની રચના અસાધારણ સુંદર વિન્યાસવાળી હતી.

એમાં સુરમ્ય પ્રવેશવાળાં, સપ્તકોણ ધવલગૃહવાળાં, માળી અટારીથી શોભતાં ઘરો હતાં.

જાહેરમાં ઘણાં ચોટાં હતાં, અને અનેક ચોક હતા, જ્યાં ઉત્સવો થતા. પહોળા રસ્તાવાળાં બજારો હતાં. એમાં અનેક ચૂનાથી ધોળેલાં સ્વચ્છ હાટ હતાં. ચોટાંઓમાં દેશે દેયું દળાય એટલી ભીડ થઈ રહેતી. ચોટામાં ઘેરી હાથાવાળાં વૃક્ષો હતાં.

નગરમાં આશાપુરા આઘશક્તિતાં, બ્રહ્માતાં, ગણપ્રતિનાં—અને કૃષ્ણનાં વિશાળ અને ઉત્તમ મંદિરો હતાં એમના કળશો ઉપર ધન્યો ફરફરતી, મંદિરોમાં આઠે પહોર પૂજા થતી. જેમાં સોમનાથનું ત્રિંગ સ્થાપ્યું હતું એ મંદિરમાં તો ભગવાન સોમનાથની નિત્ય પંચામૃત સ્નાન અને વોડશોપચાર વડે પૂજા થતી. ત્યાં નિત્ય નવનવી શોભા કરવામાં આવતી.

સર્વ મંદિરોમાં અવારનવાર ભવાઈ (જાત્ર) થતી—નરો નૃત્ય-નાટકાદિક ભજવતા. મંદિરોમાં દેવનો પુષ્કળ મહિમા હતો. દેવની પધરામણી મોટા મહોત્સવ સાથે થતી.

નગરમાં મોટાં જિનમંદિરો હતાં અને અનેક વસહિદા અને પોસાળો હતી.

ગઢ ઉપર વિશાળ જળાશયો હતાં, જેમાં જિંદી ઝાલર વાવ, માંડહીની વાવ, સાહણુવાવ, રાણીવાવ, નટરખ વાવ વગેરે વાવો અને જળાલિકુંડ જેવા કુંડો હતા. ગઢમાં સુંદર તળાવ, ભોલ તળાવ જેવાં તળાવો હતાં. ત્યાં પાણીની અનેક પરબો અને અનક્ષેત્રો હતાં. લોકો પર્વતના નો મોટો મહિમા ગણતા.

એના ગઢને અનેક ગગનચુંબી કોશીશાં, ધુરળો, કોઠા, જુદી જુદી પોજો (= દરવાજા), અને જિયાં ત્રિકલસાં હતાં, જ્યાં રાજ સભા ભરીને બેસતો. (૨-૧૧૭). ગઢને ફરતી ચોકીઓ હતી. ગઢની વાડીમાં મનોહર વૃક્ષો ખૂબી રહેતાં.

સરખવસરે ગઢને શણુગારવામાં આવતો. મેઘવર્ષા નીલ પટોળાં કોઠે કોઠે ભીંતે લટકાવાતાં, અને ઉપર મોતીની ઝાલરવાળા રતનજડિત ચંદરવા બધાતા. કોશીશાં (કપિશીર્ષ) ઉપર દીપમાળા પ્રગટાવવામાં આવતી. કોઠે કોઠે ગીતનૃત્યના સમારંભો ચાલતા. ત્રિકલશા ઉપર રાજ્યધ્વજ ફરફરતો. ત્રિકૂટ પર્વત ઉપર આવેલી સુવર્ણનગરી લંકા સમો જાગોરનો ગઢ શોભી રહેતો.

રાજાનું સભાગૃહ પણ અપ્રતિમ સુંદરતાવાળું હતું. એના સુખડના ગોખ, મલયાગર લાકડાની જાળી, કૃષ્ણાશુરની નાજુક સ્તંભિકાઓ, મણિજડિત સ્ફટિકસભ ભૂમિતલ—સર્વ એને અનેરી શોભા અર્પતા. એમાં વચ્ચે સિંહાસન માંડવામાં આવતું. એની ભીંતોએ નીલવર્ણી ચાકળા અને ઉપર ચંદરવા બધાતા. સભામાં પુષ્પોના પ્રકર પથરાતા. પંચ વાજિંત્ર વાગતાં. નર્તકીઓ નૃત્ય કરતી. રાજાના શિર ઉપર પંચવર્ણ છત્ર ધરાતાં, અને બંને બાજુએ ચામર ઢોળાતાં. અમાત્ય, પ્રધાન, સામંત, માંડલિકો અને રાજ્યાધિકારીઓ સભામાં યથાર્થાન બેસતા.

જાગોર નગરમાં કુટામ વર્ણનો વાસ હતો. અગરે વર્ણ ત્યાં વસતા હતા. વેપારી વાણિયાઓ ન્યાયપુરઃસર વેપાર કરતા.

દેશાવરમાં એમનો વ્યવસાય ચાલતો. દેશપરદેશની અનેકાનેક વસ્તુઓ ખજારમાં વેચાતી. એ વાણિયાઓમાં કોઈ વીંછા હતા, કોઈ દયા હતા, કોઈ આવક હતા, કોઈ માહેશ્વરી (મેશી) હતા. વ્યવસાયે કોઈ ફરિયા હતા, કોઈ દોશી હતા, કોઈ ઝંઘેરી હતા. કોઈ નેસ્તી (ગાંધી) હતા. નગરની માંડવીએ સરસ ખજાર મંડાવું.

નગરમાં નાણાવટી, કસારા, ઘડયા ધાટ વેચનારા, લોદટીઆ (ધાતુકામ કરનાર), કાગળ, કાપડ, દધિવારના વેપારીઓ, કંદોઈઓ ઘોડાના માદાગરો વસતા હતા. જેને જે જોઈએ એ ચીજવસ્તુ નગરના ખજારમાં મળી રહેતી.

નગરમાં ધાત્તી, મોચી, દરછ, મુયાર, ગાંધી, છીપા, તેરમા વગેરે વ્યવસાયી (= વસવાયાં, કારીગર) વર્ગ હતા.

એ કાળે ભિન્નભાળ જેવાં કેટલાંક નગરોમાં બ્રાહ્મણોનું પ્રાધાન્ય હતું. એવી નગરીઓને બ્રહ્મપુરી કહેતા. બ્રાહ્મણો અતિ પવિત્ર સારસ્વત જીવન ગાળતા. અંગ સહિત ચારે વેદ એમને કંદેશ હતા. યૌદ વિદ્યા અને અદ્યારે પુરાણો, આયુર્વેદ, ભરતનાટ્ય, જ્યોતિષ, પિંગળ આદિ શાસ્ત્રો અને ગાયન, વાદન, અભિનયનકળા, આદિ વિદ્યાઓનું પરિશીલન કરતા. બ્રાહ્મણનાં નિત્ય પદ્ધતિ કમ કદી ચૂકતા નહીં. જળાશયમાં સ્નાન કરીને આવતા ત્યારે એમની સાથે શિષ્યો વેદ મંત્રો ધોષ કરતા પાછળ ચાલતા હતા. ઋષિઓ સમા, પૃથ્વી ઉપરના દેવ જેવા આ બ્રાહ્મણોનું દર્શન પણ પાવનકારી હતું. (ખંડ ૩-શ્લોક ૨૩-૨૮)

રાજપૂતો શરવીર, ઉદાર, સમ્યક્ચિત્ત, પરનારીસહોદર, પોતાના સ્વામીનું પ્રાણતિ પણ કાચું સિદ્ધ કરનાર, યુદ્ધકુશળ, સંગ્રામમાં મહા-સમર્થ હતા. કવચિત્ કોઈક રાજપૂત મદિપા જેવો કાયર, કે વીકલ જેવો નિમકહરામ, કે કણદેવ જેવો વિપત્તી અને અવિચારી પણ નીકળતો. પણ સામાન્યતયા, રાજપૂતો નીતિમાન, શરવીર અને ધર્મ-પ્રતિપાલક હતા. હારીને શરણે જવા કરતાં કેસરિયાં કરવાનું તેઓ હંમેશાં પસંદ કરતા.

રાજમહેલમાં અનેક રાજસેવકો પોતપોતાને સોંપેલાં કામોમાં તત્પર રહેતા. એમાં શ્રીગરણા, વધગરણા, સાણહિના, નગર તલાર, પુરોહિત, મસાહણી જેવા અધિકારીઓ હતા, તો લંડારી, કોદારી, પાણી ભરનારા, દરવાનો, રસોઈયા, દાસદાસી આદિ રાજમહેલના પરિચારકો હતા. એ સૌને ગામ ગરાસ કે ઘટતાં વર્ષાસન મળતાં હતાં.

નગરના વૈશ્યો, વેપારીઓ પણ સમર્થ અને દેશદાઝવાળા હતા. જલોર ગઢમાં ખાધા ખોરાકો અને અન્ય સામગ્રી ખૂટી પડી ત્યારે કડિયા, ઘી તેલના વેપારીઓ, દોશી, લાકડાંના વેપારીઓ, ગોળના વેપારી સૌને મળીને કાન્હડદેવી પાસે જઈને વિનંતી કરીકે પોતે અધા સરસામાન વધો સુધી પૂરશે, માટે લગાઈ બંધ કરવી નહીં.

જીતની વધામણી આપવાને ચપળ, વેગવંત સાંઢણી ઉપર રખારી-જતો. સતત અશાન્તિના એ દિવસોમાં વિજય મોટા ઉત્સવનું કારણ બનતો. નગરજનો વિજયનો મોટો ઉત્સવ ઉજવતા ત્યારે મદનમેરી અને જૂંગળો વાગી રહેતી રાજમાર્ગો ઉપર સર્વત્ર તરિયા તોરણો બંધાતાં અને ગૂડીઓ (=નાની ધન્યઓ) ફરફરી રહેતી; વિજયી રાજના માર્ગમાં નવાં ચીર પથરાતાં અને ફૂલો વેરાતાં અને સુગંધિત્ર્યો છંટાતાં; રથો રથો રાસ રમાતા અને સંગીતનાટકના સમારંભો (વેપળાં) ચારંભાતા. આવા સમારંભોમાં પંચશબ્દ વાગિત્રો વાગતાં, નાટકનાં પાત્રો મનોહર ગીતસંગીત કરતાં. વધામણીને અવસરે મુવાસણ નગરનારીઓ નવરંગ સાડીઓ પહેરીને, હારનિગોદર ખેરખા નૂપુર આદિ સર્વ અલંકાર સજીને, મુવણુંના યાળમાં મોતીનો સ્વસ્તિક રચીને એમાં કુંકુમ રાખીને રાજને કુંકુમતિલક કરીને વધાવતી અને 'રાજ અને અન્ય વિજયી વીરોનાં ઓચારણાં લેતી.

લગ્ન વિધિના એ એક ઉલ્લેખો કાવ્યમાં મળે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે એ કાળે પણ પ્રારંભમાં માથું લઈને આપ્તવર્ગના કોઈ સંમાન્ય પુરુષને મોકલવાનો રિવાજ હતો. અન્ય લગ્નવિધિઓ—માલ્યરામ

એસવું, હાથેવાળો મેળવવો (=પાણિગ્રહણ કરવું), આદિ—બરાબર આજના જેવીજ હશે. જો કે પ્રયત્નમાં વર્ણન મળતું નથી, છતાં આ રાજકુળોમાં પ્રથમ ખાંડાં સાથે ફેરા ફેરવવામાં આવતા હશે, અને પછીથી રાજકન્યા સાસરે આવ્યા પછી હસ્તમેળાપ અને ચોરી આદિ લગ્ન-વિધિઓ થતી હશે એમ કહી શકાય છે.

અંત્યેષ્ઠિ વિધિઓનું નિદર્શન પણ ‘કાન્હડદે પ્રગન્ધ’ માં સચવાયું છે. રાજકુળોમાં અને સમાજના ઉચ્ચતર વર્ગોમાં અંતકાળે દાન આપવાની પ્રથા હતી. એ રીતે આસન્નમૃત્યુ કાન્હડદેએ પોતાની સમગ્ર ધોડાશાળના ધોડાઓનું રાજપુરોહિતને દાન કરી દીધું હતું. રાજના મૃત્યુ પછી એની શયવાહિની રાજપુરોહિત ઉપાડતો. રાણીઓ પતિ કેસરિયા કરતાં પહેલાં જ નૈહર કરતી, કે પછીથી પતિનું મસ્તક ખોળામાં લઈ સતી થતી.

એ યુગનું જમણુ પણ કૌતુક ઉપજાવે એવું છે. કાન્હડદેના બોજનનું વર્ણન કરતાં કવિએ એ સમયનાં મિષ્ટાન્નો અને અન્ય વાનીઓ ગણ્યાં છે. સુંવાળીસેવ, ગળ્યા લાડૂ, મોટી પાતળી રાટલીઓ, તળેલા પાપડ, કડક ખાખ, અંદર વડી નાંગેલાં સાક, કપૂરવાસિત ફૂર (=ભાતની એક વાની), તળેલી પાપડી, પંચધાર લાપસી, અને કંસાર, ધ્યાદિ અઢાર પ્રકારની રસોઈ અને ઉપર ચોસલાં પડે એવું. દહીં—એ કાન્હડદેનું નિત્યનું ખોજન હતું. જમીને તાંબૂલવાહક (ચર્દાત) કપૂરમિશ્રિત પાનખીડાં રાજને આપતો. પછી રાજ સુગંધિદ્રવ્યો હાથે ચોળતો. સમાજના ઉપલા વર્ગોની જમણુપદ્ધતિ ત્યારે ઉપર વર્ણવી એ પ્રકારની હશે એવું સહેજે અનુમાન થાય છે. આ સંસ્કારી હિંદુ બોજન પ્રણાલીને ‘રાંધ્યાં ધાન ચાલતા ખાઈ’ એવા મુસલમાનો સાથે સરખાવવાનો કવિનો ઉદ્દેશ હશે એમ જણાય છે.

પદ્મનાભે એ સમયની પાપપુણ્યની માન્યતાઓનું વીગતવાર નિરૂપણ ‘કાન્હડદે પ્રગન્ધ’ માં યથાપ્રસંગ ગૂંથી લીધું છે. એ ઉપરથી

એ યુગના જીવનમૂલ્યોનો આપણને કાર્ષિક ખ્યાલ આવે છે. ખેડી સાદી પૂરવી, કાંઈના ઉપર ખેડાં આળ ચડાવવાં, માની પાસેથી સ્તનધેય શિશુઓને ખૂંટવી લેવાં, ગાયનાં ગોચરની જમીન ખેડી નાંખવી, કાંઈની મિલકતોના હક ફળાવવા, જંગલમાં જઈને ઝાડેથી મધ પાડવું, ખેડેલાં ખેતરોમાંથી સોંસરી વાટ પાડવી, માગ્યાપની આશા ન માનવી, શાસ્ત્રાનો લોપ કરવો, એકાદથી આદિ વ્રતો તોડવાં, અવસરે બ્રાહ્મણોને દાન ન આપવાં, કુલાચારનો લોપ કરવો, કાંઈના ઘાસની ગંજીઓ સળગાવી દેવી, અતિથિનો અનાદર કરવો, તૃષાતુરને પાણી ન પાવું, પરનારી ગમન કરવું, પંચ પાતકો આચરવાં, પેટનાં છોકરાંને છેતરીને છાનાં ધાન ખાવાં, ભયોં સરોવરની પાજો ખેડી નાંખવી, પીપળો દાપવો, દેવમંદિર પડાવવાં, દેવમૂર્તિને પગ લગાડવો, મીઠું લાખ તલ વગેરેનો વેપાર કરવો, કન્યાવિક્રય કરવો, મદ્યપ્રસન્નતા દાન લેવાં, વિશ્વાસઘાત કરવો, સુપાત્ર જનનું અપમાન કરવું, પારકું ધન ખૂંટવી લઈને પોતાનું ગુજરાન કરવું, મુદ્દમાં અન્નદાતા માલિકને બંધનમાં રહેવા દઈને પોતે નાસી છૂટવું, અન્ય પ્રકારે સ્વામીદ્રોહ કરવો, સુરાપાન કરવું, બ્રહ્મદલા કરવી, કાંઈને બંધનમાં નાખવાં, નીચસંગ કરવો, સોનું ચોરવું, દેવપૂજામાં પ્રમાદ કરવો, જીવહ્યાનું પાલન ન કરવું, વચનભંગ કરવો, લોકોની ધાપણો ઓળવવી, કાંઈને છાનાં વિષ દેવાં, આશા આપીને પછી લોકોને આશાભંગ કરવા, સપ્ત વ્યસન આચરવાં, પરનિંદા કરવી, દીનજન પ્રત્યે દયાભાવ ન રાખવો, અધોઝ રીતે લાંચ લેવી—આ સર્વ મધ્યકાળમાં પાતક ગણાતાં. આવાં પાપ કરનારને માથે ઈશ્વર અનેક પ્રકારનાં દુઃખો અને યાતાનાઓ નાંખતો એમ મનાતું.

નિષ્પાપ પુણ્યશાળી માણસને આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના સુખભોગ મળતા. અઠળક સંપત્તિ, વાહનસુખ, નિરોમી શરીર, મધુર આકૃતિ, સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ, જીવ્યામરનું ઐશ્વર્ય, રંગરાગ, સ્વજનસંયોગ, કુલવતી પત્ની અને પુત્ર પૌત્રાદિકનું સુખ, રાજમાન અને રાજ્યમાં

અધિકાર, વિદ્યા, ઉજ્જવલ યશ, મંગલ આચાર, સ્વસ્થ પ્રકૃતિ, બ્રાહ્મણોની આશિષ—આ સર્વ પુણ્યનું ફલ છે.

પૂર્વજન્મના સંસ્કારોને બળે કાઢકિ વ્યક્તિઓને જૂત લવિષ્યનું જ્ઞાન રહેતું એવી એ યુગમાં માન્યતા હતી. બાદશાહ કુંવરી સીતાઈ એનું ઉદાહરણ છે.

ઈશ્વરી શક્તિને પ્રસન્ન કરવાયો એ ભકતને પ્રત્યક્ષ થતી અને અદૃશ્ય સ્વરૂપે એને શત્રુદલમાં લઇ જઇ શકતી કે દુશ્મન સેના ઉપર અંગાર વર્ષાવતી એવી જનશ્રદ્ધા હતી. મંત્રજપથી કે યજ્ઞયાગાદિકથી માઝ્યા મેઘ વરસના એમ લોકો માનતા. દેવતા આગળના યુગોમાં આપેલાં વરદાન પ્રમાણે અનુવર્તન કરતા એમ મનાતું.

*

‘કાન્દાર્દે પ્રગન્ધ’ એ પ્રધાનપણે વીરરસનું કાવ્ય છે. એમાં સ્થળે સ્થળે યુદ્ધનાં વર્ણનો છે, જે એ યુગની યુદ્ધની રીતરસમો ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ ફેંકે છે.

રાજપૂત યોદ્ધાઓ શરવીર, સમગ્ર લડાઈમાં (‘જૂઝાર’) અને નીતિથી લડનારા હતા. યુદ્ધ પ્રસંગે રાજા આસપાસના મિત્રરાજાઓને ખાંડિયાઓને અને સામંતોને પત્ર લખીને સલામતાયે બોલાવતો. એના નિમંત્રણે આસપાસ ધધેથી રાજપૂતો એકત્ર ગઈને ટૂંકડીઓ (મેલાવા)માં આવી પહોંચતા પછી યુદ્ધની તૈયારી (સજાઈ) થતી. સૌ યોદ્ધાઓને ઘોડા અને મનપસંદ આયુધો અને બખ્તરો આપવામાં આવતાં. ઘોડા ઉપર સાજ બખ્તર નાંખવામાં આવતાં. હાથીઓ ઉપર પાખર (= બખ્તર) નાંખાતાં અને અંગાડી મુકાતી.

ગાઠ ઉપર હુમલો થવાનો સંભવ હોય તો એમાં વર્ષો સુધી ચાલે એટલા ધાન્યના લંડારભરી રાખવામાં આવતા, સરકરના ઘોડાઓ માટે મજલખ ધાસચારાની જોગવાઈ કરી રાખવામાં આવતી, અને

ગઢના કોટ ઉપર પથર ગોળા આદિ ફેંકવાનાં ફારકી, દીકલી, નલીયાર વગેરે યત્રો ગોઠવવામાં આવતાં અને કોઠે કોઠે અને દરવાજે દરવાજે ચોકીઓ મુકાતી. રાજપૂતો ગઢ ઉપરથી રાત્રે દુશ્મનો ઉપર અચાનક છાપો મારતા. દિવસે વળી ધસારો કરીને દુશ્મનોની સાથે હાથોહાથની ઝપાઝપીમાં આવી જતા રાત્રે ગઢ ઉપરથી દુશ્મન સેનામાં હવાઈઓ ફેંકાતી. ગઢ ઉપરનાં દીકુલી જેવાં યન્ત્રોમાંથી મોટા પથરો એટલા નેરથી ફેંકાતા કે હાથીધોડા એની આડે આવે તો એ પથુ તત્કાલ મરણ પામતા. એ જ રીતે મગરથી અને નિશાતમાંથી આગ વરસાવતા ગોળા ફેંકાતા.

કોઈ કોઈ વાર દુશ્મનોને જમમાં નાંખે એવા વ્યૂહો રચવામાં આવતા. રાત્રે એક તરફ સેંકડો મચાલો સળગાવીને રણવાઘ વગડાવવામાં આવનાં; પછી એ તરફ સામનો કરવાને જતા દુશ્મનો ઉપર બીજી બાજુથી અને પાછળથી સજ્જડ મારો ચલાવવામાં આવતો. આમ બધી બાજુએથી બીડાયેલા દુશ્મનોના છકકા છૂટી જતા, અને એમનાં લશ્કરમાં ભંગાણુ પડતું. આવી વ્યૂહરચના કરીને પહેલા મોરચામાં કાન્હજીએ ઉલુધખાનને સજ્જડ હાર ખવરાવી હતી અને એના લશ્કરનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું હતું. દુશ્મનો સાથે હાથોહાથની ઝપાઝપીમાં રાજપૂતો શત્રુદલના હાથી ધોડા ગૂડી નાખતા, અને દુશ્મનોનો ધાણુ કાઢી નાંખતા. પ્રમુખ યુદ્ધ ખેલાતું હોય ત્યારે રાજા યુદ્ધમાં આગળ ધસેલા વીરને ખિરદાવવાને પાછળથી સાબાશીના પોકાર કરતો.

યુદ્ધ શરૂ કરતાં પહેલાં દુશ્મનની છાવણીમાં દૂત મોકલાવવાની પ્રથા હતી. એ રીતે દૂત દ્વારા આક્રમણ કરનાર પ્રથમ વિદ્વિનો પ્રયાસ કરતો. એમાં સફળતા ન મળે—સામો પક્ષ પોતાની શરતો માન્ય ન રાખે તો પછી યુદ્ધ ખેલાતું. અતિ સમર્થ પ્રવાનો કે સામંતો આ આ પ્રકારનું દૂત કાર્ય કરતા, અને બંને પક્ષો એમનું સન્માન કરતા.

આવા વિધિકારને દુશ્મનનું સૈન્ય જોવું હોય કે એના નગરમાં ફરવું હોય તો તેમ કરવાની સગવડ આપવાનો શિષ્ટાચાર પળાતો. રાજપૂતો જીતે તો દુશ્મન છાવણીને લૂટી લેતા અને એના મોટા મોટા સરદારોને કેદ પકડતા. પરંતુ યુદ્ધકેદીઓ સાથે એમનો વર્તાવ સહુકાર્ષ ભરેલો રહેતો.

ન્યારે જીતવાની કોઈ જ શક્યતા ન હોય ત્યારે દુશ્મનને શરણે જવા કરતાં રાજપૂતો કેસરિયાં કરવાનું પસંદ કરતા. પ્રથમ એમની સ્ત્રીઓ સ્નાન કરીને કીમતી વસ્ત્રાભૂષણો સજ્જને, ચૂર્પને અર્ધ આપીને, અંદન કાંટની ચિતા ઉપર ચડતી. આ વિધિને 'જમહર' (= ચમત્કૃદ;)= જ્વહર) કહેતા. ગદનું પતન થાય ત્યારે તો રાજરાણીઓની પછી વસતીની તમામ સ્ત્રીઓ જ્વહર કરતી.

પછી રાજપૂતો પ્રથમ સોનાંરૂપાં અને જરૂરવેરાત લઈ જઈ પાણી વાળી વાવમાં નંખાવી દેતા, દુશ્મનને હાથે પોતાના ઘોડા ન પડે માટે પોતાની ઘોડાચાળનો નાશ કરતા, અને પછી કેસરિયાંની તૈયારી કરતા. સ્નાન કરીને, વાળ સૂકવીને, કંઠમાં તુલસીની માળા રાખીને શાલિગ્રામની પૂજા કરીને, મનમાં રામનું નામ જપતા ચરૂ રાજપૂતો મરણિયા ચર્ધને મુસલમાન લશ્કર ઉપર તૂટી પડતા, અને કારમું યુદ્ધ ખેલીને એકેએક કામ આવી જતા. આવા કેસરિયાં મધ્યકાળમાં રાજપૂત વીરોએ વારંવાર કર્યાં છે, પરંતુ શત્રુઓને શરણે જવાનું પસંદ કયું નથી.

*

પદ્મનાભે આ પ્રગથમાં મુસલમાનોની યુદ્ધકળાનું પણ વીગતે ચિત્ર દોયું છે.

શત્રુઓની સામે ચડાઈ કરવી હોય ત્યારે પ્રથમ તો પાદચાર પોતાની હકુમત તળેના રાયરાણ્યા, સામંત સરદારો સૌને હલકાર મોકલીને પોતપોતાના મરતયા પ્રમાણેની દુકડીઓ સાથે હાજર થવાનો

હુકમ કરતો. પાદશાહ પોતે મુખ્ય મુખ્ય સરદારો સાથે મસલત કરીને પુદનો બૂહ ગોઠવતો. પાદશાહના આદેશ પ્રમાણે એકત્ર થયેલું સમગ્ર લશ્કર ભરપૂર સાધન સામગ્રી સાથે ફૂચ કરતું. લશ્કરમાં પર્વતમાળા જેવા મદમત હાથીઓ, અસંખ્ય ઘોડા, સદૈશ લઈ જવાને ધડિયા-જેજન કાપનારી સાંઢણીઓ, અપાર ઘોડેસવાર અને પગપાળા યોદ્ધાઓ હતા. લશ્કરની સાથે બોઈ, કહાર, લડીયારા, તખાખ, પખાલી આદિ હજારો સેવકો, મોચી, ગાંછા, અનેક નેપારી વાણિયાઓ, સથવારા, લુહાર, સસાટ, ચૂનારા જેવા અસંખ્ય કારીગરો, ચાલતા લશ્કરની સાથેના કોઠાળિયાઓ અને પથ્થરફોડાઓ રસ્તા સરખા કરતા જતા. જ્યાં જ્યાં પાદશાહનું લશ્કર મુકામ નાંખે ત્યાં સાતકોસ જેટલો વિસ્તાર રોકાઈ જતો. માર્ગમાં આવતાં ધાસનાં ખીડો સફાવટ થઈ જતાં; અને પાણીનાં જળાશયો કાઢવ કાઢવ થઈ રહેતાં.

મુસલમાન લશ્કરો જ્યાં જાય ત્યાં ગામો ભાંગતાં, લોકોને લૂંટી લઈને ગામ સળગાવી દેતા, અને તમામ વસ્તીને બાળ પકડતાં. રસ્તામાં જે જે પ્રદેશો આવે તે જ્યાં લૂંટો બાળીને ઉજાડ કરતા. તીર્થસ્થળોનાં મંદિરો ભાંગતાં, અને એમાંની મૂર્તિઓ તોડી નાંખતા અને બ્રાહ્મણોને મારતા અને બાળ પકડતા. આળાં ચામડાં વડે બાળને બાંધીને હાલરા બનાવીને એમને સાથે ચલાવતા. ભૂખ, તરસ અને ટાઢ તડકાથી બાળ હેરાન થતાં. એમને ખાવાને પૂરતું અનાજ આપવામાં આવતું નહીં કેટલાંક બાળ માંદાં અને અપંગ હતાં. બાળકોને માથી છૂટાં પાડવામાં આવતાં. સ્ત્રી પુરુષોને અળગાં રાખવામાં આવતાં. ગમે તેવાં દુઃખ સહન કરવા કરતાં બાળ પકડાવું એ ધણું વધારે વિષમ ગણાતું.

મુસલમાન લશ્કરની સંખ્યા ભારે વિશાળ રહેતી. સંખ્યા બળથી એ બહુધા વિજય મેળવતા. જ્યાં જાય ત્યાં જ્યાં લશ્કરની આસપાસ લોકોનો કાઠગઢ બનાવતા, અને એની આજુબાજુ ખાઈ

ખોદાવતા. રાત્રે લસકરની આસપાસ ચોકી મૂકવામાં આવતી. જ્યાં સીધી રીતે વિગ્ન ન મળે ત્યાં દગા ફેંકીને ઉપયોગ કરવામાં એ અચકાતા નહીં.

મુસલમાન સેનાપતિ પણ શત્રુઓ (રાજપૂતો) પાસે પ્રથમ દૂત મોકલાવતો, અને એમને પોતાની ચરતોસ્વીકારવાને કહેણ મોકલાવતો. પોતાને ત્યાં એ રીતે શત્રુદ્ધમાંથી દૂતો આવે તો ધનામ વગેરેથી એમનો સત્કાર કરતો. મદાચરવીર મોદાને એ ખિરદાવતો, અને એનું લોકો પોતાને લલાટે લગાડતો.

હારેલા સૈનિકો ઉઘાડા, વસ્ત્રવિહીન, શૂખ્યા-તરસ્યા, ધાની પીગથી હેરાન થતા નાસતા. કાંઈને તો ડાળીમાં નાંખીને લઈ જવામાં આવતા. રાજપૂતો હારેલા, નાસતા દુસ્મનોનો પીડો પકડવામાં નાનમ ગણતા.

મુસ્લિમ રાજધાનીમાં જ્યારે દારના સમાચાર પહોંચતા ત્યારે ઘેરઘેર રડારાજ થઈ રહેતી. તુર્કનારીઓ હૈયાફાટ આકંઠ કરતી, એનું પણ કવિએ તાદશ વર્ણન કયું છે.

*

આમ આ પ્રગંધમાં પદ્મનાભે એ મુમના જીવનનાં વિવિધ પાસાઓનું અતિ રસાળ, તાદશ, કવયિત કૌતુકરૂપ આલેખન કયું છે. એ ઉપરથી આપણા મનશ્રુત સમક્ષ એ મુગનું એક મુરખ, રંગમયું ચિત્ર ખડુ થાય છે.

૮

કાન્હદે પ્રગ્ન્યનું ભાષા દષ્ટિએ અસાધારણ મદત્ત છે. પોતાનાં અપભ્રંશ સ્વરૂપનો ભાગ કરીને મુગાચબોષ ઔક્તિક જેવાં બાલબ્યા-કરણોમાં અને ઘસન્તકિલાસ આદિ કાવ્યોમાં પોતાના નૂતન સ્વરૂપને સિદ્ધ કરતી ભાષા કાન્હદે પ્રગ્ન્યમાં સ્થિર થઈ છે.

કાન્હડદે પ્રબન્ધ સમર્થ પ્રાસાદિક રાજકવિની રચના છે, અને એનું લિપિકરણ લલિયાઓએ અતિ ચીવટથી કર્યું છે. એથી એની ભાષામાં એ યુગની શિષ્ટ વાણીનું પ્રતિબિંબ સુભગ પણે ઝિંકાયું છે.

એ કાળે પ્રાચીન ગુજરાતી અને પ્રાચીન રાજસ્થાની અતિન્ન હતી. છતાં, દક્ષિણ રાજસ્થાનમાં આ કાવ્ય રચાયુ હોવાને કારણે એમાં કવચિત્ કવચિત્ રાજસ્થાનીની છાંટ આવી જાય છે. ૪૯ પરંતુ, એકંદરે પંદરમાં સૈકાની પ્રાચીન ગુજરાતીનું (તેમ પ્રાચીન રાજસ્થાનીનું પણ) કાન્હડદે પ્રબન્ધ એક વિશુદ્ધ ઉદાહરણ છે.

કાન્હડદે પ્રબન્ધની ધ્વનિમાલામાં તદ્દલવ શબ્દોમાં અન્ત્ય કે ઉપાન્ત્ય સ્વરયુગ્મો બહુ-અઠ માંથી હજી એ, ઔ સંયુક્ત સ્વરો વિકસ્યા નથી. એ, ઔ કેવળ દૈત્ય કે ત્રેલોક જેવા સંસ્કૃત (તત્સમ) શબ્દોમાં જ સચવાયા છે.

ઋ પણ રિમાં રૂપાન્તરિત થયો છે. ઉ. ત. રિદ્ધિ.

ચરણાન્તે આવેલા શબ્દોનો જ અસ્વરિત હોષ મન્દોચ્ચાય' કે 'શાન્ત' રહે છે. ઉ. ત. માન, વપાળ, ચહૂઆળ, ઘાન, ઈં.

અપભ્રંશમાંથી ઊતરી આવેલાં જ કારાંત નામેનાં પ્રથમા દ્વિતીયા એકવચનનો અંત હ વસન્તવિલાસ જેવી ચોદમા શતકની રચનાઓમાં ધણે અંશે સચવાયેલા, તે હવે જમાં પરિવર્તિત થયો છે. ઉ. ત. વ. વિ. માં મળતાં માનુ, સુરંગ, રસુ, રગુ, મડુ ઇં રૂપે કા. પ્ર. માં માન, સુરંગ, રસ, રંગ, એ રૂપે મળે છે.

ચરણાંત પ્રાસમાં કેટલીકવાર ઇ અને જ નો, અને કવચિત્ હ અને જ નો પ્રાસ કવિએ સાધ્યો છે, જે ઇ અને ણનું પ્રતિસંપ્ર-સારણુ થઈ લઘુપ્રયત્ન ય, વ થના હોવાનું સ્પષ્ટ કરે છે. ઉ. ત. રાય...જાઈ; ઉપાય...યાઈ.

કા. પ્ર. ની જોડણી અતિ વિશુદ્ધ છે. હ્રસ્વ અને દીર્ઘ સ્વરોનો વિવેક કવિએ, સામાન્ય રીતે, હંમેશાં જાળવ્યો છે.

કવચિત્ સ્વર મધ્યવર્તીં હ નું પ્રતિસંપ્રસારણ થયું છે. ઉ. ત.

ચડ, ત્યાવડ, કરચડ, દીજ્યડ, ઇં.

પ્રાકૃતમાં કેટલાક અનાદિ અસંયુક્ત વર્ણના લોપ પછી ઉદ્વૃત્ત (= અવશિષ્ટ રહેલા) સ્વરમાં ય શ્રુતિ પ્રવેશે છે. (જુઓ : સિદ્ધ હેમન્ત-૧-૧૭૭). એનાં ઉદાહરણો કા. પ્ર.માં રચળે રચળે મળે છે. ઉ. ત. રાય, દીયડ, મયગલ, મયળ, માયવાપ, ઇં.

કવચિત્ ત્વરિતોચ્ચારણુને કારણે શબ્દોના વર્ણોનું સંકેતન થયું છે. ઉ. ત. રાલગુન (< રાડલ + અંગન), રાયંગળ (< રાય + અંગળ)

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં હ્ ષ્ એ અનુનાસિકો મળતા નથી, જો કે ઉચ્ચારણમાં કંઠ્ય વર્ણ પહેલાંનો અનુરવાર ધણીવાર હ્ (કંઠ્ય અનુનાસિક) રૂપે સંભળાય છે.

ન અને ણ માંથી તદ્દલવ શબ્દોમાં સ્વરમધ્યવર્તીં ન સ્વિશેષ આવે છે. મૂળ સંસ્કૃત ન નો (પ્રાકૃત-અપભ્રંશ દ્વારા) પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ન થયો છે. ઉ. ત. સહિણ, નીસાળ, માળ, સાહળ, ઇં. આમાંથી ધણી શબ્દોમાં ગુજરાતીમાં પાછો મૂળ દંત્ય ધ્વનિ પુનઃસ્થાપિત થયો છે.

શ્, ષ્, સ્ એ અંતઃસ્થ વર્ણોમાંથી મૂર્ધન્ય ષ્ પ્રાચીન ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોમાં જ સચવાયો છે (ઉ. ત. વિષમ, પ્રતિષ્ઠા, ઇં); તદ્દલવ શબ્દોમાંથી એ તદ્દન હુપ્ત થયો છે. પ્રાચીન ગુજરાતીમાંથી તદ્દલવ શબ્દોમાં જ્યાં ષ્ આવે છે ત્યાં એ ધણુંખરું હમેશાં સ્ ના લેખનપ્રતીક તરીકે જ વપરાયેલો હોય છે. ઉ. ત. પાન (= જ્ઞાન), પાંહિ (= જ્ઞાંહિ), રાષડ (= રાસડ), વપાળ (= વજાળ), ઇં.

સંસ્કૃત શબ્દોમાંના શ્ પ્રા. ગુજ. માં બદલાવ વિકાર પામીને સ્ બને છે, ઉ. ત. સિળગારણા, કેસવ, રોસાલ, દિસિ, દેસ, ઇં; જો કે કેટલાક તત્સમ શબ્દોમાં શ્ સચવાયો છે. ઉ. ત. મંકુશ, વંશ, પશ્ચિન, પાલિહોત્ર, શવ, ઇં.

પદ્મનાભ ચ અને વ નો બેદ લગભગ હમેશાં જળજે છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત સ્વરમધ્યવર્તી 'લ્' ને સ્થાને રૂ આવે છે, પ્રાચીન ગુજરાતીમાં આ વર્ણવિકાર વિકસ્યો હોય તો પ્રા. ગુજ. પ્રતિઓમાં એ નોંધાયો નથી.

કા.પ્ર.માં વર્ગીય અનુનાસિક ધ્વનિઓ—જેને સહ. નરસિંહરાવ દિવેદીયાએ 'તીવ્ર અનુસ્વાર' ની સંજ્ઞા આપી છે—સર્વિશેષપણે તત્સમ શબ્દોમાં આવે છે. ઉ.ત. કંઈ, રંગ, સુચંગ, શ્રોકંત, અંગ, નવરંગ, સંવંધ, હન્ન, મતિમંત, જયવંત, ધૃ. તદ્ભવ શબ્દોમાં જ્યાં દીર્ઘ સ્વર સાથે, કે પદાન્તે, અનુસ્વાર આવ્યો છે ત્યાં એ કેવળ સ્વરના નાસિકધ્વનિધાન રૂપે ('nasalised vowel'—સહ. નરસિંહરાવ અનુસાર 'ઠામળ અનુસ્વાર') અવશિષ્ટ રહ્યો છે. ઉ.ત. આપું, માધવનાં, કાંઈ, ચાંપાનેર, ઘાળઠ, પિઝૂરાં, ધૃ.

કવચિત્ મ્ સાનુસ્વાર વ્ (=વૃ) રૂપે ઉચ્ચારાતો હશે એમ સાગે છે. ઉ.ત. કુંઝરી (<સં કુમારી)નો ઉચ્ચાર કુંઝરી થતો હશે.

સામાન્ય રીતે અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતીમાં અવતાર પામતાં શબ્દોના સંયુક્ત વર્ણો લોપાય છે અને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય છે. પરંતુ આ બ્યુત્પજ પંડિતકવિની ભાષામાં સંયુક્ત વર્ણો વિશેષ પ્રમાણમાં સચવાયા છે. ઉ.ત. શ્રોકંત, રુદ્ધવરી, સ્મૃતિ, રુદ્ધાયા, પ્રધાન, મ્લેહ, ટ્રિલોકિ, દૈત્ય, વિધ્વંસ્યાં, ધૃ. તો કેટલેક સ્થળે સંયોગલોપ થઈને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બન્યો છે. ઉ.ત. કાછ (<સં. કચ્છ), કપાઢા, કસાણી, વીકયા, કમ્યા, ધૃ.

ધણીવાર અર્ધતત્સમ શબ્દોનો વ્યંજન સંયોગ સ્વરભક્તિ વડે નિવારાયો છે. ઉ.ત. પરધાન, તીરથ, અપકીરતિ, અપૂરવ, ધૃ.

વ્યાકરણ

નામ—

અકારાંત—પહિત, ગુણ, વિપ્રહ, ત્યાગ (પુંલિંગ)

—ધાન, દલ, નગર, ફલ, રપત, રાજ, ચાંપાનેર (નપુંસકલિંગ)

—ગાય, વાટ, સિલામ, અરદાસ, લાજ, પેદ, વાત, આળ (સ્ત્રીલિંગ)

આકારાંત—ચૂડાસમા, જેઠુઆ, આરહિટા, (પુંલિંગ; બહુધા બહુવચનમાં)

—મહુઆ, ઝના, દાઠા (નપુંસકલિંગ)

—સમા, આસ્યા, આસિકા, સ્વરમસૂરા (સ્ત્રીલિંગ)

ફકારાંત—(બહુધા સ્ત્રીલિંગ; કવચિત પુંલિંગ) સોનગિરિ (પુંલિંગ)

—પાંડ, તાપતિ, યમાદતિ, સૂરતિ, (સ્ત્રીલિંગ) મસૂરતિ, હારિ

ફકારાંત—(બહુધા સ્ત્રીલિંગ; કવચિત પુંલિંગ) તુરી (પુંલિંગ)

—ઠામઘી, રાણી (સ્ત્રીલિંગ)

લકારાંત—કાન્દુહદેડ, ઘાઠ, રાતીવાહુ, સોમફંડ, મદંસડ (પુંલિંગ)

ક્કારાંત—મારુ, હોદૂ (પુંલિંગ); છોરુ (નપુંસકલિંગ)

લં-લંકારાંત—(બહુધા નપુંસકલિંગ) પાસું (એકવચન), ગાઢાં,

આઢાં, હાલરાં, ધં (બહુવચન)

ફકારાંત—કાન્દુહદે, માલદે, ધીરમદે (પુંલિંગ)

ડમાદે, જહતલદે, નારિયદે, પ્રેમાદે, (સ્ત્રીલિંગ)

જાતિ—પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ત્રણે જાતિઓ મળે છે.

પુંલિંગ : મઢ, રાડત, પાડ, તુરી, ચંદડ, મયમલ, યંમ, ઉચ્છવ.

સ્ત્રીલિંગ : વાત, ચારગદ, ગૂજરાતિ, ફોજ, મૂમિ, સમા.

નપુંસકલિંગ : પામદલ, ગામ, ઘન, પુણ્ય, પીઠ, સૂત્ર, યાળકં,

ઠામ. ધં.

વચન—બહુવચનનો સામાન્ય પ્રત્યય પુંલિંગમાં આ અને નપુંસકલિંગમાં
આં છે. ઉ. ત.

૧૧) આરદિહા, છોનિગિરા, જતારા, મઠીઓરા, કુદાલાનો (યુલિંગે મ્બાંડુ) -

૧૨) પેલિહરી, શિલો, ગાડાં, દમોમાં, લોહડો (નપુંસકલિંગ બહુ) -

૧૩) ધણીવારે બહુવચનનો પ્રત્યય લાગતો નથી; ત્યારે સંદર્ભ

ઉપરથી કે ક્રિયાપદ કે વિશેષણાદિકના સ્વરૂપ ઉપરથી બહુવચન સ્થળ

થઈ શકે છે. ઉ. ત. રાજહસ, ક્લોચામણા, ગ્યા પ્રધાન; ઘીહામણા

બંગાલ; ત્વાચ્યાં, કટક; મયગલ, સિણગારયા; કુંતાં, વેહરાસર; ધ.

કવચિત્, પ્રત્યય લગાડીને નામનું સમુચ્ચયાર્થ રૂપ બનાવીને

બહુવચનો (સમૂહનો) અર્થ દર્શાવે છે. જેમકે, સુરકાળડ, મ્બેછતા, ધ.

માનાય, બહુવચનનો પ્રયોગ પણ કવચિત્ મળે છે. ઉ. ત.

રાવલ મેટયા.

વિભક્તિ—પ્રાચીન ગુજરાતીમાં એકવચનને બહુવચનના વિભક્તિના

પ્રત્યયો સમાને છે.

પ્રથમા વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી. ઉ. ત. માધવ, બસપતિ, ગુજ-

રાતિ, વિત્રી, ધં.

દ્વિતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી. ઉ. ત. ગુણ (ગર્વણ), મેટિ

(લીધી), માન (દીધવ), લાપ, લૂણા તિલ (લુહરયા), ધં.

તૃતીયા વિભક્તિ—ઇ, ઇ પ્રત્યયો છે. ઉ. ત. (સુણી) સુરતાણિ;

કેરે (કરી); સહુ સાદિ; નામિ (મળે), ધં.

કોઈક વાર સિદ્ધ, સ્યં અને કવચિત્ કરી અનુગા તૃતીયાનો

અર્થ વ્યક્ત કરે છે. ઉ. ત. સુરતાણસ્યં, ગુજરાતિસ્યં, પવનસ્યં,

મન સિદ્ધ, શોદિ કરી.

ચતુર્થી વિભક્તિ—નદ, નિ, ચતુર્થીના પ્રત્યયો છે. ઉ. ત. વિપ્રનદ

(વીજ્યદ), ગોત્રદેવ્યાનદ, માતસાહનદ, (કરદ, ચિલામ), કદિનિ

(કદું). કવચિત્ આ પ્રત્યયો લુપ્ત પણ રહે છે. ઉ. ત.

ભાસાપુરો સકતિ કર જોડી

પંચમી વિભક્તિ—તઠ, ચિકઠ, ચકી, ઘી, હુંતુ પંચમી પ્રત્યયો છે.

ઉ.ત. ડપરિ ચકી, ડપરિ ચિકા, ડપરિચી, પાટણહુંતુ ધં

પષ્ઠી વિભક્તિ—ચઠ, હ, તળઠ, નઠ ધં પ્રાચીન ગુજરાતીના પષ્ઠી પ્રત્યયો છે. એમાંથી તળઠ અને નઠ કા. પ્ર. માં સવિશેષ મળે છે. ઉ.ત. તાસ તળા, પિત્રી તળઠ, ઘોઘાની (લાસ), માપવનાં (ફલ), ગુજરાતિનઠ, તેહવા (ગ્રિમ) (૩-૨૩૨), તેહ ચરણી (૧-૨૬), અળહલપુરહ મસારિ (૧-૧૫)

સપ્તમી વિભક્તિ—અહુધા હ અને ઇ પ્રત્યયો લાગે છે. ઉ. ત.

દેસહ, તીરથિ, અવસરિ, નવપંહે, પાટીં, ધં

માંહિ મસારિ, ડપરિ ધં અનુગો પશુ સપ્તમીનો અર્થ દર્શાવે છે. ઉ. ત. સોરઠમાંહિ, અળહલપુરહ મસારિ, મુંગલ કરકટીયા ડપરિ.

સતિ સામીનાં થોડાંક ઉદાહરણો મળે છે. ઉ. ત. તેહે રાઠતે ચાલતે ફૂતે; સેહે રાઠતે ચાલતે બંદીજન બિરદાવલી ચોલહ છહ. સાંબોધન વિભક્તિના પ્રત્યયો કે વિશિષ્ટ શબ્દરૂપોનાં ઉદાહરણો કા. પ્ર. ની ભાષામાં મળતાં નથી. ઉ. ત. સોમરૂયા, અજરામર, ધીર, વ્યાસ (નવન અવધારઢ) ધં

વિશેષણ—વિશેષણોને વિભક્તિ પ્રત્યયો સામાન્ય રીતે લાગતા નથી, પરંતુ તેમના (વિશેષતઃ વિકારી વિશેષણોના) રૂપમાં નામનાં જાતિ-વચનવિભક્તિ અનુસાર ફેટલોક ફેરફાર થાય છે. ઉ. ત. સરસ બંધ, નિર્મલ મત્તિ, હસી વાત, ફુલ કીરતિ ઘણી, સૂધો ઘાટ, આગિલાં કર્મ, મર્યાં સરોવર, રાંધ્યાં ઘાન, રાજહંસ, રુલોયામળા, દોહિલા ઘાટ, ગૂઝૂઆ, મરાતવ, સરૂહ સાદિ ધં

સર્વનામો—તે દ્વિતીયા એકં; ત્રિણિ તૃતીયા એકં, તાસ, તેહ પષ્ઠી એકં; તર્હિ સામિ એકં

જિ, જે, જેઠ પ્રથમા એક૦; જિણિ તૃતીયા એક૦;

‘એહવું’, એ, એહ.

કોઈ કો પ્રથમા; કુળ પ્રત્યયક સર્વનામ; એક અનિશ્ચિત સર્વ૦.

સહૂ પ્રથમા બહુ૦; સવે દ્વિતીયા બહુ૦

પુરુષવાચક સર્વનામ—હું, મિ પ્રથમા એક૦; માહરત પછી એક૦,

અમ્હ દ્વિતીયા બહુ૦, અમ્હારત પછી બહુ૦

તું પ્રથમા એક૦; તહં તૃતીયા એક૦; તુજ, તાહરત પછી એક૦.

સાવનામિક વિશેષણો—કિસો, કિસ્યું, કિસી, કિસી, કિસ્યું, કિસી, એ, જે, તે,

જેહવા, ધ૦

અવ્યયો—જિમ, તિમ, જુ, જઠ, તઠ, તુ, ઇમ, તેતલહ, તિહાં; આગહ,

આગલિ, પછહ, અરહું; અનહ, કહ, સહો; ન, નવિ, મમ,

મન, ધ૦.

ક્રિયાપદો—વર્તમાનકાળ: પહેલો પુરુષ એકવચન, ચીનવું;

ત્રીજો પુરુષ એકવચન વસહ, જાણહ, રોચહ;

ત્રીજો પુરુષ બહુવચન (જળ) જંપહ, (કરંતા) ચાલહ; ધ.

ભૂતકાળ—સામાન્ય રીતે ભૂતકૃદંત ક્રિયાપદો કામ સારે છે.

ત્રીજો પુરુષ એકવચન કીઘર, અવગુજીર;

ત્રીજો પુરુષ બહુવચન તેહયા, હૂંતાં, પ્રસૂત્યા.

અવિધ્યકાળ—પહેલો પુરુષ એકવચન માંડિસિ;

પહેલો પુરુષ બહુવચન કજાહિસુ; દેસ્યૂ

ત્રીજો પુરુષ એકવચન હોસહ, પાહિસિ, દૂસહ.

આદ્યાર્થ—ત્રીજો પુરુષ એકવચન જાણિ, કરિ, કરેજે, છોઢાવે;

ત્રીજો પુરુષ બહુવચન ચઝ, સંગાલત.

વિધ્યાર્થ—ત્રીજો પુરુષ એકવચન પૂજિજ્યહ, અપિજ્યહ, દીજ્યહ,

ચૂજીયહ, કરીયહ

કર્મણિ—ત્રીજો પુરુષ એકવચન છૂટીયહ, કરાયહ (અધ્યાર્થ);

तदुत्तरीकारविवरणवी एतं ननु तत्पत्तनरूपं देवीरावरसार मातृसामन्वयसमाभवार मातृरग
 तद्यथावत्तदधरी गायुकाऽविवाहिकरी एव पञ्चविंशतिनरमानि तद्वृत्तणामविश्रुततद्विजि
 फललाति दीधिदान एमोत्तलिङ्गरागसनान् एतं निफलङ्कृतपकोधियली नफलङ्कृतमदीदीनि
 मिली निफलमेतवचनप्रमाण निफलङ्कृतमासलिकुगण एतं निफलङ्कृतपस्वीसवि निफलङ्क
 डवदीविनाम निफलङ्कृतगयागि गदमातुलकोक्तमंदराजि एतं तिसारायुणवीवित्तिय निफल
 जडयामऊरुपेवि नफलपाणि मादभिमती त फलङ्कृतनात्वाणामती एतं तद्विचित्राकान
 सली विद्वत्करी निद्रपेयुगि सीरवृण्वि एतं ततनुयामिषण्यमात्रततलु इमाकतवध
 कवितमतिकरी कलशुगकयात्रनिभय वि त यी यन्त्रोपकृतिकीगिराणी फलनुआसे
 सविनऊनतणभ्रडनिकोक्तमदचलयाण च दार्श्वरुतममर्णम् स नुर्द्वममग्नी जगुशिग
 टागऊवर्षण शरैर्भ्रजुण गठनम पयान्त्रे लोवदीनकोक्तमविप्रवीमासप अलावदीनन्
 त्फ तिसारपटी सवत् १५१२ पदमनानपीकृतगसमुदरता संप॥३॥ चार्त्रकाशिकयदि १४५५मास

कवि-पद्मनाभ-विरचित

कान्हडदे प्रबन्ध

प्रथम खंड

॥ इहा ॥

- गौरीनंदन घीनयूं, ग्रहसुता सरसत्ति ।
सरस बंव प्राकृत फधूं, घड मुझ निर्मल मत्ति ॥ १
- आदिपुरुष अवतार धुरि यादवकुलि जयवंत ।
असुरवंश निकंदीउ, ते ग्रणमूं श्रीकंत ॥ २
- जिणि यमुनाजल गाहीउं, जिणि नाथीउ भूयंग ।
घासुदेव धुरि घीनयूं, जिम पामूं मन रंग ॥ ३
- पद्मनाभ पंडित सुकवि, घाणी यचन सुरंग ।
फीरति सोनिगिरा तणी तिणि उधरी सुचंग ॥ ४
- जालहुरउ जगि जाणीइ सामतमीसुत जेउ ।
तात तणा गुण वर्णवूं, फीरति कान्हडदेउ ॥ ५
- नयकोटी नामि भणूं मारुआडि घण देस ।
घण कण घरि सविकहि तणइ कण्ड कणय सुवेस ॥ ६
- कणयाचल जगि जाणीइ ठाम तणउं जायालि ।
तहीं लगइ जगि जालहुर जण जंपइ इणि कालि ॥ ७
- कुल कीरतिं आगइ घणी, वंश विशुद्ध वपाण ।
राजहंस रलीयामणा सोनिगिरा चहूआण ॥ ८

- काह तणइ संपति इसी जिसी इद्रघरि रिद्धि ।
सवे दिवस वासि वसइ राजभुवन नव निद्धि ॥ ९
- प्रीति सहोदरस्युं घणी मालदेव मतिमंत ।
कुंअर वीरमदे चली जाणे जगि जयवंत ॥ १०
- हृह फीधउ सुरताणस्युं तास कथा संबंध ।
चाह्वाण गुण वर्णचूं पुहुवीइ प्राकृत बंध ॥ ११
- राजनीति जाणइ घणी, रूप सुहावइ अंग ।
राज करइ घरि आपणइ चाह्वाण नवरंग ॥ १२
- ॥ चउपई ॥
- तिणि अवसरि गूजरधर राय सारंगदे नामइ बोलाइ ।
तिणि अवगुणीउ माधव बंध तही लगइ विग्रह आरंभ ॥ १३
- रीसाव्यु मूलगु प्रधान, फरी प्रतन्या नीम्यउ धान ।
गूजराति तउ भोजन करूं जउ तुरकाणउ आणूं अरहूं ॥ १४
- माधव महुतइ करघउ अधम, नवि छूटीयइ आगिलां कर्म ।
जिहां पूजिज्यइ सालिग्राम, जिहां जपिज्यइ हरिनउं नाम ॥ १५
- जिणि देसइ फरायइ ज्याग, जिहां विग्रनइ दीज्यइ त्याग ।
जिहां तुलसी पीपल पूजीयइ, वेद पुराण धम धूशीयइ ॥ १६
- जिणि देसइ सहू तीरथि जाइ, स्मृति पुराण मानीयइ गाइ ।
नव पंडे अपकीरति हई, माधवि म्लेच्छ आणोया सही ॥ १७
- चाल्यउ माधव ढौली भणो, मेटि अपूरव लोधी घणो ।
विपम घाट बल्लंध्या देश, नयर योगिनी करघउ प्रवेश ॥ १८
- पहिलउ जई मिल्यउ दीघाणि, साची घात सुणी सुरताणि ।
अलाचदीन घडउ सुरताण, घणे देस चरतावी आण ॥ १९

- घरी भेटि घोडानी लास मीर ऊंवरे करी अरदास ।
चडउ मुकदम माधव नाम पातिसाहनइ करइ सिलाम ॥ २०
- जाण्यउ परदेसी परधान, असपति राजा दीघउं मान ।
पूछइ चात पातिसाह इसी, गूजराति ते कहीयइ किसी ॥ २१
- किस्सुं पंभायत, अणहलपुर, किस्सुं दीवगढ, मांगलहुर ।
झालायाडि, सोरठ छइ किसी, प राउत सुणीइ साहसी ॥ २२
- इस्युं सांभली सरुइ सादि माधव धंभ करइ फिरीयादि ।
पित्री तणउ धर्म लोपीयु, राउ कर्णदे गहिलउ थयउ ॥ २३
- पद्मउ अंग तणउ अनुराग, नित नित भक्ष करइ वछनाग ।
विण पडीयार पटउ करि घहइ, न को अंगरप जमलउ रहइ ॥ २४
- मरण तणइ भयि भोजन वार वांस चाटयउ घरइ सूआर ।
पहिलु राइ हूं अवगण्यउ, माहरउ धंधव कैसव हण्यउ ॥ २५
- तेह घरणी घरि रापी राइ, प घड रोस न सहिणउ जाइ ।
गूजरातिस्सुं मांडिसि फलहु, माहरइ साथि फटक मोकलउ ॥ २६
- टुडी हींदू घालिसु रानि, पक मारुं पक झालूं यानि ।
पूनकार अह्न साचूं जाणि, गूजराति लेई आपूं प्राणि ॥ २७
- स्तपिण तूठउ असपति राय, तस आप्यु पंचांग पसाय ।
दीया ऊतारा पाणी धान, पातिसाहि तेज्या परधान ॥ २८
- भणी जालहुर सीपामण घई, चहुआणानइ पूछउ जई ।
तूं ताहरउ भोगवि पाट, लसकर चालइ सूधी वाट ॥ २९
- सुरताणनी वाणी सुणी ग्या प्रधान कान्हडदे भणी ।
पातिसाहनी पहिरामणी उगराहइ सिंभरिनउ धणी ॥ ३०

कहइ प्रधान, अवधारउ राय, सोरठ मणी तुरकाणउ जाइ ।
 रीजी भूमि दोहिला घाट, पातसाह मागइ ए घाट ॥ ३१

सभा सिद्ध रा बोलइ मर्म, ए तां नही अह्मारउ धर्म ।
 जिहां भाजइ गाम झालियइ धान, अवला तणा
 त्रोटियइ कान ॥ ३२

जिहां पीडीइ विप्र नइ गाय, तिहां चाट नवि आपइ राय ।
 बल्या प्रधान, न सीधउं काज, हियइ घणी रुपनी लाज ॥ ३३
 धीनधीया जईनइ सुरताण, कान्हडदे नचि मानइ आण ।
 चढी चात घणेरइ प्राणि, नीसासउ मेढलु सुरताणि ॥ ३४

॥ पवाड ॥

[वडउ घीर चिप्यात वदीतउ मदिमुंद साहनु कैड ।
 सूर धीर अनइ सपरणु पातसाहि तव तेड ॥] , ३५

अलूपान बलवंतउ चंदउ तास दीयुं फुरमाण ।
 गूजराति ऊपरि दल नूध्या, बीडउं घइ सुरताण ॥ ३६

माधव मुदतउ साथि मोकलयउ पोसातु परधान ।
 मोटा मलिक मोर मेलाचि दीधा पोजा पान ॥ ३७

बलावदीन पातिसाह मोटउ, कान्हडदे चहूआण ।
 गढ जालहुरि हूउ गढरोहउ, ते हूं करूं वपाण ॥ ३८

गूजराति सोरठ सोमईया बाहरि विसमूं वीतूं ।
 भिडकिमाड राउलि हठ कीधउ, अलूपान दल जीतूं ॥ ३९

डहिली दोर सायाण सिराचा कटक तणा सिणगार ।
 घडीयाजोणी सांदि पत्ताणी पूठि परळ्या भार ॥ ४०

कोटई घणा घूघरा वाजइ, रइवारी असवार ।
पहिलइ टमकि पेसरउ चाल्यु, घडीय न लाई वार ॥ ४१

फारकभाथी अनइ हवसी, बीहामणा बंगाल ।
पाला पलइ पटायत काहर, भोई नइ बलवाल ॥ ४२

रांध्यां धान चालता पाइ, भठीआरा तवाप ।
चाव्यां कटक पेसरा पूठि, मांहि मेछना लाप ॥ ४३

मदि माता मयगल सिणगारया, पूठि चड्या पूंतार ।
लीधी पापर नइ कठपंजर, घंटा रणझणकार ॥ ४४

ऊपरि चड्या न अंकुश मानइ, पहवा गज रोसाल ।
सवे सारसी करंता चालइ, जेहवा परबतमाल ॥ ४५

घोडा तणी फोज जूजूई, तेह न लाभइ पार ।
ऊवट घाटि ऊपल्या चालइ, पान तणा तोपार ॥ ४६

घरगां ढोल नफेरी वाजइ, काहल नइ नीसाण ।
जिहां जिहां झाझां पड नइ पाणी, तिहां दियइ मेल्हाण ॥ ४७

आगलि थिका फुदाला चालइ, भली करेया घाट ।
आरहिडा पाहण घण भांजी, कीघउ माघवि घाट ॥ ४८

आगलि थिकां घागइ साविज, घेडई नाठां जाइ ।
विसमो भूमि लेइ देसाउत, चिहं दिसि घाडां घाइ ॥ ४९

दीधी घाट समरसी राउलि, आव्यां कटक विनास ।
गूजराति धुंवडिया पहुता, ततपिण पडियउ घास ॥ ५०

ऊडी पेह थयूं अंधारूं, गयणि न सूझइ भाण ।
चाली दल मुहडासइ आव्यां, दमदमीयां नीसाण ॥ ५१

- आव्या सुणी म्लेच्छ मूछाला, रणि राउतवट कीधी ।
 वतड भणइ पहिला वाउ लेसूं, अन्नप्रतन्या लीधी ॥ ५२
- आगइ अम्ह वरांसउ वीतउ, हिवडां छल नचि छांइं ।
 असपतिनां दल साम्हउ चाल्यउ, लेई उघाडउं पांइं ॥ ५३
- दीठा तुरक रखा रिण थोभी, पहिलूं कामा सारइ ।
 चडयउ रोसि रिण पेरण मांडइ, मारी माग दिवारइ ॥ ५४
- घडी बिच्यारि घणउं दल थोभ्यउं, वीर वाघरइ लोह ।
 तुरक यचा मंगल करकटीया, ऊपरि पडया समोह ॥ ५५
- मारी म्लेच्छ पडंतउ दीठउ, वतड वपाणिउ पानि ।
 जयजयकार हुउ सरगापुरि यइसी गयउ विमानि ॥ ५६
- घरयां घांद मुहुडासूं भागूं, गमे घाली लाइ ।
 गामि गामि लूसइ लूटायत, डूडी धाडां धाइ ॥ ५७
- भागा देस काहानम चरोत्तर, वाचननइ पेडार ।
 गूजरातिनउ पोपरउ भाथउ, अजीय न आवइ पार ॥ ५८
- चडयां कटक दंडाहि दाहोत्तर, धाणधार धंधोलि ।
 ऊडी धीवी वाउसू आव्या, पाटणि दीधी पोलि ॥ ५९
- दीधां रपत जई दरवाजइ, सज्ज थया झुझार ।
 माघव मुहतउ आगलि कीधउ, जाणइ मागनिसार ॥ ६०
- मेळ्यउं नगर रखा गढ थोभी, साहामा तीर चिट्टइ ।
 माघव भणइ कर्ण जा नासी; कांइ मरइ अणपूटइ ॥ ६१
- पाडि पांढि कर्ण राउ नाठउ, पाली जाइ राणी ।
 पाप नवी डाभसो पूचइ, रहीय न पीयइ पाणी ॥ ६२

किस्यां रूपफल राउ अवधारउ, राणी मनि संदेह ।

बीलां चोर कइर इंगोरां, माघवनां फल पद ॥ ६३

नाठउ कर्ण पछइ गढ मेळ्यउ, भर । लीया भंडार ।

अलूपानि आचि छोडाव्या, वालि तणा तोपार ॥ ६४

पहवी घात हई नवि होसइ, अणहलपुरइ महारि ।

जीणइ ठामि हुंतां देहरासर, यांगि दीयइ सिल्लारि ॥ ६५

अलूपानि पाटणगढ मेळ्यउ, पूठइ करघउं वपाण ।

अलायदीन पातिसाइ केरी, तु वरतावी आण ॥ ६६

भणी कटक ऊपडयां असाउलि, गढ मांहि मेळ्हिउं थाणउं ।

गूजराति मांहि गडअडइ, तहीय लगइ तुरकाणउं ॥ ६७

आसाउलि धुलकूं पंभाइति, सूरति नइ रानेर ।

वीजां नगर केतलां कहियइ, कांपइ चांपानेर ॥ ६८

तडीयां नगर सबे धंधोल्यां, दीठां सायरपूर ।

सोनां रुपां अनइ सावटू, काचां लीयां कपूर ॥ ६९

मारइ देस, फिरइ घण फोजइ, अनइ लूस्यइ धान ।

वालइ ढोरधार सपराणा, माणस झालइ यान ॥ ७०

गूजराति मांहि तापति कीधो, सहूय समेटी लीधउं ।

घाजी सान पान सोमईया भणी पीआणउ दीधउं ॥ ७१

सोरठ मांहि मेगलपुर महूआ, वली ऊना नइ दाठा ।

पडी ढाक नीसाण धसूक्या, लोक दहोदिसि नाठा ॥ ७२

रापइ जीव दीव मांहि पइठा, वरतइ हालकलोल ।

तुरकां पासि दैव म म पाडिसि, वरि घाले द्रह्योल ॥ ७३

- हई हाक कोलाहल सुणोइ, दोसइ धूम विकराल ।
पडइ घंवरिण काहल वाजइ, जाणे कोप्यउ काल ॥ ७४
- पारिक द्राप नालीयर नीलां, फोफल अनइ पिजूरां ।
चारु वाड सेलडी केरा, वाडीनां केलिहरां ॥ ७५
- आदां सुरण नइ पींडालु, चली पोसातां पान ।
कटक मांदि जु तापति आवइ, कोइ न पाइ धान ॥ ७६
- सोरठ मांदि सह को नाठउं, भरघा देस लूसाइ ।
भाजइ नगर अभंग आगिलां, आडइ कोइ न थाइ ॥ ७७
- कीधउं सूत्र ऊपड्यां साहण, घण नीसाण घजाव्यां ।
भांजो देस देवकइ पाटणि, दल देपतां आव्यां ॥ ७८
- नगरनिघेसि बारगइ दीधी, नवा सिराचा ऊभ्या ।
घोडा तणी पायगइ दीधी, तरुअरि मयगल थंभ्या ॥ ७९
- दीधी पोलि हुउ गढरोहउ, कीधउं घणउं पराण ।
नगर मांदि पोसाता पायक, तेइ न मूंकइ माण ॥ ८०
- आवी पाद्रि सइफलउं मांडवउं, लीघा घउपट घाउ ।
सोरठोया राउत सपराणा, न दीइ पाछा पाउ ॥ ८१
- घाला वाजा अनइ जेठूआ, घूडासमा मेलावइ ।
असपतिसेनसुमद्र ऊलटीयां, ऊपरि चांपो आवइ ॥ ८२
- कटक मांदि हाथी पापरीया, पटा दंतूसलि घाल्या ।
घीटिउं नगर तुरी हणहणीया, पोलि पाघरा चाल्या ॥ ८३
- पाद्रि थिका ऊसरीया राउत, कांई न लाघउ लाग ।
दीधी पोलि फारकि चडीया, म्लेछइ मेल्हाउ माग ॥ ८४

असण ऊलट्यां ढोल धसूक्या, थरहर घरणी कांपी ।
करधुं पराण ऊडव्या हाथी, तुरक चड्या गढ चांपी ॥ ८५

चरती मेल देवकइ पाटणि, पाड्या पोलि पगार ।
नगर मांहि जु लंका लूसइ, पान तणा असवार ॥ ८६

देव तणइ प्रासादि चिहुं दिसि राउति दोघा हाथ ।
करी सनांन घरी सिरि तुलसी, सरण करघड सोमनाथ ॥ ८७

देव तणा मढवइ चउरासी, तेह पडाउ थाइ ।
याजी हाक ऊडव्या हाथी, आव्या चउपट घाइ ॥ ८८

रणि घाडला दोट उछीना, घालति साहमा चाल्या ।
करफटीया हथसी पापलि फेरी कुंडइ घाल्या ॥ ८९

रोसाला राउत रणि सुंडया नडी नाद ऊतारघड ।
अनरथ तणउ मूल जे हुंतउ माधव मुहंतउ मारघड ॥ ९०

किम गोहर साईं दिवराइ, अंगि पतली आहि ।
मारी म्लेच्छ मांकडा मूंगल, पछइ पड्या रिण माहि ॥ ९१

जे पद नही ज्याग नइ तीरथि, घणइ दानि त्रैलोकि ।
सोमनाथनी चाडि मरंता, ते पुहुता सुरलोकि ॥ ९२

पडी मेल प्रसाद देवनइ, भांगां कुंची तालां ।
इलइल करी पोलि मांहि पड्ठा, लीयां ढोल कंसालां ॥ ९३

ईंढे चड्या असुर आरहिडा, वेगि घावरइ घाण ।
पासा तणी पूतली भांजइ, भूमि पडइ पादाण ॥ ९४

सांधिइ सांधि जूजूइ कीधी, घर पाडेवा लाग्ता ।
उपरि धिका हाथीया घोडा, घण तणे घाप भागा ॥ ९५

- परठइ सांगि लागि लोहडानी, प्राण करेवा लागइ ।
 हलहल करी बिहुं पपि विलगइ, मोटी मूरति नांगइ ॥ ९६
- विरुई वात वरतेवा लागी, फलियुग करइ विलास ।
 पृथ्वी तणउ पीठ मेल्हीनइ, देव गया कविलास ॥ ९७
- बलूपानि पदधुं फुरमायूं, मढ रहावउ सूनउ ।
 ढोली भणी भूत चलावउ, तिहां करेस्युं चूनउ ॥ ९८
- लोहडइ जडी फरक नइ रहिकल, बली अणाव्यां गाडां ।
 सोमनाथनउं लिंग चडाव्यउं, आणी ऊडव्यां आडां ॥ ९९
- काला भूछ तेडीया भोई, गाढे लिंग चडाव्यउ ।
 आगली घणी जोतरी त्रीयल, ढोली भणी चलाव्यउं ॥ १००
- आगइ रुद्र घणइ कोपानलि, दैत्य सबे तई बाल्या ।
 तई पृथ्वी मांहि पुण्य चरताव्यां, देवलोक भय टाल्या ॥ १०१
- तई बालिउ काम त्रिपुर विध्वंसिउ, पवनवेगि जिम तूल ।
 पद्मनाभ पूछइ सोमईया, केथूं करणउं त्रिसूल ॥ १०२
- बाल्यां गाम देस ऊजाड्या, घणां नगर विध्वंस्यां ।
 सोरठ मांहि कोलाहल कीधउ, लोक तणां धन लूस्यां ॥ १०३
- साहिया लोक धंम नइ बालक, नारी वर्ण अढार ।
 आले चाधे हालरां कीधां, वान न लामइ पार ॥ १०४
- बंदीपानुं साथि चलाव्युं, तुरक करया तसलीम ।
 घाजी सान पान ऊतरीउ सोरठीयानी सोम ॥ १०५
- वाइ वाउ वेडि दव बालइ, तेह प्रति स्यूं करीइ ।
 तिणि परि तुरक तरवरया आवइ, कहउ किहां ऊगरीइ ॥ १०६

जूनउ गढ गिरनार घुलोउ, काछ तणी भूइं चांपी ।
कांथगेहडी अनइ पारकर, ठट्ठं थरहर कांपि ॥ १०७

अलूपानि आपणपूं दीठउं कीघउ गर्वे अपार ।
घाट पाघरी मारु घांका, नावइ चीति लगाए ॥ १०८

आगइ पातिसाह अवगणीउ, कान्हडि घाट न आपी ।
ते रोस दीया मांदि बाणी, लेस्युं सोनगिरि चांपी ॥ १०९

अलूपानि पद्धुं नचि जाण्युं, जे लागेस्यइ पाप ।
दरि दरि नचि गोइ प्रगटइ, किहां नीसरइ साप ॥ ११०

तीन्हा तेजी तुरक तारवइ, यिरइ आपणां योलइ ।
यरगां ढोल नीसाण भसूकइ, डगमग डुंगर डोलइ ॥ १११

मारुआडि मांदि कटक पुहतां, मली जाइगइ लीधी ।
महल मांदि यइसीनइ मोटे मलिकि मसूरति कीधी ॥ ११२

करी मंत्र जालहुर कान्हड भणी प्रधान चलाव्यउ ।
इतुं कदाप्युं - मांटी थाजे, अलूपान गदि आव्यउ ॥ ११३

माहरा दल साहमूं फुण मांठइ, देपि हमारी घात ।
आणी मुद्दिम देस यि जीता, सोरठ नइ गुजरात ॥ ११४

कीघा यंदि भूत मि तेरा, करी सजाई आवे ।
मांटी हुइ तउ घांटु यांघे, सोमनाथ मेदलावे ॥ ११५

लेई भेटि कइ मिलवा आवे, कइ पुरुषारथ दावे ।
कइ तादरूं भलपण जाणीसिइ, घर आवणपूं रावे ॥ ११६

तिणि दिवसि ह^उ मुपनंतर, हुंतइ प्रगट विद्याणइ ।
पधारीयां गंगा नइ गौरी, कान्हडदे इम जाणइ ॥ ११७

पूछइ यात-राज कुणि दीधउं? कान्ह भणइ-ईसानि ।
गौरी भणइ-ताहरउ स्वामी तुरके ग्रहीउ घानि ॥ ११८

गंगा भणइ-ऊठि अजरामर, अजी विमासण फांइ ।
ताहरा देस मांदि सोमईउ, असपति लीधइ जाइ ॥ ११९

एक घर आगइ दैत्ययु रामइ रुद्र मूकाव्यउ ।
बीजो वार बली बैरोचनि भगतिविशेष जणाव्यउ ॥ १२०

लीजइ मोर बिहुं ऊडाणे, जाणइ कान्हडदेउ ।
म म करि जेउ वीर-इम बोलइ गंगा गौरी बेउ ॥ १२१

॥ राग रामगिरी ॥

बे अवला बोलइ इस्युं जे असुर असंभम कीध ।
चौद लोक स्वामी ग्रहा ते प्राणि पेपंतां लीध ॥ १२२

॥ इपद ॥ विलवइ बे सती कीजइ कंकण अंग ।
उछइ नीरि जिम माछली तिम बिरह दहइ अंघ अंग ॥
विलवइ बे सती ॥ १२३

जि को धंधन छोडवइ स्वामी तेह पातक छंडइ पूठि ।
बैदवचन अम्हे सांभल्यां तूं कान्हडदे ऊठि ॥
विलवइ बे सती ॥ १२४

छोडवि स्वामी अह तणउ तूं मंगल म्लेछ बिहंडि ।
कीरति लइ कान्हड घणी तुह नाम हसइ नच पंडि ॥
विलवइ बे सती ॥ १२५

॥ पवाड ॥

ऊठिउ वीर मोडीऊं आलस, कीधउ सुपनविचार ।
सोमचंद्र व्यासइ इम कहिउं, म्लेछ तणउ करि मार ॥ १२६

सोमनाथनी घाड करेजे, वली छोडावे वान ।

असपतिना दल थिकड तेतलइ गढि आव्यड परधान ॥ १२७

सभा मांहि जई राउल भेट्या, दीघां आसन मान ।

कहइ परधान-कान्ह अवधारड, इस्युं कहाव्यड पान ॥ १२८

मारी देस नेस ऊजाडिसु, तूं पणि करे पराण ।

गढ तलहटीय सरोवरि आवी, अम्हे देस्युं मेल्हाण ॥ १२९

राउल भणइ-धीर आफणीइ आपणपूं न वपाणइ ।

जड पुरुषारथ करीय दापवइ, तड सहू को इम जाणइ ॥ १३०

अलूपान पडवूं संमालड, अम्हे परगणड करेस्युं ।

दिघस एकविहुं मांहि जालवे, दलि आवी घाड लेस्युं ॥ १३१

जई प्रधानि पान धीनविया, हींदू वेढि करेसइ ।

पान भणइ-सहूइ सज थाड, ए अछवां दाड देसइ ॥ १३२

फरी सजाई दीयां दमामां, धीजइ दिवस बिहाणइ ।

अलूपाननां कटक तेतलइ, चाली गयां शिराणइ ॥ १३३

पापलि करघा कापगढ पाई, नहीय लिगारइ माग ।

घोडा हाथी रहइ पापरघा, किम लहेसइ लाग ॥ १३४

जइत देवडड लपण सेभटड, लूणकरण चोलाव्या ।

साळ्ह सोभतु बलवंत राउत, लसकर भणी चलाव्या ॥ १३५

सरपे घोडे साधि भोकळ्या सातवीस असवार ।

दीधी सीप-जाई दल जोज्यो, तुरक केतलड पार ॥ १३६

कटक मांहि परधान पुहुता, दीठड दल मेल्हाण ।

हेजवनइ परदार नकीवे मांहि कीघड जाण ॥ १३७

अलूपानि जूजूआ दिवारयां, तेह सविहुंनइ अनाम ।
सोनां रूपां अनइ सावट्ट, तीरी आप्या द्राम ॥ १३८

अलूपानि एहयूं फुरमायूं, करउ विछेइ म जेडउ ।
जे प्रधान कान्हडदे केरा, मुहलि भाहिलइ तेडउ ॥ १३९

एक भणइ-कान्हडदे टाली, अवर न करूं प्रणाम ।
पान भणइ-आघा तेडाघउ, चरि मन करउ सिलाम ॥ १४०

करो मेटि राउले प्रधाने, पूछइ पान भलाई ।
कटक तणी कान्हडदे आगलि किसी घात घोलाई ॥ १४१

घउ अरदासि पासि तुम्ह दीधी, जे कान्हडदे राइ ।
कहइ प्रधान-पान अवधारउ, तिहां सिलाम लिपाइ ॥ १४२

जउ वैस्वानर ताढउ थाइ, पश्चिम ऊगइ दीस ।
नारायण टलतउ कान्हडदे कहि न नामइ सीस ॥ १४३

पान भणइ-कुणि कारणि आव्या, कहउ तुम्हारउं काज ।
कहइ प्रधान-राउल आपसइ, कटक जोपसूं आज ॥ १४४

अलूपान भायसि पूंताइ ततपिण गयवर गुडीया ।
घालि तणा तेजी पपराव्या, मलिक मुहुल मांदि तेडया ॥ १४५

तुरक यचा मूंगल करकटीया, तेहे मांडी हारि ।
परधाने सामगिरी दीठी कटक तणी अपारि ॥ १४६

कीधी सान पानि मूंगलनइ, सींगिणि परल्यउ तीर ।
ताणी गयणि पंपिणी वीधी, पेपइ मोटा मीर ॥ १४७

तडंग समेति तेतलइ लपणइ राउति भइसु आहणिउ ।
करघउ विपंड घाइ पांडानइ, अलूपानि वपाणिउ ॥ १४८

पूछइ पान - कान्ह घरि केता ताहरी जमलि कहीजइ ।
लपणउ भणइ - सहस चउघीसां पुंठइयाज लहीजइ ॥ १४९

तूठउ पान भणइ - तूं हींदू मागि न करूं पसाउ ।
कहइ प्रधान - रीझ नवि लीजइ, लाजइ कान्हड राउ ॥ १५०

एक पांति पूरवउ अम्हारी, फटक चिहुं दिसि जोस्यूं ।
अन जाणिस्यु घरांसु घोतु, जे रातीवाहु देस्यूं ॥ १५१

अलूपानि जण साधि मोकल्या, देपाडयं मेलहाण ।
गंडा हाथी ऊंट पोडोया, घेसर पूठि पल्हाण ॥ १५२

मलिक तणा जूजूआ मरातष, मांदि भला झुझार ।
दल जोयंतां दीस आथम्यउ, तुहि न आवइ पार ॥ १५३

यंदीयालू घणा सीदाता, दीठा पाडइ डाढि ।
दीसि अगासइ तावडि दाइइ, रातइ घाइ ताढि ॥ १५४

थानविछोह्यां बालक रोवर, दीसइ सरपां दूप ।
आगइ एक टलवलइ तिरसइ, बीजी लागइ भूप ॥ १५५

एक मांदा, एक न सकइ ऊठी, एक अणूहाणा ऊघाडा ।
दाणा पांच लहइ नवि पावा, एक तणइ पाए लोहडां ॥ १५६

एक जूजूमां हालरां कीधां, बाधइ घांप्यां बालइ ।
एक छोळ माययापविछोह्यां, एक पाडीआ गालइ ॥ १५७

करी विछोह जूजूमां कीधां सवि नारी नइ नाह ।
बाल वृद्ध टलवलतां दीठां, फटकि ऊछली घाह ॥ १५८

एक भणइ - अम्हे जनमि आगिलइ हींडयां किस्स्यूं अणूरूं ।
तुरकां पासि पाडीआ देवि, वइरी दीघउं पूरूं ॥ १५९

- कूडी सांपि कह अम्हे दीधी, कह चडाव्यां जाल ।
 कह जणणी उछरंगि रमंतां थान विछोछां गाल ॥ १६०
- गाइ तणां कह गोघर पेड्यां, कह लोप्या आघाट ।
 कह अम्हे जई जंगलि मुघ लीधां, कह किहां पाडी वाट ॥ १६१
- कह अम्हे मायवाप नवि मान्या, वेदवचन ऊयाप्यां ।
 कह अम्हे एकादशी नवि कीधी, चिप्रदान नवि आप्यां ॥ १६२
- कह अम्हे फुलमाचार लोपीउ, कह संमेडा लाया ।
 कह घरि आव्या अतिथ न पूज्या, तिरस्यां नीर न पायां ॥ १६३
- कह परनारीगमन आचरयां, कीधां पातिक पंच ।
 पायां धान उलयइ यहसो, छोरु कीधां वंच ॥ १६४
- भरयां सरोवर पालि ऊसासी, पीपलि दीधा घाउ ।
 देघ तणा प्रासाद पडाव्या, कह हरि लाउ पाउ ॥ १६५
- लाप लूण तिल बुहरणा रीक्या, कन्याविक्रय कीधा ।
 सोम सूर कह राहु गिलंतइ महादान को लीधां ॥ १६६
- कह विश्वासघात अम्हे कीधा, कह अवगुणोयां पात्र ।
 कह धन प्राणि पियारां झूटी पामर पोष्यां गात्र ॥ १६७
- जन्म लगइ जेदनां धन लोजइ, तेह चाडि संग्रामि ।
 कह आपणा प्राण ऊगारया, रुंध्यउ मेह्यउ स्वामि ॥ १६८
- कह अम्हे स्वामिद्रोह आचरीया, कीधां आसवपान ।
 कह अम्हे ब्रह्म घात को कीधा, कह पाडया वंचान ॥ १६९
- कह अम्हे नीचसंग आचरियउ, कनक घोरीया कापी ।
 तुरक तणइ वंचानइ पडीयां, कहउ अम्हे केहइ पापि ॥ १७०

तुलसीपानि कान्ह नचि पूज्या, जीवदया नचि पाली ।
अंगीकरीयां वचन कह लोप्यां, कह अम्हे काहरि याली ॥ १६१

सूण्या द्रोह कह अम्हे कीधा, कह छानां विष दीधां ।
आस्याभंग कह अम्हे कीधा, कह धन प्राणि लीधां ॥ १६२

कह अम्हे सस विसन आचरीयां, कह परनंदा कीधी ।
कह अम्हे दीनदया नचि पालां, लांच अयुगती लीधी ॥ १७३

पद्म्यां वचन चामणां घोळइ, विहुं करि पीटइ आप ।
कैहां जनम तणां इणि घेलां, आची लागां पाप ॥ १७४

एक भणइ ए हुंतउ भरुंसउ, जे छोडवसइ कान्ह ।
कीधउ मेल मिल्या दलि आची, तेइ तणा परधान ॥ १७५

झरमझुरा करइ विमासइ, हवइ जमारइ आणइ ।
जउ कान्हडदे नदी छोडावइ, रक्षा मही तुरकाणइ ॥ १७६

इसी घात सांभली प्रधाने, यान विगूचतां दीठां ।
कटक मांदि हांगुरु फेरान्यउ, कथन कह्यां मीठां ॥ १७७

घटपउ कटक करी मेलान्यउ, कान्ह जेतलइ आवइ ।
ऊर्या सूर तणउ जउ साचउं, सही यान मेल्हावइ ॥ १७८

ग्या प्रधान कान्हडदे आगलि, अलूपान भोकलायी ।
लेस्युं घाउ रहेज्यो मांडी, दिवस विहुं मांदि आची ॥ १७९

जई प्रधानि जालहुरि कान्हट कटकस्वरूप जणान्यउं ।
पाटण थिकउ देव सोमईउ ढीली भणी चलाव्यउ ॥ १८०

कटक सनाडु हाथी घोडा, साहण संप न पार ।
गूजराति सोरठीयां माणस, झाल्यां घान अपार ॥ १८१

- करी प्रतन्या राउल कान्हडि - तउ जिमीसइ धान ।
मारी मलेछ देव सोमईउ अनइ छोडाचिस वान ॥ १८२
- लेप लिपाणा आयस दीधां, फिरइ दिशि ऊपहाणा ।
करी सजाई पुहर पाछिलइ, तेडया राउत राणा ॥ १८३
- राजवंस छत्रोसइ मिलीया, पांडा लाप थिच्यारि ।
एक एक पाहइ सपराणा, जिहि भुजि नावइ हारि ॥ १८४
- पाणीपंथा नइ पुरसाणी, एक तुरकी तुरंग ।
सूडापंथा नइ किहाडा, एक नीलडा सुरंग ॥ १८५
- पंचवर्ण तेजी पापरीया, फंकूलोल पहान ।
सोनां तणां सांकलां पाप, दणदणीया केकाण ॥ १८६
- प्राणि पुरातलि धरणी पंदइ, एक न मानइ साट ।
धारगिरी तेजी दिवराणा, बालइ ऊवट घाट ॥ १८७
- सावलोह पापर नइ चामर, धणी घूघरी घमकइ ।
पाणो तणी ढलकती छागल, नीचां फूमत मूंकइ ॥ १८८
- अंगा टोप रंगाउलि पांडां, पेडां पटा कटारी ।
सौंगणि जोड भली तरुयारी, लोजइ सार विसारी ॥ १८९
- छत्रोसइ दंडायुध लोधां, पडणि पट्यां तिणि चार ।
आस्यापुरी सकति कर जोडो, राउलि करीउ जुहार ॥ १९०
- पूजा करी कुसम नइ चंदनि, एक राउत पाप लागइ ।
आस्यापुरी कान्ह जीपाडे, कही आसिका मागइ ॥ १९१

॥ अथ भडाउलि ॥

राजा कान्हडदे तणइ कटक पाछिलइ पुहरि कडादि

चडइ^१ । बाज पडइ^२ । सिद्धि धीडां^३ । प्रवाहि घोडा पडपता
न सहइ^४ । थानांतरि वहिलां सुपासण चाल्यां ॥^५

कंठालीया कित्या^६ । भंडार भरीया । आलोचि आत्मा-
नइ आव्या । मंत्र मुहाडि हई । शेहथ सीपामण हई^{१०} । गोत्र-
देव्यानइ नैवेद्य नीपनां ॥^{११}

सूरा सुभट पित्री तणे घरे घोडा पाठव्या^{१२} । छत्रीस
वर्ण तणा घोडा । कित्या कित्या घोडा । उज्जरा^{१५} । गह्वरा ।
फारा । तोरका । भारिजा । सींधूषा^{२०} । अहिवाणा । पहिठाणा ।
उत्तरदेसना ऊंदिरा । कनूजदेसना कुलथा । मध्यदेसना मह्य-
डा^{२५} । देवगिरा । देवगरा देपाऊ । रुंवरा । वेवाणा । संभ्रा-
णी^{३०} । पाणीपंथा । ऊराहा । शेराहा । कालीकंठा । किहाडा^{३५} ।
करडा । करडागर । नीलडा । मलहडा । हरीयडा^{४०} । शरेपंडा ।
टुंककना । पेत्र पुरासाणी । बाहडदेशना घोरीया । लहिट्या^{४५} ।
गंगोटीया । हंसजादर । ऊडणभ्रमर । ऊडस्यां फोरणां ।
चपल चरण विस्तीर्ण^{५०} । शालिहोत्रि प्रतिष्ठा सिद्धा । विशेष
गति करइ । मनस्युं चालइ । पवनस्युं तरइ । पाटीप
पग देई ऊतरइ^{५५} । लक्षण मनि धरइ । समुद्र मांहि वस्या ।
कसवटी कस्या । ते घोडा पृथवी पुरतालइ ॥^{५६}

बाघवालीया च्यारि च्यारि विलगा छइ^{६०} । किरि
जाणीइ आकाशि तणां गमन करशि । अथवा पाताल तणां
पाणी प्रगटावशि ।

ते घोडा गंगोदकि स्नान कराव्या^{६३} । तेह तणि तिरि
श्रीकमलि पूजा कीधी । तेह तणी पूठि चाननाचंदन तणा
हाथा दीधा ।^{६५}

तेह तणी पूठि पंचवर्ण पापर ढाली^{११} । किसी किसी
पापर । रणपापर । जीणपापर । गुडिपापर^{१०} । लोहपापर ।
कानलीयाली पापर^{१२} ॥

तेह घोडा तणी पूठि पंचवर्ण पल्हाण पडयां^{१३} । कित्यां
कित्यां पल्हाण । कुली कुंकूरोल^{१४} । घोडीया नागफणा ।
घाजती घज्जाउली । वेसरं बहिरपां । थलथलारा गुंछां ।
आहास्यां ऊकढा^{१५} । पुहुली पातली पटाट । ढलकती छागल ।
पीतलहर पागडां^{१६} ॥

तेहे घोडे कित्या कित्या पित्री चडीया^{१७} । पंचवीस घरल
ऊपहरा^{१८} । पंचास घरस मांदि । लुवसंधानीक । वीराधिवीर ।
आफरणांत मूँछ । नाभिप्रमाण कूँच^{१९} । उदार झुझार । हईइ
सुविचार । थोडउं थोलइ । मनसिउं तिरइ पवनसिउं
चालइ । फीत्ति विस्तरइ^{२०} । परनारीसहोदर । संग्रामि सघर ।
थोलाथी मारइ । मारी मरइ । आपणा स्वामी तणूं फाज
करइ^{२१} । छत्रीसइ दंडायुध धरइ । हथीयार बाघरइ ।
पडगानइ शव भणी नमस्कार करइ^{२२} ॥

तेहे राउते चालते हूँते^{२३} । हस्ती गुडीया । तुरी पाप-
रीया । रथ जूता^{२४} ।

राउत चडीया^{२५} । सनाह लीधा । कित्या कित्या
सनाह^{२६} । जरहजीण । जीवणसाल । जीवरपी । अंगरपी ।
करांगी^{२७} । घज्रांगी । लोहचढलुडि । समस्त सनाह लीधा ।
सज्जीभूत हूमा । मुगट तणा शृंगार घडहडीया^{२८} । रतना-
उली झलकती । मोजां कठी कसकशी । राग रसउशी ।
गाध घज्जाउली घाजी । साहण फडहडा^{२९} । फेतकारनी

फेणाउली । असणि ऊडी । रज रमीं । अंधकार प्रवर्त्यउ
रूप हारव्यउ । सूर्य पेहि करो आछावउ ।^{१३०}

छत्रीस दंडयुध लीघां^{१३१} । तेहे राउते चालते वंदीजन
विरदावली बोलइ छइ । सुरा राउत चडीया । हाथी हाथी-
यासूं । घोडा घोडास्यूं^{१३५} । पाला पालास्यूं । पडग तणा पाटक ।
पेडां तणा भाटक । तरुयारि तणा छाटक । धुनुप तणा
घोंकार^{१४०} । अणी तणा अंगार । बाण तणी वृष्टि । इसी
सुरा राउत तणी सौर्यवृष्टि^{१४३} ॥

॥ पत्राड्ड ॥

आसापुरी आसिका आपी, त्रंयकि बाजी सान ।
ढोल भसूकइ डूंगर कंपइ, चडीउ राउल कान्ह ॥ १९२

ऊपरि थिकां सांचरइ साइण, बेगि पुहुतां घांटी ।
नद बाजी धमधमी धरणी, तरवरीयां तलहटी ॥ १९३

जइत देवडइ करो वीनती-वीडउं करउ पसाउ ।
राउल कान्ह प्रतापि तुम्हारइ अम्हे जई लेस्यूं घाउ ॥ १९४

मान्यउ बोल देई सीपामण इम कान्हडदे राइ ।
पइसी प्राणि असुर मारेज्यो, रवे हसारथ थाइ ॥ १९५

कटक ऊपडोयां करो दमामां, विढस्यइ जई तुरकाणइ ।
आव्या हेरू वात जणावी, छइ मेल्हाण सिराणइ ॥ १९६

करी केडि तुरकाणा पूठि, प जापस्यइ दुरि ।
पूठि मिल्या तारव्या तेजी, जई आथिमतइ सुरि ॥ १९७

दीवी सहस विन्यारि करावी, नइ बाजइ रिणकान्ह ।
कटक थिकउं ऊगमणइ पासइ कीचउं झाकझमाल ॥ १९८

- जांगी ढोल सातसइ वाजइ, धोहामणां नीसाण ।
मांटी सधे मूछि बल घालइ, कायर पडइ पराण ॥ १९९
- करी वि फोज मालदे राउल, ग्यु आथमणइ पासइ ।
पइठां फटक काठगढ भांजी, चउकी रछा ति नासइ ॥ २००
- पडी मेल धुंवारच वरत्यु, हीटू कीधी हाक ।
ऊडो ऊघ नइ एक दिसि मुहुडया, काने पडोया ढाक ॥ २०१
- गमे गमे दीसइ अजूयालां, म्लेछे छांडी छाक ।
आपोपरि असमुहीया ऊठइ, फटकि पडीउ बलकाक ॥ २०२
- ऊंचे हाथि धाहि पोकारइ, बोलाचइ किरतार ।
भाणीवार किम्हइ ऊबेलइ, करइ अम्हारी सार ॥ २०३
- जिरहजीण लिबराइ अवलां, आंगा सींगिणि याण ।
ऊतावलां घलाइ अवलां, तेजी पृठि पहाण ॥ २०४
- कीधी पयरि पान आगलि जई, प्हवउं कहइ पयास ।
फिरी धीटि दलि हीटू आव्या, लसकरि पडीउ त्रास ॥ २०५
- अलूपानि हाथी पपराव्या, प्हणाव्या तोपार ।
हल हल करी भणी अजूयालां सांचरिया असचार ॥ २०६
- आपपिराया विगति न लाभइ, दहु दिसि हीटू आवइ ।
घइठी मूछि म्लेछ मारंतां पांडाना घा फाचइ ॥ २०७
- तीन्हा तुरां ऊडवइ राउत, भला वावरइ भाला ।
भाझिम राति म्लेछ मारंतां दह दिसि होंडइ भूला ॥ २०८
- सपराणा सींगिणि गुण गाजइ, तीन्हा तीर चिछूटइ ।
जरहजीण आंगा वीधीनइ अंगि संसरा फूटइ ॥ २०९

- अंगोअंगि पटे अणीयाले प्राणइ पापर फोडइ ।
पांडा तणे घाइ सपराणे सांधिइ सांधि विछोडइ ॥ २१०
- रणि राउत वावरइ कटारी, लोह कटांकडि ऊडइ ।
तुरक तणा पापरीया तेजी, ते तरुआरे गूडइ ॥ २११
- माल तणी परि याथे आवइ, प्राणइ विलगइ झूटइ ।
गुडदा पाट्ट दोट बजावइ, भिडइ प्रहारे मोटइ ॥ २१२
- ऊपरिथा पंतार धिछूटइ, भूतलि भाजइ पाउ ।
घाढी सुंढि ढोलीइ ढांचा, धरणि बलइ नीहाउ ॥ २१३
- भाजइ कंध पडइ रिण भार्या, धगड तणां धड घाइ ।
माहोमांहि मारेवा लागा, विगति किसी न लहाइ ॥ २१४
- हीदूप मारीथल कीधउ, पग मेलहणउ न जाइ ।
लोही तणा प्रवाह ऊलटीया, दीसइ विहाणा मांहि ॥ २१५
- दोर सिराचा फेरी पाडइ, डहिली तणा बंधाण ।
वाढी चंव जूजूआ कीधा, नइ छोडाव्यां वान ॥ २१६
- घोडा हाथी ऊंट पोठीया, सवि ऊदाली लीधा ।
सादल सीह मलिक बि मोटा, वंदि जीवता कीधा ॥ २१७
- अलूपान एकलउ नाठउ, जे हुंतउ सपराणउ ।
सादी मलिक ऊंवरउ मोटउ, ते रिणपेत्रि मराणउ ॥ २१८
- एक नाठा जाइ दिसि मुहुड्या, ऊडी घीवी अपार ।
करस्यइ केडि मारेस्यइ हीदू, ऊबेले किरतार ॥ २१९
- बोजइ दिन राउति रिण सोधिउं, दीठां पडयां पल्हाण ।
हाथी तणी पांजरी भागी, धरणि ढल्या केकाण ॥ २२०

पेडां पांडां पड्यां जूजूआं, भाला सांगि कटारी ।

भागे कणशि पडी तरूयारि, म्लेछ मांकडा मारी ॥ २२१

कंध कंध पड्या रणि दीसइ, कीधउ कचरावोह ।

सोमनाथ मूकाव्यउ राउलि, पछइ पपालियां लोह ॥ २२२

नवइ लाप यान मूकाव्यां, वरत्यउ जइजइकार ।

धन्य धन्य राउल कान्हडदे, कृष्ण तणउ अवतार ॥ २२३

॥ चठपई ॥

चाह्वाण कुलि पुण्य अपार, पुण्यइ म्लेच्छ करिउ संहार ।

पुण्यइ एक आरोगइ पान, पुण्यइ घरि सांपडइ निधान ॥ २२४

पुण्यइ हुइ सुकुलीणी नारि, पुण्यइ तेजी चाझइ वारि ।

पुण्यवंतनइ सहु को नमइ, पुण्यहीण नर भूला भमइ ॥ २२५

पुण्यइ रोग न आवइ अंगि, पुण्यइ पुरुष रमइ मनरंगि ।

पुण्यइ अंगि न आवइ रीस, पुण्यइ विप्र दीइ आसीस ॥ २२६

पुण्यइ चाह्वां नही वियोग, पुण्यइ हुइ सजन संयोग ।

पुण्यइ पहिरीइ वारु चीर, पुण्यइ हुइ फूटरां सरीर ॥ २२७

पुण्यवंतनां दुसरुत टलइ, पुण्यवंतनइ चामर ढलइ ।

पुण्यवंत सिरि छत्र घराइ, पुण्यवंत नचि पाला जाइ ॥ २२८

पुण्यइ मयगल चाझइ वारि, पुण्यवंत भुज नाचइ हारि ।

पुण्यइ हुइ नित नचला रंग, पुण्यइ सुणीइ वेणिमृदंग ॥ २२९

पुण्यइ सुईइ तलाई पाट, पुण्यइ कीरति धोलइ भाट ।

पुण्यइ घरि नचि पूटइ धान, पुण्यइ हुइ पुत्रसंतान ॥ २३०

पुण्यइ करी राय दीइ मान, पुण्यइ हुइ पाधरा प्रधान ।
पुण्यइ धरीइ सोनासार, पुण्यइ पहिरीइ मोतीहार ॥ २३१

पुण्यइ पामीइ विद्या चली, पुण्यइ हुइ कोरति ऊजली ।
पुण्यवंत घरि त्रिणि चार अटोत्तरसउ मंगलचार ॥ २३२

पुण्यइ मुपि कूडउं नवि चवइ, पुण्यवंत पृथगी भोगवइ ।
पुण्यइ पुण्य करइ आदरी, नितु दीचाली पुण्यइ करी ॥ २३३

जे जे आप्या दानर घोर, पुण्यइ पाधर तरीया नीर ।
पुण्यइ अणयुगलूं संभवइ, रामि राक्षस हणीया सबइ ॥ २३४

कूरव कूड न सीधउं काज, पुण्यइ पांडव पाम्या राज ।
पुण्यप्रसंसा पुहुवि करी पद्मनाम पंडित विस्तरी ॥ २३५

फान्हडदेनइ पुण्यइ करी, जगि जय दीधउ आसापुरी ।
घल्यां कटक आणदिउं सह, फीरति योलइ वंदिण यह ॥ २३६

नगर भणो सांचरीउ राउ, ततपिण घलिउ नीसाणे घाउ ।
मेठ्या रुद्र न लाई पैव, नगर भणी पधराव्या देव ॥ २३७

जीतउ फान्ह घात इम सुणी, नगरलोक यह चढामणी ।
भदनमेरि भूंगल भरहरइ, वर्ण अढारइ जय जय करइ ॥ २३८

सवि तलीयातोरण झलहलइ, नगर मांदि गूडी ऊछलइ ।
फल्या मनोरथ पूर्णी आस, ठामि ठामि दिवराइ रास ॥ २३९

नारी करइ लूणलूछणां, नगर मांदि मांडघां पेपणां ।
मारगि नयां पाधरघां चीर, फूल पगर परिमल अघीर ॥ २४०

पद्मनाम कवि इणि परि भणइ, आव्या राय नगर आपणइ ।
चीजा छइ जे राणा राय, आपापणे आवासे जाइ ॥ २४१

पांडव दीइ चासणी पाण, चालि लेई थांच्या केकाण ।
 सविकहि हियइ हरष न माय, माहिलइ मुदलि पवारीया
 राय ॥ २४२

॥ राग घन्यासी, धून् ॥

मांडवि मिलिय सुहासणी, सपी उढणि नवरंग घाट कि ॥
 जीतउं सहीय घधामणूं प ॥ २४३

हियडइ हरष अपार कि, सपी योलइ मालदे घोर कि ॥
 जीतउ सहीय घधामणूं प ॥ थांचली ॥ २४४

हार निगोदर घहिरपा, सपी नेउर रणझणकार कि ॥
 जीतउं ० ॥ २४५

घाट कर करि फनकमइ, सपी मोंतीयडे पूर चुक कि ॥
 जीतउं ० ॥ २४६

तिलक कर कुंकुम तणां, सपी तिणि रंगि राउ वधावु कि ॥
 जीतउं ० ॥ २४७

असुर दली घरि आवीउ, सपी शंकर छोडीउ वंध कि ॥
 जीतउं ० ॥ २४८

कान्हडदे जीये घणूं, सपी वेलिइ मालदे घोर कि ॥
 जीतउं ० ॥ २४९

॥ चउपई ॥

सरसां संवल नइ पहिरणां, पाछां यान चलाव्यां घणां ।
 अवला चिप्र दीइ आसीस, कान्हड जीवउ कोडि बरीस ॥ २५०

सोमनाथ आराधइ कान्ह, नितु नितु पंचामृति सनान ।
 पूजा तणा सोल उपचार, चंदन कुसुम तिलक शृंगार ॥ २५१
 नितु नितु पूजा हुइ नवनवो, सह जुहारइ भगति स्तवो ।
 नवे पंडि कीरति विस्तरी, कान्हडि वात असंभम करी ॥ २५२.
 नरकपात ऊवेलइ जेउ, मोटा संकट छोडिउ तेउ ।
 मूरति पांच एक लिंगथी, छठी तास जमलि को नथी ॥ २५३
 सोरठ भणी पधराव्यउ लिंग, एक भाग घागडि लोहलिंग ।
 आवू ऊपरि थाहरभली, मूरती एक तिहां मोकली ॥ २५४
 मूरति एक जालहुर मांहि, तिहां प्रासाद कराव्यु राइ ।
 देउल एक सइवाडी मांहि, पांच ठामि शंकर पूजाइ ॥ २५५.
 पांच लिंग जे पूजा करइ, गर्भवासि ते नवि अवतरइ ।
 पद्मनाभ पंडित हम कह्यो, पहिला पंड समापति हई ॥ २५६

द्वितीय खंड

॥ चउपई ॥

- वीजा पंड तणउ प्रारंभ घोलइ पद्मनाभ कवि धंभ ।
राजरिद्धि उच्छ्रय नवनवा, साचइ न्यायि लोक पालिवा ॥ १
- जे जे तुरफ नासी ऊवल्या, एक ठामि जई जंगलि मिल्या ।
एक ऊघाडा वखविहीण, श्रुधा करी एक थाइ पीण ॥ २
- एक घूमंता जाइ घाइ, एक डोली ऊपाट्या जाइ ।
एक तणइ मुपि टोईइ नीर, पाला पुलइ ऊंयरा मीर ॥ ३
- रानि रुलंतां थया दिन घणा, ढीली नयरि गया ऊगणा ।
अलूपान अंधारूं करी, यख एक मुपि अंतरि घरी ॥ ४
- इसउ वेप नवि भावइ भलउ, नगर मांहि पइठउ एकलउ ।
भागां तणी घात इम सुणी, ठामि ठामि रोइ तुरफणी ॥ ५
- टोले टोले पडइ करांपि, नीरप्रवाह वहइ जिम आंपि ।
एक फाडइ पहिरण सुंथणी, पाप नेउरी भांजइ घणी ॥ ६
- एक नांपइ एकाउलि हार, एक ऊतारइ सवि सिणगार ।
ताणइ वीणि विछोडइ दोर, एक लूस्या दीसइ वंदोर ॥ ७
- एक नवि रहइ पुहर नइ घडी, एक आलोटइ आडी पडी ।
थ्यु विपवाद पान नइ फूलि, एक रोआवि मुहुगी मूलि ॥ ८
- एक तणा वांधव भरतार, एक तणा फूटरा कुमार ।
जे जे हता रिणवाउला, एक तणा मारया माउला ॥ ९

अलूपाननइ छइ सवि श्राप, एक तणा रणि मारिया वाप ।
सांथविसाहणे पडीया घाट, नगर मांहि दिवराणां हाट ॥ १०

एकइ एकि सुणीजइ सगइ, चाली वात पातिसाह लगइ ।
आव्या जे जीयता निदानि, ते तेडी पूछ्या सुलतानि ॥ ११

अलूपान पयडु भडवाउ, किम चहुआणे दीधउ दाउ ।
घोलइ तुरक घामणइ सादि, आगलि रखा करइ फिरीयादि ॥ १२

वचन अवधारउ असपति राइ, जे जे धीतुं लसकर मांहि ।
पोजन सीदा मारीया पान, नवइ लाप छोडाव्यां वान ॥ १३

मारया पोहर पास पयास, सैद मुलाणे लीधा घास ।
यंद गुलाम सवे तिणि घार, समरंगणि पाडया परदार ॥ १४

दृण्या हयसी पांडाधार, मृगल बचा न लाभइ पार ।
हाथी सवे ऊदाली लीया, तेजी तापति छंडायीया ॥ १५

ऊदाली लीधां हथीयार, पान तणा लूस्या भंडार ।
जिह ऊपरि वाल्हिमनइ हेज, पातसाहना बे भाणेज ॥ १६

सादल सीह मलिक जे हता, प्राणइ वंदि करया जीयता ।
दीठउं इस्थूं अम्हारइ नेत्रि, सादी मलिक पडिउ रिणयेत्रि ॥ १७

घात वात छेहि करइ सलाम, केता मलिक न जाणउं नाम ।
एकमना मारइ रजपूत, हीदूनउ छोडाव्यउ भूत ॥ १८

सुणी वात रणि फीधउ रोल, पातसाहि नांभ्यउ तंयोल ।
सुरताणी घोडा हाथीया, कान्हडदे ऊदाली लीया ॥ १९

मीर मलिक मारया रिण मांहि, इसी वात देसाउरि जाइ ।
ढोली नचि बइसइ दीवाण, बाहरि मुहल न दीइ सुरताण ॥ २०

अलूपानि विसणाडिउं काज, कटक मराची आव्यउ आज ।
करइ यात इम सारुं राज, अलूपानि जो आणी लाज ॥ २१

इसी यात बोलइ परधान, रवे मुदल मांदि आवइ पान ।
अलूपानि विणसाडिउं काम, पातसाहनूं लूण हराम ॥ २२

[अलूपाननउ जाणी दोस, पातसाह मनि आणित रोस ॥] २३

॥ पगाडु ॥

पातिसाह मनि यात विमासी नाहर मलिक बोलाव्यउ ।
साथि थिकउ भोजलु पांडाघर मुदल आगिलइ आव्यउ ॥ २४

करी मसूरति देई सीपामण, नामजाद ल्यउ साथि ।
मारुआडि ऊपरि सुरताणइ बीडउं आव्यउं हाथि ॥ २५

मोटा मलिक सवे तेडाव्या, साहण करउ सजाई ।
सोनगिरासूं विग्रह मांडउ, मारुआडि मांदि जाई ॥ २६

पाणी धान चलावउ साथइ, सोघति वाहु अपार ।
आपआपणा मरातव लेज्यो, मांदि भला झुझार ॥ २७

नामजाद मयगल मदमाता, ल्यउ साहण सपराणूं ।
साथि घणूं पायदल पालउं, वेगि दीउ पियाणउं ॥ २८

करी कूच जाईनइ लेज्यो मारुआडिनुं पासूं ।
पातिसाह पदचूं मुपि बोलइ, वली रवे हुइ हासूं ॥ २९

करस्यउ काम विछेदइ जाई अम्ह आयस परमाण ।
नाहर मलिक पातिसाह केरउं सिरि कीधउं फुरमाण ॥ ३०

दल दल करी कटक सामहणी, भलूं महरत लीधउं ।
करी सिलाम बलिउं सह पाळउं, पछइ पियाणउं दीधउं ॥ ३१

पातिसाहनी आण न मानइ, होदू करइ पराण ।

सामतसी राउलनु बेटउ कान्हडदे चहुआण ॥ ३२

जालहुर गढ विसमउ अछइ, लेस्युं प्राणि मारी ।

कइ तलहटीइ घोरि जई पइसूं, पणि नचि आवउं हारी ॥ ३३

थोलइ थोल मलिक सपराणा, भिडतां किम्हइ न भाजइ ।

कीघउं कूच ऊपडीयां साहज, ढोल धसूकइ वाजइ ॥ ३४

भागां झाड बीड थिउं पाघर, कादय कीघां पाणी ।

डूंगर तणां सिपर जिम चालइ, तिम हायी सुरताणी ॥ ३५

तुरक तणा देस ऊतरीया, वाजंते नीसाणे ।

घुली घाटघाट गिरिकंदर, कटक गयां समीयाणे ॥ ३६

रीसाविउ राउल भत्रीजउ, तही लगइ छइ थाणइ ।

सांतल सीह तणी परिगाजइ, सयल वीर समीयाणइ ॥ ३७

जाणी घात देसि दल आब्यां, धुंविंधूय सुणीजइ ।

सांतल भणइ करउ मेलावउ, जाई छुपट घाउ लीजइ ॥ ३८

जोई घाट राउल कान्हडदे, अजी नगरि को नाचइ ।

कटक भणी तउ बाहरि चडीअइ, जउ सांतल तेडाचइ ॥ ३९

पित्री तणउं तेज सपराणउं, सांतल करइ बाहार ।

गमे गमे मेलावा आवइ, जेह भला झूझार ॥ ४०

करी सजाई सह सांचरिउं, पापरीया तोषार ।

जरहजीण टोप रंगाउलि, वली लीयां हथीयार ॥ ४१

नाहर मलिक तणइ दलि मिलीया मंजोहरि चहुआण ।

हुऊं जाण जे हींदू आब्या, पलमलीउं मेल्हाण ॥ ४२

- मिडयां फटक रिण कादल वाजइ, चाहइ पांडाधार ।
सांतलसीहि सांफलउं जीतुं, मारिया म्लेछ अपार ॥ ४३
- नाहर मलिक ऊसरीउ पाछउ, हई असंभम वात ।
तुरक तणा ऊदाली लीधा तेजी सह छ-सात ॥ ४४
- मारी मलिक अघाला कीधा, मचकोडिउं तुरकाणउं ।
ठूडी नइ छंडाव्या थाहर, वेडि गया चिहाणउं ॥ ४५
- घोडा सधि जालहुरि मोकल्या, सरसां संवल देय ।
सांतलसीहि सांफलुं जीतुं, हरप्यउ कान्हडदेम ॥ ४६
- घली मलिक सुंडीनइ आवइ, देपु करयउं अम्हारं ।
एक घार घरांसउ चीतउ, घली अम्हे किम द्वारं ॥ ४७
- समीआणे गढरोहउ कीधउ, सांतल न करइ जाण ।
धीजे राउते तेडाव्या कान्हडदे चहूआण ॥ ४८
- सया लाप पांडायत सरसु, पापरीष केकाणे ।
समीआणे राउल कान्हडदे आव्यु छडे पीयाणे ॥ ४९
- एकइ गमइ ऊतरीउ सांतल, घणु मेलावउ लेय ।
बीजइ गमइ फटकि जई विलगु, राउल कान्हडदेम ॥ ५०
- गमे गमे मारेवा लागा, मलिक सवे विचि कीधा ।
अंगोअंगि विहुं दलि साम्हा मलिकि ऊथला दीधा ॥ ५१
- सोंगिणि गुण सपराणा गाजइ, साम्हा आवइ तोर ।
ऊडयां लोह बीज जिम झवकइ, मिडइ ति मोटा मीर ॥ ५२
- विहुं गमे यलवंता हींदू, वूढी एकजि धार ।
वांजा मलिक केतला कहीयइ, मारिउ मलिक नाहार ॥ ५३

- राउत मांहि घणउ सपराणउ, सींघल कुलि सपराण ।
भलउ मिडिउ रिण साम्हउ चाव्यउ, सुहृदइ छांडया प्राण ॥ ५४
- आज लगइ सहू को जाणइ, समरंगणि सपराणउ ।
भिडकमाइ भोजलु पंडाधर, ते रिणपेत्रि मराणउ ॥ ५५
- जीता तणी वधावी वाजी, मीर मलिक सवि मारया ।
भागां फटक राय चहुआणे, तउ जाल्हुरि पधारया ॥ ५६
- जाणी वात सांडीउ आदु, जे हुंता सपराणा ।
नाहर मलिक भोजलु पंडाधर, थे रिणपेत्रि मराणा ॥ ५७
- इसी वात सांभली सुरताणि, जे चहुआणे जीतुं ।
नाहर मलिक तिसी परि कीधी, अलूपान जे चीतुं ॥ ५८
- वारइ वारइ हारि सांभली ततपिण हूउ हराण ।
फिसी यलाइ ऊठी तुरकांणइ, इम योलइ सुरताण ॥ ५९
- पानज्यांइ नइ मलिक इमादल, मलिक नेव प ड्यारि ।
कमालदीन मलिक तेडाव्या, ततपिण मुहल मझारि ॥ ६०
- माहिलइ महलि मसूरति वइसी, वात करेवा लागा ।
जे जे मलिक फटक लेई जाई, ते चहुआणे भागा ॥ ६१
- पातिसाह मूछइ वल घाली विसमा योल्या योल ।
जे को माहरी आण न मानइ, चुकइ ठाम निटोल ॥ ६२
- गौड चौड गाजणउ कनूजउ, मरहठ मइं घसि कीधा ।
लाड देस नइ सिंधु सवालप, गूजर सोरठ लीधा ॥ ६३
- मइं लीधा मालव चंदेरी, मांडव सारंगपुर ।
रिणयंभोर चीत्रोड मला गढ, वली लीउ नागुर ॥ ६४

- मि पूरव दिसि जमणापुर मथुरां, वली ति अंतरवेध ।
मइ काकपुर भोजपुर उडीसा, प्राणइ चांपी लीध ॥ ६५
- पूरव सागर लगइ कटक लेई, आगइ दीउं पीवाणूं ।
मइ द्रुडी राय देस छंडाव्या, तिहां अम्हारउं थाणूं ॥ ६६
- ह्रींदूस्थानी अनइ पंडूवा, वली जालंघर लीधा ।
मइ कासमीर कामरू हिमाचल, गौड लगइ वसि फीधा ॥ ६७
- पुरासाण मइ पुरतलि पंधउ, प्राणि लीउं निधान ।
मइ मारी मंगल दल भांज्यां, लीउं ऊच मुलताण ॥ ६८
- चीण भोट दंडूर देसपति ढोली ऊलग व्यावइ ।
ढोरमुमुद्र लगइ मोडोधा अम्ह घरि दंड ले आवइ ॥ ६९
- कलचंगुद्र नइ आनागुंदी, बेदर देस तिलंग ।
बुहुरइ सान पान जिहां पहिरीइ, वाणी योलइ चंग ॥ ७०
- पहवी भूमि विपम मइ चांपी, पांडा प्राणइ लीधी ।
देवगिरि जे राउत रामदे, तिणइ बेटी दीधी ॥ ७१
- ऊडणभमरा माहि जे विसमा दरीया भीतरि बेट ।
सिंघलदीप तणउ जे राजा हाथी पूरइ भेट ॥ ७२
- कूची कलहथ जावामंदिर, हरमज विसमा ठाम ।
तेह तणा माल अम्ह घरि आवइ, ते अम्ह करइ सिलाम ॥ ७३
- सेतबंध रामेस्वर सुणीइ, वानरि यांधी पाज्ज ।
घरतइ आण तिहां जण माहरा, इसूं अम्हारूं राज ॥ ७४
- विपम दुर्ग मइ सचि पालटीया भरतपंडि भडवाउ ।
जालहुर गढ विसमउ सुणीइ चाहूआणनउ ठाउ ॥ ७५

आगइ वार बिच्यारि हराव्या, तुरकि न लाघउ लाग ।
मोटे राजि लाज अम्ह आवी, पद्वु हईइ वइराग ॥ ७६

आणी वार जालहुरि जईनइ, तेज अम्हारउं दापूं ।
कइ सोनगिरि पालटूं प्राणि, कइ अम्हे आयुघ नापूं ॥ ७७

पातिसाहि जउ करी प्रतिज्ञा, नइ दीधउं फुरमाण ।
पाटण हंतु पान तेडावउ, इम योलइ सुरताण ॥ ७८

कासीद तेडी छउं पीआणे, पाटण भणी चलाव्यउ ।
धाणदार जउ साम्हउ आधी, सिरि फुरमाण चडाव्यउं ॥ ७९

घांचिउ लेप सजाई कीघी, तेडाव्या सोनार ।
सोना तणउं कराव्यूं मंदिर, चारू पोलि पगार ॥ ८०

घावन मण सोना तिणि लागा, पानि सरीसउ लीधउं ।
ढोली नगरि जईनइ भेटइ पातिसाहनइ दीधउं ॥ ८१

चिहुं गमे ऊपल्लाणा घाया, पातिसाह फुरमाणि ।
राणा राय मलिक मुडोधा, पान योलावी आणइ ॥ ८२

गमे गमे सहइ दलि आव्यउं, चडी चाल्यउ सुरताण ।
जिहां मुकाम दीइ तिहां रुंधइ, सात फोस मेल्हाण ॥ ८३

हाथी सहस बिच्यारि पापरीया, घंटा घूघरमाल ।
पाप सांकलां फरइ पलूका, कुंभस्थल सुविसाल ॥ ८४

आवण मासि ऊनया दीसइ जेहवा काला मेह ।
गयघर ठाठ चालंता दीसइ, जोतां नावइ छेह ॥ ८५

सालिहोत्र जेहनी कसुटी, तेहवा कोडि केकाण ।
गढ जालहुर भणी सांचरीउ साव दलइ सुरताण ॥ ८६

- भोई मेहर अनइ ठाठीया, चालइ काहर कमाणी ।
 च्यारि सहस साथइ सांचरीया वहइ पपाली पाणी ॥ ८७
- प्रोस सहस कटकीया वाणीया साथइ वस्तु चलावइ ।
 गाडे चडी चालती घाणी घांची पेडत आवइ ॥ ८८
- मोची गांछा नइ सत्कारा, साथइ चालइ माली ।
 दरजी वावर ऊड चालीया, च्यारि सहस तंयोली ॥ ८९
- वगनीघडा फावडि चालइ, भाठो वहइ पमार ।
 पांच सहस चालइ भठीयारा, घाटघडा लोहार ॥ ९०
- सबे सिलावट सांचरइ साथि, छोह वहइ चूनारा ।
 चालइ बुहरा कागलकूटा, हीर तणा तूनारा ॥ ९१
- लाप विच्यारि वाणिजू चालइ, वार लाप उलगाणा ।
 फरफटीया हवसी भाथाइत, फरसीधर सपराणा ॥ ९२
- दल चालंतां धरणी कांपइ, सेप न झालइ भार ।
 सायर तणां पूर ऊलटीयां, जेहवां रेलणहार ॥ ९३
- परगां ढोल नफेरी वाजइ साथइ सहस थडार ।
 जांगी ढोल नीसाण भ्रसूफइ, सुणीइ जोयण वार ॥ ९४
- पडइ घास भडवाय तुरफनइ, वैस दहोदिसि नाठा ।
 घणा दिवस दल मारगि चाली मारूआडि मांहि पइठा ॥ ९५
- झाझां नीर सरोवर मोटां, दीठां वारू ठाम ।
 पहिलां दल समीयाणे आव्यां, कीघउं पाद्रि मुकाम ॥ ९६
- असपति राय इसूं मुपि बोलइ, आ गढ लीजइ धुरि ।
 पाडी मेलि मेलही थाणूं, तउ जईइ जालहुरि ॥ ९७

लोक सवे नासी गढि चडीया, तुरके तलहटी रुंधी ।
गढ ऊपलिउं राहवणूं धारू, भली सजाई कीधी ॥ ९८

साठि घरस वावरतां पुहुचइ धान तणा कोठार ।
समीयाणे सांतल सपराणउ, मांहि भला झुझार ॥ ९९

सूका पड चिणानी पूली, फोरडि कडव अपार ।
पांव सहस सांतलनी घालि बांध्या चरइ तोपार ॥ १००

काठी लूण घरस सु पुहुचइ, ऊपरि भली सजाई ।
पहिलइ पुहरि विपुहरे सांझइ, साद पडइ भूंजाई ॥ १०१

पाणी भरियां सरोवर ऊपरि, नीठइ नहीय लगार ।
जउ आकासि मेघ उलीचइ, तुहि न आवइ पार ॥ १०२

गिरि ऊपरि गढधाहर विसमी, विसमा पोलि पगार ।
ऊंचा कोठा घणी फारकी, बली ति विसमा मार ॥ १०३

चडी त्रिकलसइ सांतलि जोयूं, दीठउं दल सुरताणी ।
गढ तलहटीइ सरोवर पालि हाथी बांध्या आणी ॥ १०४

ठामि ठामि सावाण सिराचा, डहिली नइ एक चोई ।
ऊंचे थामे धारगइ दीधी, तेह तणी परि जोई ॥ १०५

अलंय नैजा घणा मरातव, जोतां पार न आवइ ।
सांतलनइ मनि साहण देधी मोटउं अचिरज भावइ ॥ १०६

कटक तणी सामगरी दीठी, सांतलि करिउं वषाण ।
धन्य धन्य दिन आज अम्हारउ, जे आव्यउ सुरताण ॥ १०७

कोठइ कोठइ करथां रपोपां, मोटा गडा चडाव्या ।
चाहूभाणि चिहुं पासे भीति भला यंत्र मंडाव्या ॥ १०८

- ऊतावली ढोकुली ऊपरि पासे मांडी मूंकी ।
आपापणे ठामि सहइ नित राति जागइ चउकी ॥ १०९
- ऊपरि थिका ऊतरइ होंदू, चिलगइ रातीवाहि ।
दीहइ धली सइफलूं मांडइ, आवइ चउपट घाइ ॥ ११०
- नित नित सूंडीनइ गढि आयइ साच दलइ सुरताण ।
नित भिडइ रोसाला राउत, नइ सांतल चहुभाण ॥ १११
- होंदू तुरक पडइ पोसाता, नित नित घेढि ऊतारइ ।
नितु ऊठवइ एकमना राउत, रोसि चउया रणि मारइ ॥ ११२
- वानर तणी परि झडपोनइ एक चडइ गढि धाई ।
माझिम राति कोट ऊपरिथी आवइ कटकि हवाई ॥ ११३
- ऊपरि थकी ढोकुली ढालइ, लोढीगडा चिछूटइ ।
हाथी घोडउं आडइ आवइ, तेह मरइ यणपूटइ ॥ ११४
- ईणि परि जालयइ होंदू, हठि चडीउ सुरताण ।
वरस सात करघउ गढरोहउ, छंडाव्यउ चहुभाण ॥ ११५
- गढ ऊपरि नितु हुइ पेपणां, सुणीइ घेणि मृदंग ।
नितु उछव नितु पाउल नाचइ, नितु नितु नचला रंग ॥ ११६
- चडी त्रिकलसइ सांतल घइसइ, विहुं पपि चामर ढालइ ।
कटक मांदि सिंघासणि वइठउ पातिसाइ निहालइ ॥ ११७
- पडइ साद सारही तेडाणा, बोलइ असपति राउ ।
गढ ऊपल्यूं पेपणूं जे भांजइ आपूं बहुत पसाउ ॥ ११८
- मलिक अमादल केरउ वंदउ, नाम हवापु भीर ।
पाटउ बांधी जउ सर नांपइ, तुहि न चूकइ तीर ॥ ११९

सीगिणि तणां वि कोसां मेली प्राणि तीर विछूटउ ।
हस्तकधरि सोलहीनइ वाज्यु, अंगि संसरउ फूटउ ॥ १२०

पडी धरातलि ऊसर भागूं, रोसि चड्यउ चहुआण ।
सांतल भणइ सारही तेडउ, जेह न चूकइ याण ॥ १२१

रामसीह राउत रासालउ ततपिण मागइ बीडउं ।
सांतलसीह प्रतापि तुम्हारइ म्लेछां थाहर फेडउं ॥ १२२

लीउं याण सीगिणि गुण परठिउ, नापंतां गुण गाज्यउ ।
मीर हयापा कंध विछोडी धोलप पाटइ वाज्यउ ॥ १२३

दीठउ तुरक पडिउ सुरताणइ, ततपिण छांडिउं ठाण ।
मरण तणइ भइ सहू को बीहइ, बली आवेस्यइ याण ॥ १२४

तुरक चडी गढ साहमा आवइ ऊठवणी असवार ।
साम्हा सीगिणि तीर विछूटइ, निरता बहइ नलीयार ॥ १२५

ऊपरि थिक्ं ढीयज धाइ, झाडबीड सहू भांजइ ।
हाड गूड मुप करइ काचरां, पडतउ पाहण वाजइ ॥ १२६

आगिवर्ण ऊंडंता आवइ नालइ नांथ्या गोला ।
भूका करइ भीति भांजीनइ, तणपा काढइ डोला ॥ १२७

यंत्र मगरवी गोला नांपइ, द्रु सांधि सूत्रहार ।
जिहां पडइ तिहां तरुअर भांजइ, पडतउ करइ संहार ॥ १२८

पडइ त्रास मटकीयां विछूटइ, नइ घूघूइ निफात ।
बीज तणी परि झलकती दीसइ, जेहवी उलकापात ॥ १२९

घणे दिहाडे छांडी जासइ, तुरके जोयूं पडपी ।
मारूप सुरताणी साहण कीधउं पापाविलपी ॥ १३०

वे फर जोडी फरी घीनती, आसापुरी अवधारि ।
सांतल भणइ भांजि तुं संकट, असुर सवे सिंहारि ॥ १३१

हइ पसाउ अंविका तूठी, दीठउं प्रत्यक्ष रूप ।
बाह धरी दलि जई देपाडिउं, नीद्रिइ पडव्यउ भूप ॥ १३२

दीठां नयण त्रिणि मुप पांचइ, कपिल जटा सुविसाल ।
रुंडमाल दीठी करि तुंवा, दीठउं ब्रह्मकपाल ॥ १३३

जटामुगट मांहि गंगा दीठी, अंगि भसमीअ धूल ।
वाघचंय पांगुरणे दीठां, दीठउं चली त्रिसूल ॥ १३४

॥ द्वा ॥

चिप्ति चमफ्यउ चिंतवइ, रंगि रहिउ सिर नामि ।
पदमनाभ पंडित तणउ, सांतलि दीठउ स्वामि ॥ १३५

॥ पवाड ॥

रुद्र रूपि सुरताण अवतरिउ, किम घालीजइ घाउ ।
हियइ घात विमासी सांतलि पाछउ दीधउ पाउ ॥ १३६

बली विमासी पासइ हुंतउ, गुर्ज लीउं अहिनाण ।
विण संकेत कहीइ केतलइ, नही मानइ सुरताण ॥ १३७

आसापुरी तणे पाए लागी, गढि आव्यउ चहूआण ।
सकल सरूप जाणीउं सांतलि, तुहि न मूंकइ माण ॥ १३८

कहइ प्रधान एक परि फीजइ, अवधारउ सुरताण ।
गढ ऊपरि छइ एक सरोवर, तिणइ करउ बिनाण ॥ १३९

लाप विच्यारि गूणि नइ त्रापड, ढोली थकां अणाव्यां ।
कोट तणी भीति ते छानां, लेई राति मंडाव्यां ॥ १४०

पापी तणी चात सी कीज्यइ, जेहे विणासी गाइ ।
गूणि ऊपरि यंत्र मंडावी, लेई नांपी जल मांहि ॥ १४१

॥ चउपई ॥

थयुं प्रभात तव तुरणी नारि, गई सरोवरि पाणोहारि ।
आगइ आछउं हतुं निरवर्ण, दीठउं पाणी लोहीवर्ण ॥ १४२

गाइ तणां मस्तक जलि तरइ, कांठइ कोइ न दांतण करइ ।
पाणी मांहि दोष पयडउ, पाणोहारि भरइ नवि घडउ ॥ १४३

पालि आघी जोइ लोक, हईइ आणइ अतिइ घण सोक ।
पाणी विश्व तणउ आधार, पाणी सविहुं जीवाडणहार ॥ १४४

जे हुइ मोटा राणा राइ, तेहे जल विण पिण न रहाइ ।
सांतल इसूं विमासी करी, तेढी पूछी अंतेउरी ॥ १४५

राणी भणइ विमासउ फिस्युं, अम्हे सवे जमहरि पइसिस्युं ।
दीदू तणइ मानीइ गाइ, तेह तणउं लोही जल मांहि ॥ १४६

जीवतव्यनी आस्या टली, प पाणी नही पीजइ पली ।
राणी चात विमासी घणी, लिप्या लेप कान्हडदे भणी ॥ १४७

चाहूआणनउं गिरुउं राज, रुडउं अम्हे भवाडिउं आज ।
राणी बोल इसउ ऊचरिउ, इम जाणेज्यो जमहर करिउ ॥ १४८

कान्हडदेनी घरणी हती, तेह भणी लिपी बीनती ।
ऊमादे नइ कमलादेवि जइतलदे नइ भावलदेवि ॥ १४९

इस्युं कहिउं अम्ह चीतुं जेह, हवइ चीचस्यइ फालि तल तेह ।
अम्हस्युं प्रीति आणेज्यो घणी, आणइ जमारइ मोकलावणी ॥ १५०

इसुं कहो नचि लाई वार, राणी सवि करघा सिणगार ।
चंदनकाठ आणीउ घणउ, तिहां परिवार मिलिउ तेह तणउ ॥ १५१

साहस प्रभाचि पतली आहि, राणी पइठी जमहर माहि ।
राम राम घाणी उच्चरइ, सजन लोक सवि आंसू पिरइ ॥ १५२

॥ दहा ॥

जल चिण को जीवइ नही, जल जीवन जग माहि ।
पदमनाभ पंडित भणइ, जल चिण पिण न रहाइ ॥ १५३

॥ राग सिंगूड ॥

सात वरसनइ माजनइ, गोरीडां दल घण घाइ ।
गढपति गढरोहइ पडिउ, चउपटमल चहुआण माहि ॥
॥ १५४ ॥ समीयाणे सुरताणो साहण आवीयां प ॥ १५४

कुंयारि फोडाली बेटडी, वली मेलावउ कयण चलामणि ।
भाईलि मेद देपाडीउ, सरोवरि फरिउ चिणास ।
पह पाणी नचि पीजीइ, असुरां हवि पूर्गी आस ॥
समीयाणे० ॥ १५५

जल चिण पिण किम जीवोइ, जे जल जीवन जग माहि ।
जिणि दिनि जल नचि पामीइ, तिणि दिनि देहडी कुरुमाइ ॥
समीयाणे० ॥ १५६

पिंड प्राण हुइ ग्राहुणा, दोइ दिवस पांच कइ सात ।
सांतल कहइ सुणि सुंदरी, हिव हुई ति सचराचरि वात ॥
समीयाणे० ॥ १५७

सांतल तणी अंतेउरी, नारिंगदे निरवाणि ।
पावकि प्रेमादे चडी, सइं दली सुणीउं सुरताणि ॥
समीयाणे० ॥ १५८

॥ चउपई ॥

अवधि पतलइ पहुतउ काल, ग्यउ आकाशि धूम विकराल ।
सातल भणइ गुरज मोकलउ, पातिसाह कहसि हुं भलउ ॥ १५९

इम जाणे साचइ अहिनाणि, भइ नवि मारिउ निश्चइ जाणि ।
पातिसाहि इम कहावी घात, सांतलनइ आपउं गूजरात ॥ १६०

जु अम्ह आयी सांतल मिलइ, मरण तणउ भय निश्चय टलइ ।
आपुं प्राण नवि मूकूं माण, लाजइ साप तणी चहूआण ॥ १६१

लोक उतारीया करी उपाय, राउत सवे पडाऊ थाइ ।
पहिलूं पूज्या सालिग्राम, हइई धरिउं रामनूं नाम ॥ १६२

करी सनान ऊगव्या घाल, कंठि धरी तुलसीनी माल ।
राउत सवे एकमना थया, चाली कटक तोरकइ गया ॥ १६३

कटक मांहि तेजी पापरीया, हाथी आणी साम्हा धरीया ।
आव्यउ पातिसाह सइं दलइ, हींदूतुरक बे टोलेमिलइ ॥ १६४

ऊडयां लोह न लाभइ पार, राउत भला फरइ हथीयार ।
जिस्त्युं युद्ध रावण नइ राम, जिसउं देव अमुर संग्राम ॥ १६५

हीदू सवे पफमना भिडइ, पोसाता पायक रिण पडइ ।
त्रिणि पुहर दल साम्हउ भिडयउ, घणे घाप सांतल रिण
पहयउ ॥ १६६

साहस प्रभावि पतली आहि, राउत भीडी रछा रिण माहि ।
सांतल तणउं रुधिर सुरताणि घांचउं वीरायतन वपाणि ॥ १६७

पद्मनाभ पंडिति मति कही, बीजा पंड समापति हई ॥ १६८

ટિપ્પણ

ખંડ ૧

- ૧ ગૌરીનંદન ઘોનવું—અન્ધારંભે, આરંભેલ કાર્યની સફળતા માટે કવિ વિદ્રહતો ગૌરીપુત્ર ગણેશનું સ્તવન કરે છે.
ઘોનવું—પ્રાર્થના કરું; (સં. વિજ્ઞાપયતિ, પ્રા. વિજ્ઞવેદ ઉપરથી);
બ્રહ્મસુતા—બ્રહ્માની પુત્રી. સરસ્વત્તિ—(સં. સરસ્વતી, પ્રા. સરસ્વતી).
પ્રાકૃતવંધ—‘સંસ્કૃતેતર ભાષા’, અર્થાત્ ‘લોકવાણી’; અહીં,
‘નૂતન ભારતીય ભાષા’માં રચાયેલો પ્રમુખ. લઘુમાધુર્ય સાધવાને
વંધ પ્રાકૃત એમ શબ્દઅર્થ કથો છે.
- ૨ આદિપુરુષ—પુરાણ પુરુષ; વિષ્ણુ.
અવતાર ધુરિ—(વિષ્ણુના) અવતારોમાં અમણી.
નિકંદીડ—(નું) નિકંદન કર્યું. કતી (જિજિ) અધ્વાહાર. તે—તેને;
દ્વિતીયા એકવચન. શ્રીકંત—લક્ષ્મીપતિ, વિષ્ણુ; અહીં ‘શ્રીકૃષ્ણ’.
- ૩ ગાદીડં—(માં) અવગાહન કર્યું. જિજિ નાધીડ મૂયંગ—
જેણે કાલીય નાગને નાથ્યો.
વાસુદેવ—દ્વિ. એકં. ધુરિ—પ્રારંભે; અન્ધારંભે.
જિમ—જેથી. રંગ—‘આનંદ’; અહીં ‘ઉત્સાહ’ જેવો અર્થ
અભિપ્રેત છે.
- ૪ પદ્મનાભ પંડિત સુકવિ—આ ઉક્તિ કવિની આત્મશ્રદ્ધાની
ઘોતક છે. વાણીવચન મુરંગ—(જેની) જાની (સેલી), અને
ઉક્તિ(લગિ) મનોહર છે. કીરતિ—ગુણગાન.

સોનિગિરા—ઝાલોરના ચૌકાણો. ‘સોનગિરા’ કહેવાતા—ઝાલોર
જેના ઉપર વચું હતું તે ‘સુવર્ણગિરિ’ (કે કનકાચલ)
નામના ડુંગર ઉપરથી.

સુવર્ણ—સુંદર, સરસ. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં આ વિશેષણ
પ્રયોગ્યથું મળે છે; વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી એ લુપ્ત
થયું છે. વર્તમાન મરાઠીમાં એ સવિશેષ પ્રયોગ્ય છે.

૫ જાલહુરડ—ઝાલોર (ચૌકાણુ). જાણીદ—વર્તમાનકાળ ત્રીજો
પુરુષ એકવચન; કર્મણિ રૂપ. (સં. જ્ઞાયતે ઉપરથી).

સામતસીસુત—સામંતસિંહનો પુત્ર, કાન્હડદેવ.

તાસ તણા—‘તેના’. છટ્ટી વિભક્તિના અત્યયસિદ્ધ રૂપને પાછો
પછીનો અનુગ લાગ્યો છે. સરખાવો : અપશ્ચંસ તર્હા હોન્તર
(= ત્યાંથી). સિદ્ધહેમ૦ ૮-૪-૩૫૫.

૬ નવકોટી—જેમાં નવ કોટ (= ડુંગર) છે એવો મારવાડ દેશ.
મારુમાડિ—‘મારવાડ’; જીર્ણિંગ. સરખાવો : ‘ગુજરાત મોરી
મોરી રે’. ઘણ દેશ—સમૃદ્ધ દેશ. ઘણકણ—ધનધાન્ય.
કળ્પડ કળય સુવેસ—(જ્યાં લોકોનો) જરીભરેલાં સુંદર
વસ્ત્રોવાળો પહેરવેશ છે.

૭ કળયાચલ—‘કનકાચલ’; ‘સુવર્ણગિરિ’. જાણીદ—સુરાત, પ્રસિદ્ધ.
ઠામ—સ્થાન, નિવાસ. (સં. સ્થામન, પ્રા. ઠામ ઉપરથી). ઠામ
તગલં જાવાલિ—જ્યાં જાવાલિ મુનિનો આશ્રમ આવેલો છે.
તર્હીં લગદ...—તે કારણથી લોકો આ સ્થાનને ‘જાલોર’
કહે છે (જંગલ).

૮ આગદ—પૂર્વે.

રાજદંસ...—રાજદંસ જેવા મનોહર.

૯ સવેદિવસ...—રાજભવનમાં સદાકાળ નવે નિધિ વાસ કરીને રહે છે.

- ૧૦ સહોદર સ્વ—ભાઈ (ભાણે)ની સાથે. (સં. સમ્ ઉપરથી).
જાણે જગિ જયવંત—જગતમાં પરાક્રમી (વિજયવંત) તરીકે
ખ્યાત છે.
- ૧૧ હઠ—‘બળ’, ‘વિરોધ’; અર્થ ‘યુદ્ધ’ના અર્થમાં છે.
તાસ...—એની કથાને અનુસરીને. પુલ્હી—આ જગતમાં.
પ્રાણત ધંધ—પ્રાણ (અર્થ, ‘સમકાલીન કથાભાષા’)માં રચાયેલ
પ્રશ્ન રૂપે.
- ૧૨ રૂપ મુદાયદ અંગ—(મુંદર) રૂપથી શરીર શોભી રહ્યું છે.
મુદાયદ વર્તે ત્રીજે પુ. એક, પ્રેરક રૂપ.
આપણ—પોતાને. સં. આત્મન > અપ. આપણ ઉપરથી.
નવરંગ—નવનવા આનંદ—ઉત્સાહથી.
- ૧૩ ગૂજર ઘર—ગુજરાત બૂમિનો.
સારંગદે તામદ ઘોલાદ—સારંગદે નામથી પ્રસિદ્ધ. અર્થ સારંગદે
રાગને માધવ પ્રધાનને દ્વિતીયો એમ જાણાવ્યું છે, જે એનિદા-
સિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. અવગુણીત—અવમાન્યો; અપમાન
કર્યું. તર્હી લગદ—તેથી, ત્યાંથી. અર્થ લગદ પંચમી અનુગ્રહે
આગ્યો છે.
- ૧૪ રીસાવ્યુ—‘રીસાયો’; વ્યુનો પ્રયોગ છે.
કરી પ્રતન્યા...—(આમ) ‘પ્રતિતા કરીને અનાજ ઠાણું’
(અરસા; ‘નિયમ લીધો’; ‘જામા લીધો’.)
તડ—તો, ત્યારે. જડ—જે. તુરફાંણડ—‘તુરક લોકોને.’ તુરક
ઉપરથી તુરકાણડ સમજાવ્યું. અરફ—અર્થ: આ જાણ્યું.
- ૧૫ માધવ માહુતદ...—આ ત્રણ કરીમાં કરિ આક્રંદ કરે છે કે
ગુજરાતની પરિવર દેવર્ષિમાં માધવ એએને લઈ આગ્યો.
માહુતદ નોંધપાત્ર રૂપ છે, ‘મહેતે’.

નવિ છૂટોયદ આગિલાં કર્મ—પૂર્વ જન્મનાં કર્મોના વિપાકરૂપે
માધવથી આ મહાન અધર્મ કર્યા વિના રહેવાયું નહીં.

૧૬ કરાયદ—‘કરાય છે’, (કર્મણિ). દીજ્યદ ત્યાગ—દાન અપાય છે.
વેદ પુરાણ ધર્મ વૃહ્ણયદ—વેદોક્ત અને પુરાણોક્ત ધર્મકાર્યોનાં
રહસ્ય (અધિકારી જનો વડે) સમજવાય છે.

૧૭ સ્મૃતિ પુરાણ માનીયદ ગાદ—સ્મૃતિપુરાણાદિક શાસ્ત્રો પ્રત્યે
આદર દર્શાવાય છે અને ગાયની પૂજા થાય છે.
નવ ચંદે—જગતભરમાં. અપકીરતિ હૃદ—અપવશ મવાયે,
કલંક ચોટયું.

૧૮ ઢોલી—દિલ્હી. જૂની ગુજરાતી અને પ્રાચીન રાજસ્થાનીમાં આ
પ્રયોગ સવિશેષ મળે છે. મેટિ—નજરાણા માટેની ભેટ, (સ્ત્રી-
લિંગ) ચિપમ ઘાટ—દુર્ગમ પંથવાળા. હલ્લંચ્યા—ઓળંગ્યા;
વટાવ્યા. નગર યોગિની—‘યોગિનીનગર’; અર્થાત્, ‘દિલ્હી’.

૧૯ દીવાણિ—દીવાનને; પ્રધાનને. સાચી ઘાન—(માધવ વિષે બનેલી)
વાસ્તવિક ધટના. મુરતાણિ—મુલતાને.

૨૦ ઘોડાની લાસ—ઘોડાઓની હાર. એ યુગમાં યુદ્ધના વાહન તરીકે
ઘોડાની અત્યંત ઉપયોગિતા હતી, એથી માધવે મુલતાનને
ઉમદા ઘોડાઓ નજર કર્યા.

મીર ઝંચરે—દીવાનનું નામ સંભવે છે. (=અમીર ઉમરખાન?)
અરદાસ—(ફારસી) અરજ, વિનંતિ. મુકર્દમ—સરદાર, પ્રધાન.
નોંધ:—કાન્હડદેપ્રવંચમાં છૂટથી વપરાયેલા આ ફારસી-અરબી
શબ્દો રાજદરબારોમાં ફારસી ભાષાનો પ્રવેશ મૂલ્યવે છે.

૨૧ અસપતિ રાજા—મુલતાન; તૃતીયા એકવચન. પ્રા. ગુજ. પ્રથોમાં
મુલતાન કે પાદશાહને માટે ‘અસપતિ’ ખિરુદ વારંવાર
વપરાયેલું મળે છે.

ગુજરાતિ સે કહોયઈ કિસી—પાદશાદ માધવ પાસેથી ગુજરાતના પ્રદેશો અને નગરો, એમાં રાજ્ય કરતા રાજ્યો અને રાજકુલો સંબંધે વીગતવાર માહિતી પૂછે છે.

- ૨૨ સંભાયત—ખંભાત. દીવગઢ—ઠાણિયાવાડનું 'દીવ' નગર. માંગલદુર—માંગરોળ.
જ્ઞાલાવાહિ સોરઠ...—એ યુગના રાજકવિને સૌરાષ્ટ્રના આ પેટાવિભાગોની ખબર છે.
સાદસી—સાદસિક, શરવીર.

- ૨૩ સદ્દ સાદિ—ગળગળે અવાળે.
ધંમ—ધામધ્ય. માધવનો નાગર તરીકે ઉત્તમેખ નથી એ નોંધ-પાત્ર છે.
ફરઈ ફિરીયાદિ—માધવની ફરિયાદ રાજ્યકર્તા સારંગદે સામે નથી પરંતુ એના કાગીજ, યુવરાજ્યપદે રહેલા, કર્ણુદેવ સામે છે.
ગદ્દિલડ—ધેતો, પ્રભત. આ હિંમિ, કર્ણુદેવને લોકવદન્તીમાં ત્યારે 'ધેતો 'નું ઉપનામ મળ્યું' દશે એમ દર્શાવે છે.

- ૨૪ અંગ તળડ અનુરાગ—શરીર (ના સૌન્દર્ય, શક્તિ, આદિ માટે) નો મોહ.
મદ્દ ફરઈ ઘણનાગ—શરીરનું સૌન્દર્ય અને તાકાત વધારવાને એ વળનાગ જેવા જસદ ઔષધો ખાતો દશે એમ જણાય છે.
વિળ પડોયાર—આન વિના. પટડ—તરવારનો એક પ્રકાર.
ન કો યંગરપ જમલડ રદ્દઈ—એના ઉમ્મ સ્વભાવથી ડરીને મોર્ષ અંગરણક (કે પરિજન) એની પામે (જમલડ) રહેવાની દિમ્મત કરી શકતો નથી.

- ૨૫ મરણ તળઈ મયિ...સૂઝાર—રાજા ગુરમે થઈને છડું મારી એમે તો ધાનુના (દડા આદિ) પાવથી પોતાનું મૃત્યુ થાય

એ ખીકથી રસોઈથી વાંસના (= લાકડાનાં) (કડા જોવાં)
પાત્રો રાજ પાસે મૂકે છે.

રાઈ હું અવગણ્યું—કર્મણિ રચના; અક્ષરશઃ = ' રાજ વડે
હું અવમાનાયો. '

૨૬ તેદ્દ ઘરણો ઘરિ રાપો' રાઈ—' (કેશવને મારીને) એની
પત્નીને રાજએ ધરમાં બેસાડી. '

પ વહુ રોસ ન સહિણુ જાઈ—' એ અત્યંત રોષજનક
ધટના મારાથી સદી જતી નથો. ' સહિણુ જાઈ એ કર્મણિ
રચના છે.

ફલહુ—મુદ્ધ. માંહિસિ—માંડીય, આરંભીય.

મોકલહ—' મોકલો ' ; આશયઃ ખીન્ને પુઠ એકં.

૨૭ ટ્રહી—દોડીને, ધસીને. ઘાલિસુ—કાઠી મૂકીય, તગડી મૂકીય.
રાનિ—જંગલમાં. પક મારુ—કેટલાકને મારીય.

પક હાલું વાનિ—કેટલાકને ખાન (= જંદી, કેદી) પકડીય.

પૂનકાર—લોહી તરસ્યો, ભયંકર.

પ્રાણિ—' બળપૂર્વક. ' આ શબ્દમાંથી અર્વાંગુજાં શબ્દ
' પરાણે ' બ્યુત્પન્ન થયો છે.

૨૮ તસ—' તેને ' ; પશ્ચી એકં. પ્રા. તસ, અપ. તસુ, તસુ ઉપરથી.
પંચાંગ પસાય—પંચવિધ પોશાક આદિ સરપાવ.

૨૯ સીપામણ—સૂચના, આરા. પાટ—રાજપાટ.

લસકર—પાદશાહનું લસકર.

ચાલઈ સૂઘી વાટ—પોતાને માર્ગે સીધેસીધું (તમારા પ્રદેશને
રંજડયા વિના) ચાલ્યું જશે.

૩૦ પહિરામણી—નજરાણું. ઝગરાહઈ—' સ્વીકારે. ' સરખાવો
અર્વાંગુજાં ' ઉધરાવે. '

સિંમરિનહ ઘણી—ચૌહાણ! મૂળ સાંભરના પ્રદેશના અધિ-
પતિ હતા; એમાંથી એક સાખાએ—સોનગિરા ચૌહાણોએ—
જલોરમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. અહીં માનાર્થે પાદશાહી
પ્રધાનો જલોરના રાજા કાન્હડદેને ‘સંભરપતિ’ તરીકે બિરદાવે છે.

૩૧ અવધારહ—જણો, સાંભળો. દોહિલા—દુર્ગમ. ઘાટ—રસ્તા.
સમાસિદ્ધ—પોતાની રાજસભાની સાથે મંત્રણા કરીને.

મર્મ—હિંદુ, તલસ્પર્શી સત્ય; તત્ત્વ.

પ તાં નહો...—એ રીતે પાદશાહના લશ્કરને માર્ગ આપવો
એ અમારે માટે ધર્મ્ય નથી (કારણ કે, પાદશાહનું લશ્કર
ગામો ભાંગે, વસ્તીને રંજડે, ગોધાહાણને પીડા ઉપજાવે).

૩૩ ઘલ્યા—પાછા ફર્યા. સિઘડં—સિદ્ધ થયું.

૩૪ ઘીનઘીયા—નિવેદન કયું. આણ—(પાદશાહની) આગા,
ફરમાન. ચડો વાત...—આમ વાત હક ઉપર ચડી.

૩૫ ઘદીતહ—પ્રસિદ્ધ, કીર્તિમંત.

મહિમુંદ—મહમૂદ; પાદશાહના કાઠિ ખાસ સેવકનું નામ સંભવે
છે. સદ્. દેરાસરી અનુસાર મહિમુંદ = અલાઉદ્દીન; કારણ કે એનું
આખું નામ ‘ઈસ્કંદર-ઈ-સાની સુલતાન-ઉલ્લ-આજમ અલ્લા-
ઉદ્-દીન યા મોદદીન મહમ્મદશાહ’ હતું. જુઓ : દેરાસરી
સંપાદિત કાન્હડદે પ્રવચ્ચ, ૨૭ આવૃત્તિ, પૃ ૧૨૭.

કેહુ—અનુયાયી, પાસવાન. સરખાવો : વેસરહ = અમરણી,
નાયક.

સપરાણુ—સત્વશાળી, સમર્થ. તેહુ—બોલાવ્યો.

૩૬ અલૂપાન—ઉલુખખાન, અલાઉદ્દીનનો સેનાપતિ, જેણે ગુજરાત
ઉપર ચઢાઈ કરીને કણ્ણને હરાવ્યો હતો.

વંદહ—સેવક. તાસ—તેને. ૧૯૧ વિ. ચતુર્થીના અર્થમાં
પ્રયુક્ત. કુરમાણ—ફરમાન, આગા.

ગુજરાતિ ઉપરિ દલ નૂંઘ્યા—ગુજરાત ઉપર લશ્કર લઈ
જાય. ઘોડે ચઢ—ખીડું આપે છે. (ઐતિહાસિક વર્તમાન-
કાળ). કોઈ મદત્તના કાર્યની સોંપણી કરવાની આ જૂની
રાજદરબારી પ્રથા હતી.

૩૭ પોસાતુ—મોટો, વડો. મેલાવિ—‘એકત્ર કર્યા’; અર્થાત્
‘લશ્કરમાં મોકલાવ્યા’. પોજા—નોકરી.

૩૮ મઢરોહડ—ધેરો; (મઢ + રોધક—‘કિસ્લાને ધેરો ધાલવો’—
ઉપરથી). તે હું કરું વપાળ—તેનું હું (હવે) વધુન
કરું છું.

૩૯ અહીં કવિ પોતાના કથા વિષયનો ઉલ્લેખ કરે છે.
ગુજરાતિ સોરઠ સોમઈયા...—ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રી સોમ-
નાથની રક્ષા કરતાં (વાહરિ) (રાજપૂતોના પરાજય અને
વિનાશની) જે વિષય ધટના બની. મિડકિમાડ—સુમટ,
સમર્થ વીર. આ પ્રા. ગુજરાતીનો એક લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગ છે.
હઠ—પુઢ; (અક્ષરશઃ, = ‘વિરોધ’)

૪૦ ડલિહી—નાનો તંબુ. સાવાન—(કા. સાયવાન) તાપ અને
પ્રકાશ ન આવે એવા આગળ પડાવાળા તંબુ સિરાચા—
સમીપાણા. ઘડિયાજોળો—‘એક ઘડીમાં એક જોળન કાપી
નાંખે તેવો’; ‘અતિ વેગવંત.’ પલ્હાણી—‘પલાણુ (સાગ)
નાંખીને તૈયાર કરી. પૂઠિ—પાછળ. પરઠવા આર—‘ભાર
ભર્યા’, ‘લશ્કરનો સામાન ભર્યો.’

૪૧ રઘવારી અસવાર—(એ સાંઠ ઉપર) રખારીઓ સવાર
થયા હતા. પહિલહ ટમકિ—(પ્રભાતને) પહેલે ટકારે.
પેસરડ—સરદાર, સેનાપતિ. હાઈ—લાગી.

૪૨ ફારકમાથી—લશ્કરના સૈનિકોની એક કોટિ.

હવસી, વંગાલ—મુરિત્તમ લશ્કરના સૈનિકોની ફેટલીક જાતિઓ.
કાહર, મોઈ, ચલચાલ—એ લશ્કરના પરિચારકોની જાતિઓ
છે : કાહર જલવાહક હોય છે; મોઈ પાલખી ઇત્યાદિ
ઉપાડે છે.

૪૩ તયાવ—(અરબી) ખૂમચો ઉપાડનારા. પીરસણિયા (?)
મેહતા—‘ મેઝેઠો ’; સમૂહવાચક નામ.

૪૪ મયગલ—‘ હાથી ’; સં. મદકલ ઉપરથી. સરખાવો : ‘ મેગલ ’
(મધ્યકાલીન ગુજ.). પૂંતાર—મહાવત. વાપર—છન; ધોડા
ઇ. માટેનું બખ્તર. કઠપંજર—અંબાડી.

૪૫ રોસાલ—રોષવાળા, મત. સારસી ફરંતા—‘ ચિત્કાર કરતા ’.
હાથીના અવાજને પ્રા. ગુજ. માં ‘ સારસી ’ કહે છે.

૪૬ જૂજૂઈ—જુદી જુદી. જુદી જુદી ધોડેસવાર ટુકડીઓનો તો
પાર નથી (ન લામડ પાર). ઝવટ ઘાટિ—‘ આડી વાટે ’,
‘ ઊંડરાંટા ’. જાતવાન ધોડાઓ થનગનાટ કરતા ઊંડરાંટા ચાલે છે.
તોપાર—ધોડા.

૪૭ ઘરગાં—‘ એક વાઘ ’. સરખાવો અર્વો. ગુજ. ‘ બથુગાં
ફૂંકવાં ’. નફેરી—મોટી ચરણાઇ આકારનું વાઘ. કાહલ—
રથશિંગાં. નીસાળ—લશ્કરને મોખરે ધોડા કે ઊંટ ઉપર
રાખેલાં રથદુંદુભિ; ડંકા નિશાન. (સં. નિઃ+સ્ન ઉપરથી).
પહ—ધાસ. દિયડ મેહલાળ—પગવ (= જાવણી) નાંખે છે.

૪૮ કુદાલા—‘ ક્રોધાગિયા ’; ‘ ક્રોધાળી—પાવડ ઇ. થી રસ્તો સરખો
કરનારા ’. મલી કરેવા ઘાટ—રસ્તો સરખો કરવાને (કરેવા-
હેતુર્થ કૃદન્ત). ચારહિડા—‘ પથર ફોડાઓ વડે ’; તૃતીયા
વિકૃતિ, પ્રલય અધ્વાહાર. પાહળ—પથર. સં. પાવાળ, પ્રા.
પાહાળ ઉપરથી. સરખાવો : કાઠિયાવાડી બોલી : ‘ પા’ણા ’.

ઘણ—ધણ વડે. માંજી—ભાંગીને. અહીં પ્રેરક અર્થ છે. (=ભાંગાવીને). માધવ આ બધા પ્રદેશનો જાણકાર હતો, એથી લશ્કરની કૂચ માટે રસ્તો (ઘાટ) બનાવવાનું એણે સ્વીકાર્યું હતું.

૪૯ વાગઢ—વગડાઉ, જંગલી. સાવિજ—પટુઓ. (સં. શ્વાપદ ઉપરથી). વેહડું—વેગથી. દેસાડત—દેશની પ્રજા. ચિસમી ભૂમિ...—(પહાડો ધ્રુવ જેવી) દુર્ગમ જગ્યાએ ઉપર ચાલી જાય છે. ચિહું દિસિ—ચારે દિશાએ.

૫૦ સમરસી રાડલિ—સમરસિંહ રાવળ (વિ. સં. ૧૩૫૦-૬૦ સુધી હયાત) મેવાડનો સમકાલીન રાજા હતો. લીધી ઘાટ—ખાદ્યાહાર લશ્કરને પોતાના રાજ્યમાં થકીને જવાનો માર્ગ આપ્યો. વિનાસ—બનાસ નદી ઉપર. ઘૂંચડિયા—‘સંદેશવાહક’. એપિયાઓએ આ સમાચાર શુભ-રાતમાં પહોંચાડ્યા.

૫૧ વેહ—‘રજ’, ‘ધૂળ’. મોટા લશ્કરની કૂચને કારણે સર્વત્ર ધૂળની ડમરીઓ ઊડી રહી. ગયણિ ન સૂઝદ માણ—(એથી) આકાશમાં સૂરજ દેખાતો નહોતો. મુહડાસદ—મોડાસા નગરમાં. હમદમીયાં—હમકયાં, વાઝ્યાં.

૫૨ મૂછાલા—‘મૂછાળા’, અર્થાત્, ‘બળવાન’, ‘શરવીર’. રાડતવટ—‘રાજવટ’, અર્થાત્ ‘ક્ષત્રિયોના રાજધર્મ’ અનુસાર શત્રુના મુકાબલાની તૈયારી. વતહ—મોડાસાના હોકારનું નામ. પહિલા...—બતકે કહ્યું કે અમે પહેલા જ મુસલમાનોની સામે લડીશું. લગઈ થાય ત્યાં સુધી એણે અન્ન ન જમવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

૫૩ અમ્હ—અમને. દિ. ૦ બહુ.

વરાંસડ ઘીતડ—‘કપડું વીંતું’ છે. ‘અહીં કોઈ આગળ બનેલા ઐતિહાસિક પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે; પણ એ કયો તે સ્પષ્ટ થતું નથી.

છાંદ—છોકું. પાંદું—તરવાર. (સં. ઘડ્ડા ઉપરથી)

૫૪ રિણ—(= રણ). થોમી—(યુદ્ધ માટે સજ્જ બનીને) જિનેલા.

પહિલું કામા સારદ—પહેલાં અંતવિધિઓ કરી નાખે છે. લાક્ષણિક મધ્યકાલીન ગુજ. પ્રયોગ. (સરખાવો : આગળ કાન્હડદેવગ્ધ-૪૨૩૪)

રિણ પેરણ માંડદ—યુદ્ધ આરંભે છે. (સં. રણ + પ્રકરણ ઉપરથી.)

મારી માગ દિવારદ—(દુશ્મનોને) મારી માગ મોકળો કરે છે; અર્થાત્, ‘દુશ્મનોને મારી હલાવે છે.’

૫૫ ઘડી ચિચ્યારિ—‘એ ચાર ઘડી.’ બનડની નાનકડી સેના વધારે ટક્કર ઝીલે તેમ નહોતી.

વલ થોમ્યડં—(દુશ્મનોના) લશ્કરને થંભાવી દીધું.

ઘીર ઘાયરદ લોહ—શરવીર (રાજપૂતોએ) હાથપાશોની રમઝ્ઝ બોલાવી.

તુરક વચા...સમોદ—તુરકો અને કોર મૂગલો ઉપર (રાજપૂતો) તૂટી પડ્યા.

૫૬ પડંતડ—(ધમાઈને) ઢળી પડતો.

યતડ વપાણિડ પાનિ—ઉલુધખાને બનડના સૌયંની પ્રશંસા કરી.

સરગાપુરિ—સ્વર્ગપુરીમાં.

- ૫૭ ઘરઘાં ઘાંદ—લોકોને જ્ઞાન પકડ્યા.
 ગામે ઘાલી લાદ—ગામને લાભ લગાડી—ગામ સજગારી
 દીધું. એ વખતની સુદની રીતરસમોનું અહીં તાદસ ચિત્ર છે.
 લૂસદ લૂટાયત ડૂહો ઘાઠાં ઘાદ—(દુસ્મનોએ ગામ ભાંગ્યાં
 પછી ફેલાયેલી અધાધૂધીનો લાભ લઈને) છુટારાઓનાં ધાણં
 ગામેગામ ફરી વળ્યાં અને લોકોને છૂટવા લાખ્યાં.
- ૫૮ પછી મુસલમાનોએ ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશો—ચરોતર,
 કાનમ, ખાવનની ખેડ—ભાંગ્યા. ગુજરાતના આ પ્રદેશો નિર્જળ
 (જોલરજ) વર્ષ થયા. અઝીયન આવડ પાર—મુસલમાનોએ
 ભગિલા પ્રદેશોનો આટલેયોગ કર્ષિ અંત આવતો નથી.
- ૫૯ પછી લશ્કર દંડાવ્ય (દંઢાદિ = ‘ ડાંગરવાની આસપાસનો મુલક ’
 જુઓ દેરાસરી, ખીજી આ. પૃ. ૧૩૨) ઉપર દક્ષિણોત્તર રસ્તે
 ચડયા, અને દંદારને (ઘાણવાર, = ‘ પાલણુપુર અને એની
 આજુબાજુનો પ્રદેશ ’; જુઓ દેરાસરી, એજન) સ્વમચ્યાવી
 નાખી. આ ખખર લઈને ધૂળની ડમરી (કોથી) ઉડાડતા
 સંદેશવાહકો (વાહસ) (પાટણ) આવ્યા અને તરત પાટણના
 દરવાજા (પોલિ) ખેંચે દરવાખાં આવ્યા.
- ૬૦ સ્ત્રીઘાં રપત—દરવાજે દરવાજે રખોપાં (રક્ષકદળો) મૂક્યાં.
 ફૂલાર—યોદ્ધાઓ. (સં. સુદ + કાર ઉપરથી).
 મુસલમાન સૈન્યે માધવ મહેતાને આગળ ક્યો; એ નગરના
 ‘ માગનિસાર ’ (= જવા આવવાના માગો) નો જાણકાર હતો.
- ૬૧ મેલ્યડં નગર—મુસલમાનોએ (કિલ્લાની બહારનો) નગરનો
 ભાગ છૂટ્યો. રહ્યા ગઢ થોમો—મુસલમાનો કિલ્લાને ઘેરા
 ધાલીને પડ્યા. કાંઈ મરદ અણપૂટદ—‘ વગર મોતે શા માટે
 મરે છે ? ’ લાક્ષણિક મધ્યકાલીન ગુજરાતી પ્રયોગ.

૬૨ પાડી પાંદિ—કાટમાં ઊંડું પાડીને.

પાલી જાદ રાણી—(સુખાસનમાં જનાર) રાણી પગપાળી નાહી. એના ઉધાડા પગમાં નવા ડાલ પેસી જતા હતા છતાં પાણી પીવાને પણ એ થોભતી નહોતી.

પાટણુ પડતાં કરણની રાણી કેદ પકડાઈ અને અલાઉદ્દીનની બેગમ બની એ કિંવદન્તીને કાન્હદે પ્રવચનું સમર્થન મળતું નથી.

૬૩ આ પંક્તિઓ ઉપરથી કણું અને રાણી બંને પાટણુ છોડી સાથે જ નાહ્યાં એમ સૂચવાય છે.

રાણી રાખને કહે છે કે ‘તમારા માધવ પ્રત્યેના કુકર્મ’ (૩૫૧ વૃક્ષ) નાં કેવાં ફળ આપ્યાં તે જરા મનમાં વિભાસો. એ મિષ્ટ ફળો ન નીકળ્યાં; એ તો નીકળ્યાં ખીલાં, બોરાં, કેરડાં કે હિંગોરાં (જેવાં જંગલી, કુપથ્ય ફળ) !’

એ યુગના કાઈ પ્રચલિત શ્લોકિતપ્રયોગને અહીં વણી લેવામાં આવ્યો છે.

૬૪ ગઢ મેલ્યડ...—પાટણુના કિલ્લાને લૂટી લીધા; ભપાં ભંગાર ભઈ લીધા, અને રાખની ધોડાશાળના (વાલિ) ના ધોડા છોડી લીધા.

૬૫ પહચો ઘાત હૈ નવિ હોસદ...—પછી તો અણ્ણકિલપુરમાં એવું બન્યું કે જે પૂર્વે કદી બન્યું નહોતું અને ભવિષ્યમાં કદી થશે નહીં.

જીળદ ઠામિ...સિલ્હારિ—(પદ્મનાભનો પવિત્ર, ધર્માત્માની આત્મા કંકળી બેઠે છે કે) જ્યાં દેરાસરો હતાં ત્યાં મસીદો થઈ અને સાંધી સેવારે બાંગ પોકારી.

૬૬ પૂઠદ—ત્યારપછી.

૧૭ મળો—તરફ.

અસાડલિ—અસાવલ. અમદાવાદ વસતાં પહેલાં ત્યાં અસાવલ ગામ હતું. પાટણથી અસાવલ તરફ પાદચાલનું લશ્કર જિપડ્યું. ચાણડે—થાણું. પાટણગદના રક્ષણને માટે લશ્કરનું એક થાણું ત્યાં રાખ્યું.

ગુજરાતિ માંહિ ગઢમઢદ—ગુજરાતમાં સર્વત્ર ખળખળાટ થઇ ગયો.

તર્હીય લગદ તુરકાણડે—પાટણમાં તુરકો (ના વિજય પ્રવેશ) ને કારણે.

૧૮ એ યુગનાં ગુજરાતનાં મોટાં મોટાં નગરો—ધોળકા, ખંભાત, સુરત, રાંદેર, આંખાનેર, અને ખીખા કેટલાંય નગરો—(મુસલમાનોના આક્રમણના અને પાટણના પતનના ખબર સાંભળીને) કંપવા લાગ્યાં.

૧૯ તઢીયાં નગર—સાગરપટ્ટી ઉપર આવેલાં (ભરુચ, ખંભાત) જેવાં નગરો.

ધંધોલ્યાં—(મુસ્લિમ:સેનાએ) દંડોલ્યાં; હથથાવી મૂક્યાં. લીઠાં સાયરપૂર—ઉત્તર ભારતની સેનાએ (પહેલવહેલો) સમુદ્રનો જલરાશિ જોયો.

સાવટ્ટ—રેશમી કાપડ.

૭૦ આ મુસલમાન સેના મોટી ટુકડીઓમાં ફરીને પ્રદેશો ભાંખવા લાગી (મારફ દેશ), અગાજ લૂટવા લાગી (હસ્યદ), લોકોનાં ઢોરડાંખર (ઢોરધાર) વાળી જવા લાગી (વાલદ = હરી જવા લાગી), અને માણસોને ખાન (=કેદી) પકડવા લાગી.

સપરાણા—ખળવાન (મુસલમાન સૈનિકો).

૭૧ તાપત્તિ—હૃદ.

સહ્ય સમેટી લોઘડું—ખુંય વાળીઝૂડીને ઉઠાવી ગયા.

વાજી સાન—ડંકા વાગ્યા. પાન—તૃતીયા એકવચન.

પીઝાણડું—યુદ્ધપ્રયાણ, કૂચ.

સોમઈયા મળી પીઝાણડું દીઘડું—પછી ઉલુધખાને સોમ-
નાથ પાટણ તરફ કૂચ કરી.

૭૨ મેગલપુર—માંગરોળ. ઝુના, દાઠા—ગામનાં નામ.

પડી ઢાક—(જ્યાં) રણદુર્ગુભિ વાગ્યાં.

લોક વહોદિસિ નાઠા—મુસલમાનોના લશ્કરના ડંકા જ્યાં
સંભળાતા ત્યાં લોકો દશે દિશાએ નાચી જતા.

૭૩ રાપડ જીવ દીઘ માંહિ પડઠા—જે (લોકો) દીવખેટમાં
નાચી ગયા તેમના જાનમાલનું રક્ષણ થયું.

ઘરતદ હાલકલોલ—(સર્વત્ર) હાલકડોલક થઈ રહ્યું.

તુરકાં પાસિ...દ્રહવોલ—લોકો ધન્યરને પ્રાર્થના કરતા
હતા કે ' ખીજે સર્વનાશ (દ્રહવોલ) હશે (વરિ) કરજે,
પરંતુ અમને તુરકોના હાથમાં પડવા દઈશ નહીં ! '

૭૪ પડદ ઘૂંચરિણ ફાહલ ઘાજદ—યુદ્ધનાં રણસિંઘાં વાગ્યાં ત્યારે
લોકોમાં ખૂબરાણ થઈ રહ્યું.

જાણે કોવ્વડ...—મણે કેતાન્ત કાળ ક્રોધે ન હોય (એવું
ભીષણ દશ્ય સર્વત્ર નજરે પડવા લાગ્યું).

૭૫-૭૬ લશ્કરની વ્યાપક લૂટફાટનું ચિત્ર.

મુસલમાન લશ્કર આસપાસમાં બધેથી ખારેક, દ્રાક્ષ,
લીલાં નાળિયેર, સોપારી, ખજૂર, શેરડી, અને કેળાં વગેરે
જાતજાતનાં ફળો, આદુ, સરણુ, પડોળાં ઇંડાં ભાતભાતનાં શાક,
અને સરસ નાગરવેલનાં પાન લૂટી લાવતું હતું. આવાં સારાં
ફળફળાદિ મળે, પછી ધાન ખાવાની ગરજ કેને રહે ?

- ૭૭ મર્યા દેસ—સમૃદ્ધ; વસતીથી ભરેલા.
 તૂસાઈ—લૂટાય છે; લૂટાયા સાગ્યા. કર્મણિ ૩૫.
 અમંગ આગિલાં—પૂર્વે અમંગ, અગ્ન્યે, રહેલાં.
 આડઈ—સામે.
- ૭૮ ફીઘડં સૂત્ર—બધી તૈયારી, બ્યવસ્થા, કરીને.
 સાહણ—સરકર (સં. સાધન).
 ઘણ નીસાણ વજાવ્યાં—મોટાં વિશાળ નીસાણુ (= ડંકા-
 નિશાન) વગડાવ્યાં.
 દેવકઈ પાટણિ—દેવના પાટણુમાં, અર્થાત્ સોમનાથ પાટણુમાં.
 દેવંતાં—જોતજોતામાં.
- ૭૯ નગર નિવેસિ—નગરની પાસે. ચારગઈ દીઘો—જાવણી
 નાંખી.
 સિરાચા—તંબૂ. ઘોડા તળો પાયગઈ દીઘો—ધોડાની
 પાપગા કરી—ધોડાશાળ ખનાવી.
 તરુઝરિ મયગલ ધંખ્યા—(મોટાં, વિશાળ) વૃક્ષોને થડે
 હાથીઓ બાંધ્યા.
- ૮૦ દીઘી પોલિ—(સોમનાથ પાટણુના રક્ષકોએ—સોરઠી રાજ-
 પૂતોએ) દરવાજા બંધ કર્યાં.
 પરાણ—શીર્ષ. પોસાતા પાયક—મોટા, (= બહાદુર)
 સેનિકા.
 ન મૂકઈ માણ—પોતાનું ગૌરવ છોડતા નથી; માન મૂકીને
 મુસલમાનોની શરણાગતિ સ્વીકારતા નથી.
- ૮૧ પાદ્રિ—પાદરમાં (સામે) ધસી આવોને.
 સફલડં માંડયડં—જાપો માયો, હુમલો કર્યો.
 લીધા ચડપટ ઘાડ—સામસામા આવી જઈને હાજા;

હાથોહાથની લડાઈમાં આવી જઈને તરવારની કટોકટી બોલાવી.

૮૨ વાળા, વાળ, જોડવા અને ચૂડાસમા—એ સોરઠી રાજપૂતોની જાતિનાં નામ છે.

અસપતિ સેન સુમદ્ર ઝૂલટીયાં—પાદ્યાહનાં સમુદ્રપૂર સમાં સૈન્ય ઊતરી પડ્યાં હતાં.

ઉપરિ ચાંપી આવડ—(ખર્તા) એમની ઉપર સોરઠી રાજપૂતોએ ધસારો કર્યો.

૮૩ મુસલમાન લશ્કરે હાથી ઉપર બખ્તર ચડાવ્યાં, ઘોડા તૈયાર કર્યાં, નગરને ચારે તરફ ઘેરી લીધું, અને નગરના દરવાજા સામે સીધો ધસારો કર્યો.

૮૪ પાદ્રિ થિકા ઝસરોયા રાહત...—મૂઠીભર રાજપૂતોનું આવી વિશાળ સેના સામે કશું વળ્યું નહીં; તેથી તેઓ પાદરથી પાછા હઠ્યા. નગરમાં આવીને એમણે દરવાજા બંધ કર્યાં, અને દુશ્મનના હુમલા ખાળવાને બુરજો ઉપર ચઢ્યા. તેઓ પાદરમાંથી પાછા વળ્યા ત્યારે એક સેના એમના ધસારા સામે હડી ગઈ અને એમને માર્ગ આપ્યો.

૮૫ અસળ—રણવાદનો એક પ્રકાર.

થરહર—થરથર.

કરચું પરાળ ઝડબ્યા હાથી—મુસલમાન લશ્કરે (હવે) જોર ક્યું, અને (નગરના દરવાજા સામે) હાથી આગળ કર્યાં. તુરક ચઢ્યા ગઢ ચાંપી—પોતાના હુમલાથી તુરકોએ ગઢ કબજે કરી લીધો.

૮૬ વરતી મેલ—લૂટાલૂટ થઈ રહી. પોલિપગાર—કિલ્લાના દરવાજા અને દિવાલો.

લંકા લૂસડ—(મધ્યકાલીન લાક્ષણિક પ્રયોગ) ‘ જાણે લંકાં લુટાણી ’.

- ૮૭ હવે રજપૂતોએ કેસરિયાની તૈયારી કરી. એમણે સોમનાથના મંદિરમાં (દેવ તળાવ પ્રાસાદિ) ચારે બાજુએ દાથ દીધા (દાથ વડે સ્પર્શ કરીને પ્રણામ કર્યો), સ્નાન કરીને ગળામાં તુલસીની માળા ધારણ કરી, અને સોમનાથ લગવાનું શરણ (રક્ષણ) માગીને (મુસલમાન સૈન્ય સામે ધસારો કર્યો).
- ૮૮ દેવના મદના યોદ્ધામાં હવે બંને લશ્કરો સામસામે આવી ગયાં, એમણે રણગળના કરીને (બખ્તરિયા) દાથી આગળ કર્યો, અને દાથોદાથની લગાઈમાં સામસામે આવી ગયા.
- પટ્ટાહ—પગવ, ઊવણી.
- ૮૯ રણિવાહલા—રણધેસા. ફોટ ડહીના—યુદ્ધમાં સામે ધસનારા. ચાલતિ—પછી. સરખાવો: ‘ વળની ’ (= ‘ પછી ’) (ચરોતરની બોલીમાં). એમણે અંદર ધૂસેલા મુસલમાન સૈન્યને ચારે તરફથી (ફેરી) ઘેરું (ફુંડાઈ ચાલ્યા).
- ૯૦ રોસાલા—રોપખાં. રણિ મુંડયા—રણમાં ધસ્યા. નહો નાદ ઉતારચડ—શરીને મુસલમાનોનો યુદ્ધનો મદ ઉતાર્યો. હૂંતડ... ‘ હતો ’ મૂળ વર્તમાન ફૂંત; અહીં બૂતકાળના ક્રિયાપદના અર્થમાં પ્રયુક્ત. (= હતો).
- ૯૧ કિમ ગોદર સાઈં દિવરાઈ—ધોરી મુસલમાનો સાથે કેમ ભેટો થઈ બચ—અર્થઅર્થા આવી જવાય. અંગી પતલિ આહિ—એવી એમને પ્રબળ આકાંક્ષા હતી. મારી મ્લેચ્છ...રિણ માહિ—આ કેસરિયા રજપૂતો મ્લેચ્છોને વાંકડા (= જળરા) મૂગલ સૈનિકોને—મારીને પછી રણમાં પડ્યા (= યુદ્ધમાં ખપી ગયા).
- ૯૨ જે પદ યશથી (જ્યાગ), તીર્થયાત્રાઓથી, કે પુબ્ધિ દાનથી ત્રૈલોક્યમાં સંપાદે નહીં, એ લગવાન સોમનાથનું રક્ષણ કરતાં

(ઘાડિ) મરતાં (પ્રાપ્ત થાય છે). સૌ રાજપૂતો સોમનાથના પ્રાંગણમાં ખપી જઈને દેવલોકે પહોંચ્યા.

૯૩ પડી મેલ—હૃદયદાયક ચાલી. પ્રાસાદ દેવનદ—સોમનાથ ભગવાનના મંદિરમાં. હલ હલ કરી.....—મુસલમાનો કિડિયારી (હલહલ) કરતા દરવાજામાં ધસ્યા, અને ત્યાં (દેવનાં ચોધડિયાંના) દોલતનાંસાં કબજે કર્યાં.

૯૪ ફેંદે ચડયા અસુર આરહિડા—પથરફેંડા મુસલમાનો દેવ મંદિરની ટોચ ઉપર ચડ્યા.

ઘાણ—(પથર ફેંડવાનો) ધણ.

પાસા તળદ પૂતલી માંજદ—મંદિરનાં બંને પાસાં ઉપર પથરમાંથી કોતરેલી મૂર્તિઓ મુસલમાનો ભંગવડ લાગ્યા. ખૂત-પરસ્તી સામેની મુસલમાનોની નફરત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે.

૯૫ હાથોયા ઘોડા—દેવમંદિરની બહારની બાજુઓ ઉપર કોતરેલાં હાથોધોડાનાં શિલ્પ.

૯૬ પરઠદ—રાખીને, જોડવીને. સાંગિ—સાગ, કાશ જેવું ઓળાર. લાગિ—જ્યાં સાગ (=અવકાશ) હોય ત્યાં. પ્રાણ કરેવા લાગદ—જોરે કરવા લાગ્યા. હલહલ...—તેઓ હલહલ કરીને બંને બાજુએથી વળગીને જોરથી મોટી મૂર્તિ તોડવા લાગ્યા.

૯૭ ચિરુઈ—અનિષ્ટ, અનુચિત. વાત બાબત (મૂર્તિ ખડનની). ચરતેવા લાગી—બની. કવિલાસ—કૈલાસ, આરણી-રાજસ્થાનીનું રૂપ.

૯૮ મઢ રહાવડ સૂનડ—દેવ મંદિરમાં કરી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ન થવા દેવાનું ઉલુખખાન ત્યાં રાખેલા મુસ્લિમ રક્ષક સૈન્યને ફરમાન કરે છે.

સૂનડ—સનો, મૂર્તિ વિનાનો. (સં. શબ્દ ઉપરથી)

મૂત—(કા. વૂત ઉપરથી) મૂર્તિ.

- તિહાં કરેસ્યું ચૂનડ—ત્યાં મૂર્તિને પીસીને ચૂનો કરીશું.
 ૯૯ (હિલુધખાને) લોદાની ફરક અને રહિલ મંગાવી, અને ગાડાં
 અણાવ્યાં. વચ્ચે લાકડાનાં મોટાં આડાં (=નીચે મૂકેલાં ટેકા
 માટેનાં લાકડાં) ગોઠવીને સોમનાથનું હારે લિંગ એમાં ચણવ્યું.
 ૧૦૦ ગ્રીયલ જોતરી—(બળદની) ત્રણ ત્રણ જોડી જોતરીને.

- ૧૦૧-૧૦૨ ઠવિનું હૃદય આકંઠ કરી ઊઠે છે. આમળ ભગવાન રૂદે
 પોતાના અચંડ કાપાનલથી સર્વ દેત્યોને બાળ્યા, પૃથ્વીમાં પુણ્ય
 વરતાવ્યાં અને દેવલોકનો ભય ટાળ્યો, કામને બરમીભૂત કર્યો
 અને ત્રિપુરાસુરને તો પવનમાં કપાસ ઊડી બાધ તેમ કૂકે
 ઉડાડ્યો : ત્રિશૂલધારી રુદ્રનું એ સામર્થ્ય ક્યાં ચાલ્યું ગયું ?—
 ઠવિ શોક અને રોષથી સભર હૃદયે પૂછે છે.

તૂલ—૩, કપાસ.

કેયૂ ફરચડું—ક્યાં મૂક્યું ? (સં. કુત્ર, અપ. કેયુ ઉપરથી).
 સરખાવો : ‘કેયે’, =ક્યાં ? (સુરતી ગોશ્વીમાં).

- ૧૦૩ દેશ હજાડયા—બધા પ્રદેશો (લૂકાટ, આગ અને જુલમથી)
 ઉજાડ કરી મૂક્યા.
 લૂસ્યાં—લૂટ્યાં.

- ૧૦૪ સાદિયા લોક...—મુસલમાન લશ્કરે લોકોને બાન (=કેદી)
 પકડ્યાં; બાબિલો, બાબિલો કે સ્ત્રીઓને પણ છોડી નહીં.
 આલે વાધે...—આળા આમડાંથી બંદીઓને હારમાં બાંધ્યાં.
 ન લામદ પાર—‘ નો પાર નથી ’ (લાક્ષણિક પ્રા.
 ગુજ. પ્રયોગ)

- ૧૦૫ વંદીપાનું—આ બધા બાનને સાથે લીધાં.
 તુરક કર્યા તસલીમ—મુસલમાનોએ પછી સૌને સલામ
 કરીને વિદાય (તસલીમ) લીધી.
 ઘાજો સાન—ડંકા વાગ્યા. ઝતરીડ—ઝતરી ગયો, પાર કરી-

- ૧૦૬ ઘાઘ ઘાઘ ઘેઘે દઘ ઘાલઘ—પવન ફૂંકાય અને અત્યંત વેગથી દવનો અગ્નિ સર્વત્ર પ્રસરી રહીને બાળે.
તેઘ પ્રતિ સ્યું ફરીઘ—તેની સામે શું કરી શકાય ? ફરીઘ કમંણિ ૩૫ છે.

તરઘરઘા આવઘ—ધસ્યા આવે.

- ૧૦૭ મુસસમાનોનાં લસકરોએ ગિરનારનો જૂનો ગઢ પાદાકાન્ત કયો, કચ્છની જૂમિ દખાવો. (કચ્છનું) કાંચગેહડી અને (સિંધનાં) દહા અને (નગર) પારકર નગરો થરથર કંપવા લાગ્યાં.

- ૧૦૮ અલૂપાનિ આપણપૂં વીઠડું—ઉલુપખાન તો પોતાના બળ ઉપર મુસ્તાફ રહ્યો. નરસિંહરાવ આપણપૂં સં. આત્મન્ + ત્વ, પ્રા. અપ્પણ + ણ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે; તો તેરિસતોરિ એને આત્મન્નું ભારદયક દિલોત્ર પામેલું ૩૫ ગણે છે (સં. આત્મન + આત્મન્, પ્રા. અપ્પણ + અપ્પ).

ઘાટ પાઘરિ...લગાર—પણ પાધરી (સીધી) વાટે બંકા માફ રાજપૂતો (સામના માટે) ખડા છે, એનો એના ચિત્તમાં લેશમાત્ર ખ્યાલ આવતો નથી.

- ૧૦૯ પાતિસાહ—દ્વિતીયા એક
અવગણીડ—અવમાનના કરી; લસકરને માર્ગ આપવાનો ઇન્કાર કયો. લેસ્યું—લઈશ.

- ૧૧૦ જે લાગેસ્યઘ ઘાઘ...—કે એનાં પાપ (હવે) આવી મળ્યાં છે. દરિ દરિ.....સાપ—‘દરે દરે ઘો નીકળે નહો’, ક્યાંક સાપ પણ નીકળી પડે.’ એ મુગની એક લોકોક્તિ.

- ૧૧૧ તીન્હા—તીક્ષ્ણ, અડો, ‘અપળ’ ના અર્થમાં.

તેજી—ધોડા.

તારવદ—ફેરવે છે.

એમના ડંકાનીસાથુના અવાજે કુંગરો ધ્રુશ રહે છે.

- ૧૧૨ મહી જાદગદ લીઘી—સરસ જગા ઉપર જાવણી નાંખી.
મહલ—કમરો. મસૂરતિ કીઘી—(પોતાના સરદારો સાથે)
મંત્રણા કરી.
મોટે મલિકિ—‘ મુખ્ય સરદારે’, અર્થાત્, ‘ ઉલુખખાને’.
- ૧૧૩ પ્રધાન ચલાવ્યડ—પ્રધાન મોકલાવ્યા.
માંટો થાજે.....—‘ હવે મરદ થજે, તને શિકરત આપવાને
ઉલુખખાન તારા ગદ ઉપર ચઢી આવ્યો છે.’
- ૧૧૪ માંડદ—(યુદ્ધ) માંડી શકે. દેવિ—‘જો’; આસાથે બીજોપુ. એક. ૦.
આણી મુહિમ—આ તરફ.
- ૧૧૫ કીધા યંદિ—કેદ ક્યાં. મૂત—મૂર્તિ (સોમનાથની). ફરી
સજાઈ—યુદ્ધ માટે સજ્જ થઈને. ઘાંદુ વાંચે—માર્ગ શોધે.
- ૧૧૬ લેદ.....દાપે—‘ કાં તો બેટા લઈને મને મળવા આવ,
નહીં તો યુદ્ધ માટે સામે આવ ને તારું શુરાતન બતાવ.’
ફદ તાહરું.....રાપે—‘ નહીં તો (તારું) પોતાનું ઘર
સાચવીનેજ બેસી રહે તો એ તારું શાણપણ હું સમજીશ.’
- ૧૧૭ સુપનંતર—‘ સ્વપ્નાન્તર’, ‘ સ્વપ્નમાં બનેલી ઘટના’; અર્થ
‘ સ્વપ્ન’ના અર્થમાં પ્રયુક્ત. હૂંતદ પ્રગટ વિદ્યાણદ—‘ પ્રભાત
ફટકાં’, ‘ પ્હો ફટકી વેળા.’ પ્રભાતમાં આવેલાં સ્વપ્નો સાચાં
પડે છે એવી માન્યતા છે.

પધારીયાં ગંગા.....જાણઈ—(સ્વપ્નમાં) જાણે ગંગાજી
અને પાર્વતી પધારી છે, એવું કાન્હડદેને લાગ્યું.

૧૧૮ પૂછઈ—ગંગા અને ગૌરી કાન્હડદેને પૂછે છે.
ઈસાનિ—છશે, ભગવાન શંકરે. તાહરડ સ્વામી—તારા એ
દેવને.

૧૧૯ કઠિ—‘કઠ’ , આચાર્ય બીજો પુ૦ એક૦
અજરામર—આ સંબોધન ગંગાજીના આશીર્વાદનું સૂચક છે.
અજી વિમાસણ કાંઈ—‘હજી વિચાર (ગડભાંગ) શો કરે છે ?’
તાહરા.....જાઈ—તારા મુલકમાં થઈને ભગવાન સોમનાથ
મુસતમાન બાદશાહ વડે લઇ જવાશે ? (એમ અને તો એ કૃપા
અપયશની ધટના હશે ?)

૧૨૦ દૈત્યથુ—દાનવો પાસેથી. ચૈરોચનિ—વૈરોચને (આ રીતે શંકર
ભગવાનને ઊગાવીને) પોતાની અત્યંત ભક્તિ દર્શાવી.

૧૨૧ લીજઈ મોર ત્રિહું કઢાણે—(હવે) આ ત્રીજો અવસરે તું
(ભગવાન શંકરને ઊગાવવાનો) મશમુક્ટ ધારણ કર.
જાણઈ કાન્હડદેડ—આ પ્રમાણે જાણે કાન્હડદેએ સ્વપ્નમાં
સાંભળ્યું. મ મ કરિ જોડ—(આમાં હવે) વિશ્વંજ ન કર.

૧૨૨ અસુર—મુસતમાનોએ. ત્રીજી વિ૦. અસંભમ—અસંભવિત.
ચૌદ લોક.....—જે ચૌદ લોકના સ્વામી ગણાય છે તેમને
જોતજોતામાં (કેદ કરી) લીધા.

૧૨૩ ચિલવઈ લે સતી—ગંગા ને ગૌરી એ બંને સતીઓ વિલાપ
કરે છે. કીજઈ કંકણ મંગ—(તું કહે કે) અમે અમારાં
કંદણ ભાંગવા દઈએ ? (કે તું ભગવાનને ઊગાવીશ ?)
ઉછ નીરિ.....—ઓછા જળમાં જેમ માછલી તરકડે તેમ

અમને (ભગવાન શંકરનો) વિરહ બાળી રહ્યો છે !

- ૧૨૪ જિ કો.....પૂઠિ—જે કોઈ અમારા સ્વામીને બધનમાંથી મુક્ત કરશે તેના બધાં પાતક નાશ પામશે. વેદવચન.....—અમે સિદ્ધવચન સાંભળ્યાં (કે તું એ મદાકાર્ય સિદ્ધ કરીશ).
- ૧૨૫ છોડવિ—છોડાવ. આચાર્ય બીજો પુઠ એકઠ; પ્રેરક૩૫.
વિહંડિ—વિનાશ કરીને, વિધ્વંસીને. કીરતિ લદ્દ—કીર્તિ પ્રાપ્ત કર. તુલ્લ નામ હસદ નવ પંડિ—તારુ' નામ નવે ખંડમાં રહેશે; જગતમાં તારા નામનો મહાન યશ ગવાશે.
- ૧૨૬ ઝઠિડ વીર મોડીઝં આલસ—આળસ મરડીને વીર કાન્હડદે ભિક્ષો. સોમચન્દ્ર વ્યાસ—રાજપુરોદિતનું નામ છે. મ્લેછે તળડ કરી માર—મ્લેછાનો વિનાશ કર.
- ૧૨૭ ચાડ—રક્ષા, સેવા. કરેજે—કરજે. છોડાવે—છોડાવજે. આ પ્રમાણે રાજપુરોદિત સોમચન્દ્ર વ્યાસની સાથે સ્વપ્નના રહસ્યની કાન્હડદે ચર્ચા કરી રહ્યો ત્યાં તો પાદશાહના લશ્કરમાંથી ગદર્માં પ્રધાનો આવ્યા.
- ૧૨૮ કાન્હડદે રાજાએ સલા ભરીને એમાં પાદશાહના પ્રધાનોનું સ્વાગત કયું. કહદ પરધાન—પ્રધાનોની વાણીમાં વિજયને લીધે આવેલા અહંકાર અને ઉદ્ધતાઈનો રણુકો છે.
- ૧૨૯ તારા મુલકને ઉલ્જડ કરીશું, જે તું સામનો કરશે તો. દેસ્યૂં મેલ્હાણ—પડાવ નાખીશું.
- ૧૩૦ આફળીદ—પોતાની જાતે જ. આપણપૂં—‘ પોતાના સ્વત્વને’, અર્થાત્ ‘જળને’
- ૧૩૧ ઉલુધખાનને એવું કહેજો (સંમાલડ,=‘સંભળાવો’) કે અમે યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કરીશું. એક બે દિવસ જળની જાલ (થોભી

જાવ). અમે એના લશ્કરની સામે આવીને યુદ્ધ કરીશું.

૧૩૨ ચીનવિયા—‘ને જાણુ કયું.’ સં. વિજ્ઞાપિતાઃ, પ્રા. વિજ્ઞાવિઆ ઉપરથી. ઘેદિ—લઘાર્થ. સરખાવોઃ અર્વા. ગુજ. ‘વડવાડ’; ‘વડવેડ’ (કથ્ય ખોલીમાં). કરેસદ્—કરશે. અછવાં—અચા-
નકે. દાઉ દેસદ્—ધા મારશે.

૧૩૩ કરી સજાઈ દોયાં વમામાં—કાન્હડેએ યુદ્ધની તૈયારી કરી
અને રણદુદુલિ પગપાડ્યાં. વિહાણદ્—પ્રસાદે (સં. વિમાનકમ્)
શિરાણદ્—‘શિરાણુ’ ગામે.

૧૩૪ પાપલિ—આરે બાજુ, આસપાસ. સં. પક્ષ, પ્રા. અપ. પક્ષ
+ સ્વાર્થિક લ ઉપરથી. ઉલુધખાને પોતાના લશ્કરની આસ-
પાસ આરે તરફ લાકડાનો કોટ (કાઠગઢ) કરાવ્યો, અને એની
આજુબાજુ ખાઈ બનાવરાવી, એવી રીતે કે વચ્ચે લગાર પશુ
(લિગારદ્) જગા (માગ) ન રહે. હાથીધોડા ઉપર આઠે
પહોર સાજઅખ્તર નાંખી રાખ્યાં. હવે (હિંદુઓને) (હુમને)
કરવાનો) લાગ શી રીતે મળશે? (એમ ઉલુધખાને ધાયું).

૧૩૫ કાન્હડે પોતાના સરદારો—જયત દેવડો, લખણુ સેભટો, લુણ-
કરણુ અને સાલહ સોભાહિત, એ બળવાન ‘રાવતો’ (રાજપુતો).
ને મુસતમાન લશ્કર ભણી મોકલાવ્યા. ‘દેવલિ’, ‘સેભટલિ’,
‘સોભતુ’ એ રાજપૂતોનાં કુળનામ જણાય છે.

૧૩૬ સરપે ઘોઢે—એકસરખા ધોડાઓ ઉપર. સાતઘોસ—સતાવીસ.
દીઘી સીપ—મૂચના, આચા, આપી.
તુરક કેતલહ પાર—તુરકોની સંખ્યા (નિસ્તાર) ૫૦
કેટલી છે?

૧૩૭ વલ મેલ્હાણ—લશ્કરની બાવણી. હેજવનદ્—ઉલુધખાનના
પરિચારક, અંગરક્ષકને.

પરદારનકીત્રે—‘ નકીત્રપરદારે ’; અર્થાત્, ‘ છડીદારે ’.

- ૧૩૮ જૂજૂઆ—અલગઅલગ. સવિહુંનહ—સર્વેયને.
અનામ—ઈનામ; સત્કાર અર્થે પોશાકાદિની ભેટ.
તીરી દ્રામ—સોનાના દ્રમ્મ; સોનાનો માટો સિક્કો. ગ્રીક drachma
- ૧૩૯ કરડ વિછેદ, મ જેડડ—આ સભા બરખાસ્ત કરે, ઉપડે;
હવે વિજંબ ન કરે (મ જેડડ).
પક મળહ—(કાન્હડદેના પ્રધાનોમાંથી) એક કહે.
- ૧૪૦ કાન્હડદે ટાલી—કાન્હડે સિવાય. પાન મળહ આઘા
તેડાવડ—ઉલુખખાને કહ્યું, ‘ ભત્રે, એમની મુક્તાકાત આધેથી
કુશવત્રે’ (જેથી સલામના ઉપચારની જરૂર ન રહે).
ઘરિ...—અને ભત્રે એ સલામ ન કરે. ઘરિ, સં. વરમ્ ઉપરથી.
સરખાવો ‘ મર ’ (કાઠિયાવાડી બોલી).
મન—નહીં. નિષેધાર્થે અવ્યયનું દ્વિત્વ. સરખાવો : મન
(કાઠિયાવાડી બોલી).
- ૧૪૧ રાખ કાન્હડદેના પ્રધાનોએ (આવી સરતો કરીને) ઉલુખખાનની
મુક્તાકાત (મેટી) લીધી. મલાર્હ—ખુશખબર, કુશળવત્તાન.
કટક તળી—(મુસ્લિમ) લશ્કરની. કિસી ઘાત યોલાર્હ—
‘ થી વાત કહેવાય છે ? ’ — અર્થાત્, ‘ મુસ્લિમ લશ્કરના
વિસ્તાર, બળ, ઇં સંબંધે કાન્હડદેના દરબારમાં શું કહેવાય છે ? ’
- ૧૪૨ ‘ જે અરજ (બરદાસ) કાન્હડદેએ તમારી પાસે (પાસિ તુમ્હ)
(મને નિવેદન કરવાને) કરી હોય તે જણાવો. ’
પ્રધાન (આકાશ તરફ આગળી ગીધીને) કહે, ‘ ખાન, સાંભળો:
સલામ તો ત્યાં (= આકાશમાં) થશે. ’ (અર્થાત્, ‘ તમારી
સલામની આશા વ્યર્થ છે ’.)

- ૧૪૩ વૈસ્વાનર—અગ્નિ. દોસ—દિવસ; અહીં ઇપલદાણુથી 'સય'.
- ટલતડ—સિરાય. (લાક્ષણિક રાજસ્થાની શબ્દ પ્રયોગ).
- કહિ—(કેહરુ ટુંકાવેલું ૩૫) —કાઈને પણ.
- નામદ—નમાવે, (પ્રેરક ૩૫). સોસ—માયું. (સં. શીર્ષ, પ્રા. સોસ ઉપરથી)
- ૧૪૪ કાજ—'કાપ' ; અહીં 'હેતુ'. રાડલ આપસદ—રાગ (કાન્હડે) ના આદેશ (= આગા) થી. જોણસૂં—'જોઈશું' ; અહીં 'જોવા ઇચ્છીએ છીએ' એ અર્થમાં પ્રયુક્ત.
- ૧૪૫ પૂંતારદ—મહાવતે. તતપિણ—તત્ક્ષણ. ગયવર ગુઢિયા—હાથી પાખમાં, સજ્જ કથો. ઘાલિ—ઘોડાર, ઘોડાશાળ. પપરાહ્યા—ઉપર સાળખખતર નંખાવ્યાં. મલિક—મલેકા; મોટા સરદારો.
- ૧૪૬ સમય' યોદ્ધાઓ અને ભપંકર દેખાવવાળા મૂંઝા સૈનિકો હાર (યુદ્ધકેસળ) માં ઊભા રાખ્યા.
- સામગિરી—સાધન (હાથી, ઘોડો, પાખદળ, ઇ.)
- ૧૪૭ સાન—નિશાની (સ. સંજ્ઞા, પ્રા. સજ્જા ઉપરથી).
- સીંગિણિ—'ધનુષ્ય ઉપર' ; સપ્તમી એકવચન.
- પરઠઘડ—મૂકયું, અદાબયું. તાળી—(ધનુષ્ય) ખેંચીને.
- ગયણિ પંપિણી વીધી—આકાશમાં ઊડતી પંખિણીને વીધી નાંખી. આ રીતે યોદ્ધાના સૈનિકોનું યુદ્ધકૌશલ કાન્હડેના પ્રધાનોને દર્શાવવાનો ઉલુપખાનનો આશય છે. (ગયણિ—સં. ગગને, પ્રા. અપ. ગયણિ ઉપરથી).
- ૧૪૮ તડંગ—પખાલ ?

ઉલુધખાનના સૈનિકોની તીરંદાજીની સામે પોતાના પક્ષનું રણકૌશલ બતાવવાને લખણુ સેમટાએ તરવારના એક ધાએ પખાલ સાથે પાગને માયો — એના બે કકડા કરી નાંખ્યા. ઉલુધખાન જોઈ જ રહ્યો. એણે લખણુ સેમટાના બળની તારીફ કરી.

- ૧૪૯ કાન્હ ઘરિ—‘કાન્હડદેને ત્યાં’, અર્થાત્ ‘કાન્હડદેની સેનામાં’.
 કેતા—કેટલાક. તાહરિ જમલિ—તારી બરોબરીના.
 કહીજદ—‘કહેવાય છે’, અર્થાત્ ‘જણાય છે.’
 સહસ ચડવીસાં—ચોવીસ હજાર.
 પૂંઠદયાજ—પહોંચતા, સમર્થ, પ્રયંડ. (લાક્ષણિક પ્રા. રાજ-સ્થાની પ્રયોગ).
 લહીજદ—જણો, સમજો.

- ૧૫૦ તૂઠડ—પ્રસન્ન થયો. (સં. કુષ્ટ, પ્રા. તુટ ઉપરથી).
 હું હિંદુ માગે નહીં, (તેથી વગર માગ્યે હું તને) પસાય (ઈનામ) આપું છું. રીઝ—ખુશાલીની બહોણી; પસાય. પ્રધાને (= લખણુ સેમટાએ) કહ્યું, ‘(એમ) પસાય (= ઈનામ) લેવાય નહીં; (એથી તો) કાન્હડદેને લાજ આવે (= શરમાવું પડે).’

- ૧૫૧ પાંતિ—હોંશ, ઈચ્છા. પૂરવડ—પુરાવો, પૂર્ણ કરો.
 ચિહ્નં દિસિ—ચારે તરફથી. સંપૂર્ણ રીતે. જોસ્યું—જોરાને ઈચ્છીએ છીએ. મન જાણિસ્યુ... —એમ જણાશે નહીં કે એથી કંઈ અનિષ્ટ (કરાંમુ) થાય—અમે રાત્રિએ જાપો (રાત્રીવાહુ) મારીએ.

- ૧૫૨ જળ—માણસ, અનુચર. મેલ્દાણ—જાવણી. વેસર—ખચ્ચર. પલ્હાણુ મૂકેલા ઘોડા, હાથી, જિંટ, પોહિયા, ખચ્ચરો કાન્હડદેના પ્રધાનોએ જોયાં.

- ૧૫૩ (જુદા જુદા) સરદારોના (મલિક) પોતપોતાના મર્ત્યા અનુસારના જુદા જુદા પડવો (મરાત્વ) જોયા, જેમાં શ્રેષ્ઠ લડવૈયાઓ હતા. જોયંતાં 'જોતાં' ; વર્તમાન કૃદંત. તુદ્ધિ-તો પશુ.
- ૧૫૪ ચંદીચાલુ—અંદીવાન. સીદાતા—પીડાતા. સં. સીદ ઉપરથી. પાઠદ્ડ ડાઢી—વેદનાથી રાડો પાડના, ચીસો પાડતા. દોસિ—દિવસે. અગાસદ્ — (ખુશ્લા) આદર નીચે. તાવડિ દાઢદ્—તાપથી બળી જતા હતા. તાદિ—ટાઢ.
- ૧૫૫ થાનવિહોહ્યાં ચાલક રોચદ્—માતાના સ્તન ઉપરથી ખેંચી લીધેલાં ધાવણાં બાળકો રેતાં હતાં. દોસદ્ સરપાં દુષ—(ખૂન) દુઃખી જથ્થાતાં હતાં. આગદ્—પહેલાં તો. તિરસદ્—તરસથી.
- ૧૫૬ ઇક—કેટલાક. પ્રા.ગુજ.નેા આ વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગ છે. સરખાવો : સમાન સંસ્કૃત પ્રયોગ ' ...હત્યેકે, ...હત્યપરે. ' અણુદ્વાણા—અડવાણા; પગમાં પગરખાં વિનાના. (સં. અનુપાનહ + ઇ, અપ. અણુવાણડ ઉપરથી)
જે દાણા ધાન પશુ બંદીઓને ખાવા મળતું નહોતું. કેટલાકના પગમાં (પાદ) લોહની બેડીઓ (લોહડાં) જકડેલી હતી.
- ૧૫૭ કેટલાંકનાં જુદાં જુદાં હાલરાં (એક સાથે બાંધીને કરેલી હાર) બનાવ્યાં હતાં, જે ચામડાની વાધરીથી (વાગ્રદ્ આલદ્) બાંધેલાં હતાં. માયવાપવિહોહ્યાં—માથાપથી વિખૂટાં. પાઢિઆ ગાલદ્—એકના (ગળામાં) (દોરડાંના) ગાળા નાંખેલા હતા.
- ૧૫૮ વિહોહ—વિયોગ. (સં. વિહોમ ઉપરથી). બાન પકડેલાં માથુસોમાંથી સ્ત્રી પુરુષોને (દંપતીઓને) એક બીજાથી જુદાં પાડ્યાં હતાં.

કટકિ ઝછલી ઘાદ—લરકરમાં (આ બંદીચાનોના)
(દુઃખનો) પોકાર (ઘાદ) થઈ રહ્યો.

૧૫૯ કેટલાક કહે, ‘ આ જન્મમાં તો કાંઈ દુઃખ’ અમે ક્યાં નથી,
પણ મયા જન્મમાં કાંઈક અયોગ્ય પગલું પડી ગયું’ હશે—
કાંઈક પાપ કર્યો’ હશે (સરખાવો : જન્માન્તર પાતકનાં
વિપાકવિરુદ્ધઃ - રણવંશ) એથી દૈવે અમને તુરકાના પંજમાં
પાડ્યાં, અને (એમ) પૂરેપૂરું વેર લીધું.’

૧૬૦ અડીચી એ યુગના સમાજના જીવનના એક પાસાંનું કવિએ
દર્શન કરાવ્યું છે. આ બંદીજનોના આકંઠમાં એ યુગમાં
અનુચિત, પાતકી ગણાતાં કાર્યો અને વ્યવસાયો વિશે ખ્યાલ
આવે છે.

કૂડી સાપિ કહ સમ્હે વીધી—કાં તો અમે ખોટી
સાક્ષી પૂરી હશે. કહ ચઢાડ્યાં ચાલ—કે કાંઈ નિર્દોષ ઉપર
ખોટાં આળ ચડાવ્યાં હશે. કે જનનીને ખોળે (ચ્છરંગિ) રમતાં
ખાળકાને માના ખોળામાંથી ઝૂંટવી લીધાં હશે (યાન વિહોલ્યાં).
અહીં, ક્રિયાપદ, ભૂતકાળ ત્રીજો પુ. બહુ.)

૧૬૧ ગાઈ તળાં ગોચર પેડયાં—ગાપના ગોચરની જમીન અમે
ખેડી નાંખી હશે. લોપ્યા લાઘાટ—ઘેરના ધર-જમીનના
હક ફાળાયા હશે. જહ જંગલિ મુઘ લોધાં—જંગલમાં
જઈને મધપૂડાં તોડીને એમાંથી મધ પાડવું એ યુગમાં લીધું
ગણાતું, એ ગુજરાત-રાજસ્થાનના જીવન ઉપર જૈન ધર્મ
અને જૈન સંસ્કૃતિની અસર સૂચવે છે.

કિદાં પાડી ચાટ—(વાવેલાં) ખેતરોમાં અમે (સોંસરમેર)
વાટ (= રસ્તો) પાડી હશે.

૧૬૨ માંયવાપ નવિ માન્યા—માખાપનું માન ન રાખ્યું; માખાપની અવમાનના કરી. વેદવચન ક્રયાવ્યાં—શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પાલન ન કર્યું; ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞાથી વિપરીત વર્તન કર્યું.

૧૬૩ સંમેહા—= ? (‘ધાસની જંછ’, ‘ઝોધા’ જેવો અર્થ સંદર્ભથી સૂચવાય છે.) લાયા—લાલ લગાડી.

૧૬૪ પાત્તિક પંચ—પંચ મહાપાતક. બ્રહ્મહત્યા, મદ્યપાન, મુવર્ણની ચોરી, ગુરુદ્ધારાગમન, અને આવાં પાપોમાં સંભતિ. પાપાં ધાન કલચદ...ઘંચ—પેટનાં ઊકરતે છેતરીને છાને ખૂણે ભરાઈને ધાન ખાધું.

૧૬૫ કસાલી—પાડી નાંખી, લાંગી નાંખી.
પીપલિ—(પવિત્ર) પીપળાનું ઝાડ કાપી નાંખ્યું.
દેવ તળા પ્રાસાદ પડાવ્યા—દેવમંદિરે પાડી નાંખાવ્યાં.
હરિ લાડ પાડ—ભગવાનની મૂર્તિને પગ લગાડ્યા.

૧૬૬ લૂણ—મીઠું. લાવ, દળ...—‘લાખ, મીઠું’ કે તલ ખરીદ્યા (લુહ્યાં) ને વેચ્યા (વીચ્યા).’ આ સર્વ ધંધામાં સુદ્ધમ જીવદિસાની શક્યતા છે. તેથી મધ્યકાલમાં જૈન ધર્મની અસર નીચેના પ્રદેશોમાં એમનો વેપાર નિષિદ્ધ ગણાતો.
સોમ સુર...—અમે રાહથી ચંદ્ર કે સૂર્યનું ગ્રહણ થતું હતું તે વખતે અમે ગ્રહણનાં દાન લીધાં હશે.

૧૬૭ અવગુણીયાં પાત્ર—‘પાત્રો’ નાં અપમાન કર્યાં, પાત્ર = સાચા માણસો. (દેરાસરી)
કદ ઘન...—પારકાં (પિયારાં) ધન બળપૂર્વક (પ્રાણિ) ઝૂંટવી લઈને અમે અમારાં પાત્ર ગાત્ર પોષ્યાં.

૧૬૮ જન્મથી (જન્મ લગ્ન) જે (સ્વામી) નાં ધન લીધાં હોય .

તેનું સંગ્રામમાં રક્ષણ કરવાને પ્રસંગે (ચાઢિ) અમે (નાસીને) પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા, અને સ્વામીને (શત્રુનાં) બંધનમાં પડેલો રહેવા દીધો. સરખાવો :

તે મુગડા હરાવિઆ જે પરિવિટ્ટા તાહં ।

અવરોપ્પહ જોઅન્તાહં સામિડ મંજિડ જાહં ॥

—સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૪-૪૦૧

૧૬૯ કીઘાં આસઘપાન—સુરાપાન સામે એ યુગમાં ધણી ધૂણા હતી એમ સમજાય છે.

વ્રમ્હઘાત...વંઘાન—અમે બ્રાહ્મણોનો ધાત ક્યો હશે કે એમને બંધનમાં નાખ્યા હશે (= દેદ ક્યો હશે). વંઘાન—સપ્તમી એક૦

૧૭૦ કનક ચોરીયા—સોનાની લગડી; સોનાના અલંકારો. (પ્રા. ચૂલિયા કે દેશ્ય ચુલી હિપરથી ?)

વંઘાનહ—બંધનમાં, બંદીખાનમાં.

૧૭૧ કાન્હ—ભગવાન, શ્રોકૃષ્ણ.

કાલ્હરી—ધાસની ગંજ (કાહરિ) અમે સળગાવી મૂકી હશે.

૧૭૨ સૂંપ્યા દ્રોહ અમ્હે કીઘા—અમારી પાસે (લોકોએ) મૂકેલી અનામતો અમે ઝાળવી.

છાનાં વિષ દીઘાં—લોકોને ગુપ્ત રીતે ગ્રે દીધાં.

આસ્પામંગ...કીઘા—લોકોને (આશા આપીને પછી એમને) આશા ભંગ કર્યો.

૧૭૩ સપ્ત વિસન—સપ્ત વ્યસન. ઘૂન, મૃગયા, અલક્ષ્યલક્ષણ, મદ્યપાન, વેસ્થાગમન, પરદારાગમન અને ચોરી એ સાત વ્યસન ગણાય છે.

અયુગતી—અનુચિત, અયોગ્ય.

૧૭૪ દામણાં—દયામણાં.

ધિહું કરિ પીટદ આપ—એ હાથે પોતાનાં અંગ ફેટે છે.

આપ—પોતાને; (સં. આત્મનુ, પ્રા. અપ્પ ઉપરથી).

કેહાં—ક્યાં. આવી લાગાં પાપ—પાપ આવી મળ્યાં છે.

૧૭૫ એક કહે કે અમને ભરોસો હતો (હુંતડ) કે કાન્હ (મુસલમાનોને મારી હણવીને) અમને છોડાવશે. પણ એણે તો (મુસલમાનો સાથે) સંધિ (મેલ) કરી લીધી; એના પ્રધાનો મુસલમાનોના લશ્કરમાં આવી મળ્યા.

૧૭૬ બાન ખૂરંખૂરા કરે છે, અને વિભાસે છે કે હવે આ જન્મમાં (આજ જમારડ) તો, જો કાન્હડે છોડાવે નહીં તો, (જીવન-ભર) ઘુરકોના બાન રહેવું પડશે એ નક્કી (સહી).

૧૭૭ પ્રધાને—કાન્હડેના પ્રધાનોએ. વિગૂચતાં—વલોપાત કરતાં. કટક માંહિ—મુસલમાનોના લશ્કરમાં. ઢાંગુરુ—દાંડી પીટનારો, દાંડિયો.

૧૭૮ સંભાળી પૂર્વક (પહલડ—ચારે તરફનો વિચાર કરીને; સં. પ્રતીક્ષ, પ્રા. પઠિવલ ઉપરથી). (મોટા) સૈન્યની જમાવટ (મેલાવડ) કરીને કાન્હડે જ્યારે આવશે ત્યારે એ ચોક્કસ બાન છોડાવશે—એ સુધ્ધ ઊગવા જેટલું નિશ્ચિત (માનજો).

૧૭૯ પછી હિલુધખાનની રજા લઈને પ્રધાનો કાન્હડે આગળ ગયા. (હિલુધખાનને એ કહેતા ગયા કે) તૈયાર થઈ (માંડો) રહેજો, અમે એ દિવસમાં આવીને તમારી સાથે યુદ્ધ ખેલીશું. (હેસ્યું ઘાઠ—લાક્ષણિક પ્રા. રાજસ્થાની પ્રયોગ).

૧૮૦ કાન્હડ—‘કાન્હડેને’; દિ. એક૦

કટક સ્વરૂપ—મુસલમાન લશ્કરનું સ્વરૂપ—એની સંખ્યા,

સાધન.—સામગ્રી, ધ.

પાટણ ચિકડ—સોમનાથ પાટણથી. દેવ સોમઈડ—ભગવાન સોમનાથ.

ચલાવ્યડ—લઈ ચાલ્યા છે.

૧૮૧ લરકર બખ્તર—હથિયારાદિથી સજ્જ (સનાહુ) છે. હાથી, ઘોડા, અને સૈન્યની સંખ્યા અપાર છે. સાથે ગુજરાત અને સોરઠનાં અપરંપાર માણસ ખાન પકડ્યાં છે.

૧૮૨ તડ જિમોસદ્દ ઘાન—(હવે તો) ત્યારે અન્ન ખાઈશ.

૧૮૩ લેપ લિપાણા—પાસેના મિત્ર રાજાઓને (અને ખંડિયા રાજાઓને આ યુદ્ધમાં ભાગ લેવાને માટે નિમંત્રણપત્રો (લેપ) લખાયા અને આદેશપત્રો તૈયાર થયા. એ લઈને દૂતોએ પક્ષાણુ પથ્થુ નાંખ્યા વિના ઘોડા ભારી મૂક્યા. પાછલે પહોંચે બધી તૈયારી કરીને ત્યાં એકત્ર થયેલા રાવરાણાઓને બોલાવ્યા.

૧૮૪ રાજવંસ છત્રીસદ્દ મિલીયા—બધા-છત્રીસે-રાજવંશના રાજપૂતો એકત્ર થયા. કર્નલ ટોડના ‘રાજસ્થાન’માં આ રાજવંશોનાં નામ આપ્યાં છે, જેમાં રાહોડ, પરમાર, ચૌહાણ, સોલંકી, પઠિવાર, ચાવડા, તુંવર, જાદવ, જાલા, જેઠવા, ગોહિલ, ધ. પ્રસિદ્ધ રાજકુલોત્તો સમાવેશ થાય છે.

પાંડા—તરવારિયા (Swordsmen). કાવ્યશાસ્ત્ર અનુસાર આ અજસહ્યલક્ષણુનું ઉદાહરણ થશે.

લાપ વિચ્યારિ—એત્યાર લાખ. અહીં અતિશયોકિત રૂપ છે, જે આવાં મધ્યકાલીન વીરરસ કાવ્યોમાં સામાન્ય છે.

પાહદ—‘ કરતાં ’; (સં. પક્ષે, અપ. પક્ષાદિ ઉપરથી.) સરખાવો: પ્રેમાનંદ વગેરે મધ્યકાલીન કવિઓની લાખામાં ‘પે’.

જિદિ મુજિ...—જેને હાથે (કદી) હાર આવતી નથી.

૧૮૫ હવે આ રજપૂત સૈનિકોના ધોડાઓનું પ્રણાલિકાનુસારી વર્ણન આવે છે.

પાળીપંચા—જળની રેલ જેવા વેગવાળા; અતિ વેગવંત.

હુરસાળી—પુરાસાની.

તુરકી—તુર્કસ્તાનના.

કેટલાક પ્રદેશના ધોડાઓ ખાસ વખણાય છે; જેમકે, કચ્છના, સિંધના, અરબસ્તાનના, ઇ.

સૂડાપંજા—પોપટની પાંખ જેવા રંગ વાળા.

કિહાડા—ધોડાની એક જાત.

નીલડા સુરંગ—નીલ રંગના સુંદર (ધોડા).

૧૮૬ તેજી—ધોડા.

ફૂંફૂલ્લોલ પલ્લવાળ—એમના ઉપર કંક રોમેલાં (= પુષ્કળ કંક ચોપડેલી) છન મૂક્યાં છે.

સોના તળાં.... અને જેમના પગમાં સોનાનાં સોકળાં છે, એવા ધોડા (કેકાળ) હલુહલુ રલા છે.

૧૮૭ પ્રાળી—અળપૂર્વક, જોરથી. પુરાતલિ—ખેરીથી

પક ન માનડ સાટ—કોઈ (= કેટલાક) તો ચાખૂક (સાટ) ને પણ ગણકારતા નથી.

વાર ગિરી તેજી—ધરકરી ધોડા.

દિવરાળા—‘રાજની ધોડારમાંથી સૈનિકોને આપવામાં આવ્યા.’ પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં ‘સજ્જ કરવામાં આવ્યા’ એવો કોઈ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હોય એમ જણાય છે.

ઝવટ વાટ—આડી વાટે, બિફરાંટા.

૧૮૮ સાવલોદ—તદન લોખંડું.

પાપર—ખખતર.

ચામર—ચમરી.

વાળી તળી દલકતી છાગલ—પાણીના રેલા જેવી એમની
દળકતી (રેવાલ) ચાલ છે.

નીચાં ફૂમત મૂંકદ—એમના સાજસામનની નીચે (શોભા
માટે) (રેશમના કે જાનનાં) ફૂમતાં મૂંકલાં છે.

૧૮૯ હવે સૈનિકોનાં આયુધાદિકનું વર્ણન આવે છે.

(સૈનિકોએ) ‘ અંગા ’ (= અંગનું—જાતીનું—રક્ષણ કરતું
બખ્તર), માથાના ‘ ટોપ ’ (= શિરસ્ત્રાણુ), ‘ રંગાઉક્ષી ’
(સૈનિકોના બખ્તરનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર), ‘ ખાંડાં ’
(= ખડ્ગો), ‘ ખેડાં ’ (= દાલ; ભાલા જેવું આયુધ), ‘ પટા ’
(= નાની તરવારો), કટારીઓ, ધનુષ્ય જેડીઓ, સરસ
(= પાણીદાર) તરવારો ઇ. જોઈ તપાસીને (ચારવિ સારી)
લઈ રહ્યા ■ (લીજડ અક્ષરશઃ, = ‘ લેવાય છે ’).

૧૯૦ છત્રીસદ્દ દંડાયુધ—છત્રીસ પ્રકારનાં હથિપારો.

પડણિ પડયાં—પગવમાં—જાવણીમાં—પડેલાં, રાખેલાં.

આસ્યાપુરી સકતિ—આસ્યાપુરી દેવી, જે ચૌહાણોનાં કુળદેવી
હતાં. જુદાર—પ્રથામ. રાઝલિ—આસોરના સૈન્યમાં કાન્હડદેવી
સકાયતાર્થે આવેલા રાજાઓએ; ઉપલક્ષણથી ‘ રાજપૂતોએ ’.

૧૯૧ પક રાઝત—(સામન્ત કે ખંડિયા) રાજાઓમાંથી એક.

આસ્યાપુરી કાન્હ જીપાદે—‘ હે આસ્યાપુરી મા ! તું
કાન્હડદેને જિત્તાડજે. ’

કહો આસિકા માગદ—એમ કહીને (= એ પ્રમાણે
આસ્યાપુરી માતાને વીનવીને) એની આશકા (= આરતી,
પ્રસાદ) લે છે. અહીં આસિકા એના પ્રાથમિક અર્થ—‘ આશિશ ’ના
અર્થમાં પ્રયુક્ત હોય એમ જણાય છે.

મહાડલી—રાજદરબારમાં પ્રવધાનું પકન કરતાં વચ્ચે વચ્ચે પાંદડા વર્ણનાત્મક પ્રસંગોને બહાવીને કહેતા. એમની કહેવાની રીત વિશિષ્ટ પ્રકારની, લયવાહી, બલિષ્ઠ કથનશૈલીની, રહેતી. એનાં વર્ણનો એટલી સૂક્ષ્મ વીગતોથી લેરેલાં, સંપૂર્ણ હતાં કે એની એક પરિપાટી બધાઈ ગઈ, જે પ્રવધનું પકન કરનાર ભાટોની રચના હોવાને કારણે ‘ભટાઉલી’ તરીકે ઓળખાઈ. એને અન્યત્ર ‘બોલી’ (= વિશિષ્ટ ઉક્તિભાગિ) તરીકે ઓળખાવી છે. કાન્હડદે પ્રવચનની બે ભટાઉલીઓ આનાં સુંદર ઉદાહરણ છે. ખંડ ૧ લામાં આવેલી પ્રસ્તુત ભટાઉલીમાં સુદૃઢત્વ રાહિતોનાં વર્ણન છે, તો ખંડ ૩મીની ‘ભટાઉલી’ માં ઝાલોર નગરનું અને એના રાજદરબારનું મનોહર વર્ણન છે. આ જ પ્રકારની શૈલીમાં માણિક્યસુંદરસરિનું પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર (વિ. સ. ૧૪૭૮) રચાયેલું છે. કવિઓને આ પ્રકારનાં વર્ણનો માટેની સામગ્રી પૂરી પાડતાં વર્ગ જેવા અંથોનું ત્યારે ઉત્સાહથી પરિશીલન થતું હશે એમ જણાય છે.

વર્ણનોની આ પ્રકારની પરિપાટી મધ્યયુગના પ્રેમાનંદાદિ કવિઓમાં નજરે પડે છે, જેના છેલ્લા અવશેષ દલપતરામનાં કેટલાંક કાવ્યવર્ણનોમાં આપણે જોઈએ છીએ.

ભટાઉલી પંક્તિ

- (૧) કઢાદિ ચડદ—‘કઢાઈ ચડે છે’. સૈન્યની ભોજન વ્યવસ્થાનું આ વર્ણન છે.
- (૨) યાજ—પતરાવળી.
- (૩) સિદ્ધથિ વીઢાં—રાજ પોતાને સ્વકસ્તે જમી રહેલા રાજપૂતોને પાનનાં બીડાં આપે છે.
- (૪) પડપતા—(સં. પ્રતિપક્ષ ઉપરથી?) સરસાઈ.
- (૫) થાનાંતરિ—રાવતોના લિજ લિજ નિવાસસ્થાને. સુપાસળ—સુખાસન; પાલખી.

- (૬) કંઠાલીયા—અર્થ સ્પષ્ટ નથી. = કંઠાલાગક ? ‘ધુલ’દ અવાજે સેનિકાને ગિરદાવનાર ?’
- (૮) આલોચિ આત્મનદ આલ્યા—ધ્યાનાદિ (આત્માલોચન) સર્વ કરીને.
- (૯) મંત્ર મુદ્રાદિ હૃદ્—(રક્ષા આદિના) મંત્રોનો મુખપાઠ (= જપ) કરવામાં આવ્યો.
- (૧૦) શેઠ્ઠ—(સં. શત્યમૃત્ય, પ્રા. સદ્ગુત ઉપરથી) ‘સેનોત’-એક અધિકારી. સરખાવો : અરોં ગુજં ‘શેક્ત’ (= એક અટક).
- સીપામણ હૃદ્—ને સૂચના આપવામાં આવી; આદેશ આપવામાં આવ્યો.
- (૧૧) ગોત્રદેવ્યાનદ્—ગોત્રદેવીને, કુળદેવીને. નીપનાં—કરાયાં; ધરવામાં આવ્યાં. (કર્મણિ).
- (૧૨) ગિત્રી—ક્ષત્રિય.
- (૧૫) હજ્જરા—હિન્દી, પોણા.
- (૧૬) ગદ્ધરા—ઘેરા રંગના (grey)
- (૧૭) કારા—કાળા રંગના.
- (૧૫) થી (૪૮) પંક્તિ સુધી ધોડાની જાતિઓ, બહુધા શાલિહોત્ર પરિપાટી અનુસાર, ગણાવી છે.
- (૧૬) મારિજા—? કોઈ પ્રાદેશિક નામ સંભવે છે.
- (૨૧) અદ્વિયાળા—? કોઈ પ્રાદેશિક નામ સંભવે છે.
- (૨૨) પદ્ધિટાળા—‘પ્રતિધાન’ નગરના (મહારાષ્ટ્રનું ‘પેશ્વ’ શહેર).
- (૨૩) ઝંદિરા, ફુલયા, મહ્યડા, દેવગિરા, રુંબરા... ઝડળનમ્રમર—આ બધાં ધોડાઓની જાતિઓનાં નામ છે.

- (૪૯) ઝઘસ્યાં ફોરણાં—ઘિપસેણાં નરેકારવાળા.
- (૫૧) શાલિહોત્રી...—જેમની શાલિહોત્ર (શાલિહોત્રરચિત અશ્વ-વિદ્યાશાસ્ત્ર)માં પ્રતિષ્ઠા કરી છે તેના.
- (૫૩) મનસ્યૂં ચાલઈ—મનની ગતિએ ચાલે.
- (૫૪) પવનસ્યૂં તરઈ—પવનવેગે સરે-ગતિ કરે.
- (૫૫)-(૫૬) અર્થ સુસ્પષ્ટ નથી.
- (૫૭) સમુદ્ર...—(જાણે) સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા (ઉચ્ચૈઃ શ્રવાના કુલના)
- (૫૮) કસવટી કસ્યા—અનેક કસોટીઓમાંથી પાર ભિતરેલા.
- (૫૯) પુરતાલઈ—ખરીથી ખૂંદે છે.
- (૬૦) ઘાઘવાલિયા—‘ઘોડા ઉપર વાધ (=લગામ) આદિ સામાન નાખનાર આકરો’. એક એક ઘોડાને લગામ નાખવાને ચાર ચાર આકરો મંડ્યા છે, એટલા એ ઘોડા પાણીધર છે.
- (૬૧) કિરિ જાણોઈ...—જાણે એ ભીંતે આકાશમાં ગતિ કરશે.
- (૬૨) અથવા પાતાલ...—અથવા પાતાલ ફેડીને પાતાલગંગાનાં જલ (પૃથ્વી ઉપર) પ્રગટાવશે.
- (૬૪) થીકમલિ—સુંદર કમળો વડે.
- (૬૬) પૂઠિ પંચવર્ણ પાપર દાલિ—પીઠે પાંચ પ્રકારનાં બખ્તર નાખ્યાં : ‘રણુપખર’, ‘છણુપખર’ ઇત્યાદિ બખ્તરોનાં નામ છે.
- (૭૩) પહ્લાણ પડયાં—જીન માંડ્યાં.
- (૭૫) ફુલી ફુંકૂરોલ—પૂઠે કંકુના યાપા માર્યા છે.
- (૭૬)-(૮૦) નાગફળા, વજ્જાડલો, ચહિરપાં, મૂંછાં, ઝકઢા ઇત્યાદિ જુદા જુદા ભાગનાં નામ છે.
- (૮૩) પીતલહર...પાગડાં—પેંગડાં પિત્તળનાં છે.
- (૮૫) પંચવીસ વરસ ઝપહરા—પચીસ વર્ષ ઉપરના.

- (૮૬) પંચાસ વરસ માંહિ—પચાસ વર્ષની અંદરના.
- (૮૭) લુઘસંધાનીક—લઘુસંધાની, નિશાનઆજ.
- (૮૯) આકરણાંત મૂંછ—કાન સુધી જેની મૂંઝોના ઘોલિયા વાળેલા છે તેવા (ભવ્ય દેખાવના).
- (૯૦) નામિપ્રમાણ કૂંચ—જેની દાઢી નાભિ સુધી પહોંચી છે તેવા.
- (૯૧) ऊदार झुझार—સમર્થ લડયેલા.
- (૯૫) કીર્તિ વિસ્તરહ—જેની કીર્તિ સર્વત્ર વિસ્તરી રહી છે તેવા.
- (૯૭) સઘર—‘દહ’, ‘સમર્થ’. સરખાવો : ‘સદર’
- (૯૮) ઘોલાવી મારહ—(પહેલાં શત્રુને) ચેતાવીને પછી ધા કરે તેવા; (ધર્મયુદ્ધ કરનારા)
- (૯૯) મારી મરહ—શત્રુને મારીને મરે, (પણ કદી પાછા ન હોય તેવા.)
- (૧૦૩) પડયાનહ શય મળી નમસ્કાર કરહ—‘પડેલા શત્રુને અતે મૃતદેહને માન આપે તેવા’. એ સંરકારી યોદ્ધાઓ શત્રુને માર્યા પછી એના મૃતદેહનું અપમાન કરતા નહોતા, પરંતુ એને નમસ્કાર કરી ધરતું માન આપતા હતા.
- (૧૦૪) તેહે રાઝતે ચાલતે હૂંતે—એ રાજપૂતોએ જ્યારે યુદ્ધ માટે પ્રયાણ આદ્યું ત્યારે. (સતિ સમ્રાટનું ઉદાહરણ).
- (૧૦૫) શુઢીયા—સાજ નાખીને તૈયાર કર્યા.
- (૧૦૭) રથ જૂતા—રથ જોડ્યા.
- (૧૦૮) રાઝત ચડીયા—(હાથી, ઘોડા, રથ, ઈં વાહનો ઉપર) રાજપૂતો સવાર થયા.
- (૧૦૯)-(૧૧૩) સનાહ લીયા—એમણે (જાતજાતનાં) અખતરધારણ કર્યાં : જરહણ, જવણસાલ, જવરખી, અંગરખી, કરંગી, વજંગી, લોહબદ્ધ હુડિ.

- (૧૨૦) ગુંગાર—ચણગાર. ઘડહડોયા—રત્નોના પ્રકાશથી ઝખડી રહ્યા.
- (૧૨૧) રતનાડલો—રત્નોની માળા.
- (૧૨૨) મોજાં—મોજડીઓ. કઠો કલકશો—ચપોચપ પહેરી.
- (૧૨૩) રાગ રસડશો— ?
- (૧૨૪) વાઘ વજ્રાડલી વાજી—વગામ અને વજ્રવતી (ધોડાના સામાનનો એક ભાગ) ના રણુકાર બધે સંભળાઈ રહ્યા.
- (૧૨૫) સાદળ કડહડા—વાહનમાં સજ્જ થયેલા સૈન્યનો ધડધાટ બધે ગાંજી રહ્યો.
- (૧૨૬) કેતકારની ફેળાડલી—ઉતાવળા થયેલા હાથી, ઘોડા, આદિના ચિત્કાર.
- (૧૨૭) અસણિ ઝડો—બધે લશ્કરના ચાલચથી ધૂળ ઊડી.
- (૧૨૮) રજ રમી—રજ પ્રસરી રહી.
- (૧૨૯) રૂપ દારવ્યડ—(ધૂળની પ્રચંડ ઝમરી ઊડવાથી બધે અંધકાર થવાથી) (માનવ આદિની) આકૃતિ દેખાતી બંધ થઈ.
- (૧૩૦) સૂર્ય પેહિ...—(સેનાએ ઊડાડેલી) ધૂળની ઝમરીથી સૂરજ ઢંકાઈ ગયો.
- (૧૩૨) યંદીજન—ભાટચારણો.
- (૧૩૩) —(૧૩૬): હાથી ઉપર આરૂઠ થયેલા સૈનિકો હસ્તપાશોહી સૈનિકોની સાથે, અશ્વાશોહી યોદ્ધાઓ ઘોડેસવાર સૈનિકોની સાથે, પાટળ સૈનિકો પાળાઓ સાથે (યુદ્ધ કરવા લાગ્યા).
- હજી કથાપ્રસંગમાં વસ્તુતઃ મુસલમાન સૈનિકો સાથે કાન્હડેના યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો નથી. અહીં તો બંદીજનોની વર્ણન પરિપાટી અનુસાર યુદ્ધની તૈયારીઓનું વર્ણન કરતાં કરતાં સહજ જ યુદ્ધવર્ણનનો ઇશારો આવી ગયેલો છે.
- (૧૩૭) પડગ તળા પાટક—ખડ્ગના કાટકા (ખણખણાટ).

- (૧૩૮) પેડાં તળા માટક—ખેડાં (તરવારોનો પ્રકાર) (સામે સામે) બટકાવાનો અવાજ.
- (૧૩૯) તરૂયારિ તળા હાટક—તરવારોના ઝટકા.
- (૧૪૦) ધુનુપ તળા ઘોંકાર—ધનુષ્યના ટંકાર.
- (૧૪૧) અળો તળા અંગાર—‘અણી’ (આયુધવિશેષ; ‘આંકડી’?) અથડાવાથી ઝરતા તણુખા.
- (૧૪૩) હસી સૂરા રાડત તળી સૌર્યવૃત્તિ—આવી હતી એ શરવીર રાજપૂતોની રણવૃત્તિ (યુદ્ધ પ્રણાલી).
- ૧૯૨ આસિકા—અહીં ‘આશિશ’ અર્થ વિશેષ મુદ્રિત લાગે છે. જંચકિ—‘જંખાણું’; તાંબાનો જંગી દોલ; રણદુર્દુશિનો એક પ્રકાર. ધસૂકદ્ જોરથી વાગે; ધમધમે. ચડોડ—યુદ્ધ ચડ્યો.
- ૧૯૩ ઉપરિ ધિકાં—ગદ ઉપરથી કાન્હડદેવું લશ્કર નીચે ઊતર્યું. ઘાંટો—એ ડુંગરો વચ્ચે આવેલો સાંકડો માર્ગ. પુહુતાં—પહોંચ્યાં. સરખાવો: મધ્યમ ગુજરાતી ‘પહોંચ્યા’ (અપભ્રંશ - પહુત ઉપરથી). નહ—એક પ્રકારનું વાદ્ય.
- તરવરીયાં તલહટી—આ પ્રભાણે રાજપૂત સૈન્યો તળેટીમાં તરવરી રહ્યાં,—અપજતાથી ફરી વળ્યાં.
- ૧૯૪ જહત દેવહદ્—જયત દેવગણે; જે પ્રધાનો ઉલુધખાનનું લશ્કર જોવા ગયા હતા તેઓનો એક. યોડડં ફરડ પસાડ—આ હુમલો કરવાનું ખીકું (=આદેશ) આપવાની કૃપા (પસાડ) કરો. લેસ્યું ઘાડ—‘લડીયું’. લાક્ષણિક પ્રાચીન ગુજરાતી પ્રયોગ.
- ૧૯૫ માન્યડ વોલ—કાન્હડદેએ જયત દેવગણનો એ બોલ (અહીં=વિનાંતિ) માન્ય રાખ્યો.

દેઈ સીપામણ—‘ સચના આપે છે; ’ અંતિહાસિક વત’માનકાળ.
પડસી—(દુશ્મનોના લશ્કરમાં) પેસીને.

અસુર—ભેચ્છો, મુસલમાનો.

પ્રાણિ—બળપૂર્વક, પ્રબળપણે.

મારેજ્યો—મારજો.

હસારથ—‘ હસારત ’; હાંસી.

રપે.....—જો જો એવું ન જોને કે આપણી હાંસી થાય.

૧૯૧ કરો દમામાં—યુદ્ધની નોખત વગડાવીને. (‘ દમામાં ’ કે
‘ દદામાં ’ = યુદ્ધના જંગી ઢોલ.)

ચિઠસ્યદ—‘ વદશે ’, ‘ લદશે ’. ભવિષ્યકાળ; અહીં ‘ ઇન્જાદશ ’ કે
અર્થમાં પ્રયુક્ત.

દેહુ—બમસો (scouts)

છદ મેલ્હાણ સિરાણદ—સિરાથા ગામ પાસે દુશ્મનો (મુસ-
લમાનો) નો પગલ છે.

૧૯૭ કરી—કરીયદ ગું દૂંકાવેલું રપ; = ‘ કરિયે. ’ આરાથ ૧ લો
પુ. બહુ.

કેડિ—પીડો.

જાપસ્યદ દૂરિ—નહીં તો એ (દુશ્મનો) દૂર ચાલ્યા જશે.

પૂઠિ મિલ્યા...—(મુસલમાન લશ્કરની) પાછળની બાજુએ
ચૂંટી કાઢેલા ઘોડેસ્વારો ગોઠવ્યા (મિલ્યા = એકઠા કર્યા; અહીં
પ્રેરક અર્થ છે) જ્યારે સર્વ આથમતો હતો (તે સમયે).

૧૯૮ દીવી—મશાલો—(સં. દીપિકા). રાજપૂત લશ્કરે મુસલ-
માનોને જીલાવામાં નાંખવાને એક આખા દિવસ કરી. એમણે
મુસલમાન લશ્કરની પૂર્વ બાજુએ બે ચાર હજાર મશાલો
સળગાવીને ઝાકઝમાળ કર્યું, અને મોટાં રણુવાઘ (રણુકાલ્હ)

વગણ્યાં, જેથી મુસલમાનોનું એ તરફ ધ્યાન ખેંચાય અને ત્યાંથી હિંદુઓના હુમલાની ધારણા રાખે અને પછી એમણે એક જખ્ખર ધસારો કર્યો પશ્ચિમ બાજુએથી. આથી મુસ્લિમ લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું અને અધાધૂધી થઈ રહી.

૧૯૯ જાંગી—જંગી, યુદ્ધનાં.

નીસાણ—યુદ્ધના ડંકાનોમત.

માંટી સવે—દદામાંના ધોર અવાજ સાંભળીને શરવીરોને (માંટી = મદ) ચરાતન ચડ્યું અને કાયરોનાં હૈયાં એસી ગયાં.

૨૦૦ ફરી યિ ફોજ.....—(જે પડખેથી મુસલમાનોને લિઝાવવાને) પોતાના લશ્કરને જે ટુકડીઓમાં વહેંચીને માલદે રાઉતે (કાન્હ-ડહેનો બાઈ) મુસ્લિમ લશ્કરની આથમણી બાજુએ જઈને હુમલો કર્યો. (અને મુસલમાનો તો પૂર્વ બાજુએથી હુમલાની અપેક્ષા રાખી રહ્યા હતા.) મુસલમાન લશ્કરે રક્ષણ માટે ઊંચા કરેલા લાકડાના ડોટ (કાઠાડ) ને ભાંગીને રાજપૂત લશ્કર એમની છાવણીમાં દાખલ થઈ ગયું. રાત્રે લશ્કરની ચોકી (જડકો) ઉપર રહેલા સૈનિકો હાર ખાઈને નાસવા લાગ્યા.

૨૦૧ પઢી મેલ.....—મુસલમાનોના લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું, ખૂમરાણુ (ઘુંચારવ) થઈ રહ્યું, હિંદુઓની રણુદાક ગાજી રહી. ઝંડો ઝંઘ.....—મુસલમાનોની ઊંધ ઊડી ગઈ, ટેટલાક તો દિડમૂઠ—ખેજાકળા—થઈ ગયા; એમના કાનમાં (યુદ્ધની કિકિયારીઓ અને અવાજોથી) ધાક પડી ગઈ.

૨૦૨ ગમે ગમે.....—(મુસલમાનોને) દરેક બાજુએ (ગમે ગમે) અજવાળાં દેખાર્યા; ઓચિંતા આવ્યા હુમલાથી મ્હેરકોના છકકા છૂટી ગયા (= હિંમત ભાંગી ગઈ). ઊડીને

યવનો (અસમુદ્દીયા—સં. અશ્વમુલ ઉપરથી) એકબીજા ઉપર પડવા લાગ્યા. લશ્કરમાં (સર્વત્ર) અધાધૂધી (વલકાક) ફેલાઈ રહી.

૨૦૩ આકાશ તરફ જિંયા હાથ કરીને એ કિરતારને યાદ કરીને ધા પોકારવા લાગ્યા—કે ‘આટલી (એક) વખત અમને કેમે કરીને બચાવી લે—અમારી સંભાળ લે’

૨૦૪ (ઉતાવળમાં અને ગભરાટમાં મુસલમાન સૈનિકોથી) બખ્તર (નિરદલ્જી) અવળાં પહેરાઈ જતાં, ધનુષ્યબાણ જોધાં બધાતાં, અને ધોડાની પીઠે પલાણુ અવળાં મૂકતાં.

૨૦૫ પથરિ—ખખર; અંત ‘પ’ શ્રી લિંગનો સૂચક છે.

પવાસ—સેવક, નોકર.

ફિરી ઘોટિ દલિ—આપીને હિંદુસેન્યે આપણા લશ્કરને યોગમ કરવું (ફિરી) ઘેરી (ઘોટિ) લીધું છે.

લસકરિ પડીડ ત્રાસ—(એમના મારાથી) આપણા લશ્કરમાં ત્રાસ વરતાઈ ગયો છે.

૨૦૬ ઉલુધખાને તલ્લાણુ પોતાનું લશ્કર સજ્જ કર્યું. હાથીઓ ઉપર પાખર નાંખી, ઘોડા ઉપર પલાણુ નાંખ્યાં અને મુસ્લિમ ધોડેરાવાર સેના કિકિયારી કરીને (દીવીઓનાં) અજવાળાં હતાં તે તરફ (મળી અજૂલાલ) નીકળી પડી.

હલ હલ કરી—‘કિકિયારી કરીને’.

૨૦૭ રાતના અધારામાં અને સર્વત્ર પ્રસરેલી અધાધૂધીમાં પોતાનાં માણસો અને દુશ્મનો (આવવિરાયા = પોતાના અને પારકા) વચ્ચેનો ભેદ (વિગતિ=વિવેક; સં. વ્યક્તિ) કળાતો નથી. દસે દિશાએથી હિંદુ હુમલો કરતા આવે છે. એમને તો આડે હાથે

(ચઢી મૂઠિ—‘ખેડી મૂઠે ’; અર્થાત્, ‘સદજ પ્રયત્ને’; લાક્ષણિક પ્રાચીન ગુજૃ રાજૃ પ્રયોગ) ખાંડના ધાએ મ્લેચ્છો મારવાનું ખૂબ કાવી ગયું.

૨૦૮ તીન્હા તુરી—પાણીદાર ધોડા.

ઝડવહ રાડત—રાજપૂતો સામે આવે છે. પાણીપંથ ધોડાઓ ઉપર સવાર થયેલા રાજપૂતો ધસીને મુસલમાનો ઉપર લાલાથી જખ્ખર હુમલો કરે છે, અને મધરાતે મ્લેચ્છો મારતાં દસે દિશાએ જાણે ગાંડાતૂર બનાવે છૂમે છે (હીંડઈ મૂલા).

૨૦૯ રાજપૂત સેનામાંથી ધનુષ્યની પણુછના (સીંગિણિ ગુણ) પ્રયંડ (સપરાણા) ટંકાર થાય છે, અને એમાંથી તીક્ષ્ણ બાણ છૂટે છે. એ દુશ્મનોનાં કવચો (જરહજીળ, આંગા)ને વીંધીને શરીરમાંથી સોસરાં (ખીજી તરફ) છૂટે છે.

૨૧૦ અંગોઅંગિ—હાથોહાથની લડાઈમાં રાજપૂતો તીક્ષ્ણ તરવારોથી (પટે અળીયાહે) જોરથી (હાથો ધોડાનાં) પાખર બેદી નાંખે છે, અને ખાંડના પ્રયંડ ધાએ એના સાંધેસાંધા છૂટા કરી નાંખે છે.

૨૧૧ લોહ કટાંકડિ ઝડહ—હથિયારોના પ્રહારોની રમઝટ જમી છે.
પાપરીયા—અખતર સાજ ચલાવેલા.
ગૂડહ—પૂરા કરી નાંખે છે.

૨૧૨ માલ તળી પરિ વાયે આવહ—મલ્લોની મારફત દુશ્મનો સાથે બંધબંધા આવી જાય છે.
પ્રાણહ વિલગહ ઝૂંટહ—જળ કરીને દુશ્મનોને વળગીને એમને સકંજમાં લે છે.
ગુડદા—ગડદા.

વજાવડ—વગાડે, લગાવે. દોડીને ગડદા પાટૂ લગાવે છે અને જખ્ખર પ્રદારે કરીને બાંહે છે.

૨૧૩ રાજપૂતોના પ્રદારે હાથીઓ ઉપરથી (ઝપરિયા) મહાવતો (પૂતાર) નીચે ગળડી પડે છે (વિહૂટ્ટ), ને જમીન પર પડતાં એમના પગ ભાંગે છે. (રાજપૂત વીરો) હાથીઓની સૂંઢ કાપીને એમનાં હાંચણુ દાળી દે છે, તેથી તે (હાથીઓ) દગલો થઇને ધરણી પર ઢળી પડે છે.

૨૧૪ માજદ ફંઘ—રાજપૂતોના પ્રદારે (મુસલમાન સૈનિકોના) ખભા ભાંગે છે.

ઘગડ—મુસલમાન સિપાઈ. સરખાવો : વિક્રીયન્તે ઘગડેવાંજારે ગુર્જરા નૃપાઃ ।—રણમલ્લ છંદ.

ઘડ—ધડ, માથા વિનાનું શરીર.

માહોમાંહિ—મુસલમાનો એકબીજાને મારવા ભાંગે છે; આ અધાધૂધીમાં પારકાપરાયાની એમને ખબર પડતી નથી.

૨૧૫ મારીયલ—સંહાર જૂમિ, કતલખાનું.

પગ મેલ્હળડ ન જાદ—ત્યાં પગ મૂકી શકાય તેમ નથી.

વિહાણા માંહિ—પ્રભાતમાં.

૨૧૬ દોર સિરાચા..... —રાજપૂત મોહાઓ ચારે બાજુએથી દોરડાં કાપી નાખીને સમીયાણા તોડી પાડે છે, અને તંબુઓનાં બંધાણુ (બાંધી રાખતાં દોરડાં) કાપી નાખે છે.

ચંચ—ચામડું, વાધરી; જેના ગાળા કરીને બાનને બાંધીને હાલારાં બનાવ્યાં હતાં.

જૂજૂઆ ફીઘા—છટા કપો.

છોડાવ્યાં ઘાન—સર્વ બાનને મુક્ત કર્યાં.

૨૧૭ મુસ્લિમ લશ્કરનો બધો સરંજામ રાજપૂતોના હાથમાં આવ્યો. ઝડાલી લીધા—‘હાલી લીધા’ (જીતની લૂટ રૂપે કબજે કર્યો.) સાદલ અને સીદ—એ જે મોટા સરદારોને રાજપૂતોએ કેદ કર્યો.

૨૧૮ (મોટા સરદારોમાંથી) ઉલુખખાન એકનો જ નાસી જવા પામ્યો. મોટા ઉમરાવ સાદી મલેક, જે બળવાન સરદાર હતો તે રણક્ષેત્રે મરાયો.

૨૧૯ પક નાઠા જાહ—કેટલાક મુસલમાન સૈનિકો દિહમૂઢ બનીને, લયભીત થઈને, નાસવા માંડ્યા.

ઝડી વોવો અપાર—(એમના નાસતા) પુષ્કળ ધૂળ ભીડી. ફરસ્યદ કેહિ મારેસ્યદ હીદુ—‘હિંદુઓ પીછે પકડશે અને મારશે, તો હે કિરતાર ! તું બચાવ.’ (એવી ધા પોકારતા હતા)

૨૨૦ બીજે દિવસે (કારણ કે આ સુદ રાત્રે બેઠાયું હતું) રાજપૂતોએ રણાગણમાં નપાસ કરી. ત્યાં એમણે ઘોડાનાં પક્ષાણુ ભેંસ પડેલાં બેપાં; હાથીની અંબાડી (પાંજરી) લાંગેલી પડી હતી; ઘોડા કપાઈને ધરણી પર ઢગેલા હતા.

૨૨૧ પેહાં (તરવારનો પ્રકાર), પાંહાં (તરવારો) વેરવિખેર પડેલી હતી. ભાલા, સાંગો, કટારીઓ અને તરવારો મગર (માંકડા= અર્વાં ગુજાં ‘બંકડા’) મુસલમાનોને મારીને (આમ તેમ) પડેલી હતી. માગે કળશિ—?

૨૨૨ ફંઘ—રકબ, ડોકાં.

ફંઘ—ધડ.

ફીઘડ ફચરાવોહ—(લોહમાંસથી) બધે કીચડ ચઈ રહ્યો હતો. સોમનાથ મૂકાવ્યડ—જે અર્થે રાજપૂતો રણુ શોધતા હતા,

તે ભગવાન સોમનાથની મૂર્તિ મળી આવી, એ ગાડામાં બાધેલી હતી. તેનાં બંધન છોડીને રાજપૂતોએ સાથે લઈ લીધી.

પછી પપાલિયાં લોહ—ત્યાર પછી જ એમણે લોહીનીગળતાં હથિયારો ધોયાં.

૨૨૩ ઘરત્યહ જહજહકાર—સર્વ ત્ર કાન્હડદેનો જયજયકાર થઈ રહ્યો. ઘન્ય ઘન્ય રાહલ કાન્હડદે—મુક્ત થયેલા બાનોની, સાથે કવિની પોતાની પથુ આ સ્વમત, ઉક્તિ સમજવાની છે.

૨૨૪ અહીંથી કવિ પુણ્યપ્રશંસા આરંભે છે, જે એ યુગના જીવન ઉપર સારો પ્રકાશ ફેંકે છે. આવી જ પુણ્યપ્રશંસા માણિક્ય-મુંદરે પોતાના ‘પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર’ ને આરંભે કરી છે.
(સરખાવો : પુણ્યલગદ પૃથ્વીપીઠિ પ્રસિદ્ધિ, પુણ્યલગદ સર્વશ્ર ઘહુમાન,... પામીયદ કેયલજ્ઞાન ।

પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર, હજ્જાસ ૧)

પુણ્યદ પદ્મ...—પુણ્યના ફળ રૂપે જ કોઈ (એક) પાતનાં ખીડાં જમે છે. પુણ્યથી ઘરમાં (ભૂમિમાંથી) ધનભંડાર (નિધાન) સાંપડે છે.

૨૨૫ પુણ્યદ હુદ સુકુલીણી નારિ—પુણ્યથી જ ઘેર સુકુલીની (અભિજાત) સ્ત્રી હોય. પુણ્યદ તેજી.....—પુણ્ય વડે જ બારણે (ઘારિ) ઘોડાં બધાય છે (વાહ્યદ) અર્થાત્, પુણ્ય હોય તો જ માણસને વાહનાદિકતું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.
પુણ્યહીણ નર મૂલા મમદ—પુણ્યહીન લોકો મત્ત મનુષ્યની માફક આમતેમ આપડે છે. (એમનો કોઈભાવ પૂછતું નથી).

૨૨૬ રમદ મનરંગિ—મનગમતા રંગરાગ મહાણે.

રીસ—રોષ, ક્રોધ. અક્રોધ એ પુણ્યવાનતું લક્ષણ ગણ્યું છે.

એ નોંધ પાત્ર છે.

પુણ્યદ્વિપ્ર.....—પુણ્ય હોય તો જ આઠણોને દાન કરાય અને તેમની આશિષ મેળવાય.

૨૨૭ પુણ્યદ્વિપ્ર.....—પુણ્ય હોય તો પ્રિયજનોનો કદી વિયોગ થતો નથી.

પુણ્યદ્વિપ્ર સજન સંયોગ—પુણ્યથી (વિદેશ ગયેલા) પ્રિયજનનો મેળાપ થાય છે. (સજન, સં-સ્વજન ઉપરથી. સરખાવો: પ્રાચીન રાજસ્થાની સાજણ=પ્રિયતમ.)

વારુ ચીર—મનોહર કીમતી વસ્ત્રો.

ફૂટરાં—ફૂટાં, સુંદર.

૨૨૮ દુસફત ટલદ્—પાપ-પાતક-નાશ પામે છે.

છત્ર ઘરાદ્—ઉપર છત્ર ધરાય છે.

પુણ્યવંત નવિ પાલા જાદ્—‘પુણ્યવંતને પગપાળા જવાનો કદી અવસર આવતો નથી; (અર્થાત્, એમના પુણ્યથી એમને હમેશાં સુખાસન કે વાહન મળી જ રહે છે.)

૨૨૯ પુણ્યદ્વિપ્ર મયગલ યાજ્ઞદ્ ઘારિ—પુણ્ય હોય તો જ આરણ્ય (ઘારિ) હાથી (મયગલ) ખંધાય (યાજ્ઞદ્).

પુણ્યવંત ભુજ નાવદ્ હારિ—‘પુણ્યવંતને હાર આવતી નથી,’ અર્થાત્, ‘પુણ્યવંત લોકોને કદી (યુદ્ધમાં) હાર ખમવી પડતી નથી.’

નવલા રંગ—નવનવા રંગ, નવનવા આનંદ પ્રમોદો.

પુણ્યદ્વિપ્ર સુખીદ્ ઘેણિમૃદંગ ‘પુણ્ય વડે વીણા મૃદંગ સાંભળવાનાં મળે છે; અર્થાત્, ‘પુણ્યવંતને ઘેર સદૈવ ગાયન વાદનના આનંદોત્સવ ચાલતા હોય છે.’

૨૩૦ પુણ્યદ સૂર્યદ તલાઈ પાટ—પુણ્ય હોય તે દોલિયામાં સરસ તળાઈ ઓમાં સૂવાનું મળે.

૨૩૧ પુણ્યદ ફરી રાય વીદ માન—પુણ્યે કરીને (=પુણ્યને લીધે જ) રાજદરબારમાં માન મળે.

પુણ્યદ હુદ પાધરા પ્રધાન—પુણ્યથી સુશીલ, અનુકૂળ પ્રધાનો મળે (રાજને અનુલક્ષીને આ ઉક્તિ સમજવાની છે).

પુણ્યદ ધરીદ સોનાસાર—પુણ્યથી જ સોનાનાં મુંદર આશુ-પણો ધારણ કરાય છે)

મોતીદાર—મોતીની માળા.

૨૩૨ કુજલી—ઉજ્જવલ, નિર્મલ.

પુણ્યવંત ઘરિ ત્રિણિ વાર—પુણ્યવંતને ત્યાં દિવસમાં ત્રણે વખત (સવાર, મધ્યાહ્ન, અને સંધ્યાકાળે) એકસો આઠ અઢોત્તરસડ) મંગલાચાર (=મંગળવિધિ, દેવપૂજા આદિ નિમિત્તની) કરવામાં આવે છે.

૨૩૩ કુહડું—ગૂંદું, અસત્ય. (સં કટુકં > અપ. કટુકં)

ચંચદ—ખોલે. લાક્ષણિક ગુજૃં શબ્દપ્રયોગ.

પુણ્યદ પુણ્ય કરદ—પુણ્ય હોય તે જ પુણ્ય (=સત્યુત્તે, સત્કાર્યો) હોંશથી (બાદરી) કરી શકાય છે.

નિતુ દીવાલી પુણ્યદ ફરી—‘ પુણ્યવંતને ત્યાં (એનાં પુણ્યને કારણે) નિત્ય દિવાળી (= આનંદોત્સવ) હોય છે. ’ અર્થાત્, એમને ઘેર રોજ કાંઈને કાંઈ સારું, મંગલ જનતું હોય છે, જેને નિમિત્તે દમેશાં આનંદોત્સવ થતા હોય છે.

૨૩૪ હવે પુણ્યના ગુણ પરિણામનાં પૌરાણિક ઉદાહરણો કવિ વધુવે છે.

પાથર—પથર, સં. પ્રસ્તર > પ્રા. પરથર ઉપરથી.

પુણ્યદ્ અણયુગતું સંમચદ્—પુણ્યને લીધે અસંભવિત પણ સંભવિત બને છે.

૨૩૫ કૂલ્લ કૂલ્લ ન સીધડં કાજ—‘અસત્યને લીધે કૌરવનું કાર્ય સિદ્ધ થયું નહીં’; અર્થાત, યુદ્ધમાં અધર્મને કારણે એમને વિજય મળ્યો નહીં.

પુહચિ—પૃથ્વી ઉપર.

પદ્મનાભ પંડિત વિસ્તરી—પદ્મનાભ પંડિતે એ વિસ્તારથી કહી છે. પદ્મનાભ પોતાને પંડિત (અને પાછળ શ્લોક ૪માં ‘સુકવિ’) કહે છે એ નોંધપાત્ર છે.

૨૩૬ ઘલ્યાં કટક—રણક્ષેત્રમાંથી રાજપૂત સૈન્યો પાછા ફર્યા.

આણંદિડં સદ્—સૌ આનંદ પામ્યાં; સં. આનંદિતક > અપં. આણંદિમટ.

ધીરતિ ઘોલદ્—ખિરદાવે છે.

૨૩૭ ઘલિડ નીસાણે ઘાડ—ડંકા ઉપર દાંડી પડી.

મેટયા રુદ્ધ—(યુદ્ધમાં વિજયી બનતાં) ભગવાન સોમનાથ મળ્યા.

ન લાઈ પેઘ—એમાં જરાયે વાર ન લાગી.

નગર મળી પઘરાવ્યા દેવ—નગર તરફ ભગવાન સોમનાથની પધરામણી કરી. (= માનપૂર્વક વરધોડો કાઢીને એમને લઈ આવ્યા.)

૨૩૮ નગરલોક ઘદ્ ઘદ્દામળી—નગરલોક વધામણી (હર્ષના આનંદોત્સવ) ભજવે છે.

મદનમેરિ—મોટી શેરી.

મુંગલ—મુંગળ; લવાઈમાં લવૈયાઓ વેશને આરંભે અને અંતે મુંગળ વગાડે છે, એ સુવિદિત છે.

૨૩૯ તલીયાતોરણ—‘તરીયાતોરણ;’ ‘અરુના સાંધાનાં ત્રિકોણ પાડીને અનાવેલાં તોરણ’ મંગલ પ્રસંગોએ તરીયાતોરણ લટકાવામાં આવે છે. સરખાવો: તલીયાતોરણ સુંદર વંદરવાલ વિશાલ (વસન્તવિલાસ). જ્વલજ્વલહ—કંકુ ચોપડેલાં, વરખ ચોડેલાં તરીયાતોરણ પ્રકાશમાં ઝળઝળી રહે છે.

ગૂડી જ્વલજ્વલહ—નાની ધળઓ ફરકો રહે છે. શાલિવાહન શક વર્ષના પ્રથમ દિવસે (ચૈત્ર સુદ પડવેને દિવસે મહારાષ્ટ્ર આદિ દક્ષિણ પ્રદેશમાં ધરમાંથી નાની ગૂડીઓ ફરકાવે છે એથી એને ‘ગુડી પડવો’ કહે છે.

પૂગી આસ—(સૌ પ્રજાજનોની) આશા પરિપૂર્ણ થઈ.
ઠામિ ઠામિ દિવરાઈ રાસ—રથને રથને રાસ રમાવા લાગ્યા. મધ્યયુગમાં શુભ અવસરે અને ઉત્સવ દિવસોએ આનંદમાં આવીને રાસ રમવાનો રિવાજ હશે એમ લાગે છે.

૨૪૦ નારી ફરદ લૂણલૂછણાં—ઝીઓ (કાન્હડદેનાં આવારણાં લઈને) લૂણુ બિતારે છે.

પેપણાં—મનોરંજનના એકો, જેમાં નૃત્યગીત અભિનયાદિ પ્રધાન હતા.

મારગિ નવાં પાચરયાં ધીર...—લોકોએ કાન્હડદેના સત્કાર અર્થે માર્ગમાં નવાં સુંદર ચીર (કીમતી વસ્ત્રો) બિછાવ્યાં છે. અને રસ્તામાં ફૂલ (ફૂલ પગર = ફૂલની ઢગલીઓ) વેરી છે અને અખીલ (અવીર) ગુલાલ અને સુગંધિ દ્રવ્યો છાંટ્યાં છે.

૨૪૧ આપણહ—પોતાને.

૨૪૨ પાંડવ—ધોડાશાળાનો અધિકારી; અધપાલ.

ચાસળી પાળ—ધોડાની ચંદી, રાતળ.

વાલિ—ધોડાશાળ, ધોડાર.

કેકાળ—ધોડા.

સચિકદિ—સો કાઈને.

માદિલદ મુદલિ—અંતઃપુરમાં.

૨૪૩ ધુલ—‘ધોળ’; મંગલ પ્રસંગના ગીતને ધોળ કહે છે. મધ્ય-કાલીન કવિતાનું ‘કાચુ’, ‘બારમાસી’ ની માફક ‘ધુલ’ એક કાવ્ય સ્વરૂપ છે. એનો લવ પશુ પ્રસન્નમધુર, આનંદજનક હોય છે.

માંડયિ—મંડપમાં, માંડરીએ.

સુદાસળી—સુવાસણુ સીઓ.

ઉદળિ નવરંગ ઘાટ કિ—એમણે નવનવા રંગના ‘ઘાટ’ (=સાણુ) ઓઢ્યા (=‘પહેધો’, અક્ષરસઃ, ઉદળિ=ઓઢણું રૂપે). જોતડું સહોય ઘઘામણું—આ વિજયની વધામણીના હરખતું ગીત છે.

૨૪૪ સપી ઘોલદ માલદે ધીરંકી—‘સપી’ (ધુલના વિજેતા તરીકે) માલદે વીરનું નામ બોલાઈ રહ્યું છે.

ઘોલદ = ઘોલીશું સંક્ષિપ્તરૂપ સંભવે છે. પાઠ અનિશ્ચિત છે. (જુઓ. કાન્હડદે પ્રવચ્ચ, રાજસ્થાન પુરાતન ગ્રંથમાલા. સંપાદક ડા. બ. વ્યાસ, પૃ. ૬૦, પાદ્મીપ)

૨૪૫ નિંગોદર—દારનો એક પ્રકાર, જેમાં વચ્ચે નંગ જડેલાં હોય.

ઘદિરપા—(સોનાની કે મોતીની) માળા.

નેહર—નંપુર, અંકર.

૨૪૬ ઘાટ—યાળ.

કરુ—તૈયાર કરો.

મોતીયડે ઘૂરુ ચુક—રાગના સરકાર અર્થે મોતીયે ચોક પૂરો.
અધ્યાત્મીન કવિતામાં આ પ્રકારનું વર્ણન સામાન્ય છે.

૨૪૭ તિણિ રંગિ રાડ વઘાવુ—સખીઓ, કુંકભું તિલક કરીને
રાગને વધાવો.

૨૪૮ દલિ—સંહારી.

શંકર છોડોડ યંચ—ભગવાન સોમનાથનાં બંધન છોડાવ્યાં.

૨૪૯ બેલિદ્—‘બેડમાં’, ‘બેલડીએ’. માલદે કાન્હડદેના ભાઈ હતા તેથી
‘બેલડીએ માલદે વીર ધણું જીવો’ એમ કહ્યું છે.

૨૫૦ સંચલ—ભાથું. સંસ્કૃત સંચલ ઉપરથી.

પહિરણાં—વસ્ત્રો.

સાથે ભાથું અને પહેરવાનાં લૂગડાં (તેમજ વાટખરચી આદિ)
આપીને કાન્હડદેએ બધાં જ્ઞાન પોતપોતાને ગામ પાછાં મોકલાવ્યાં.
એમાંની સ્ત્રીઓ અને ધ્વાજાણો આશીષ આપવા લાગ્યા કે
‘કાન્હડદે કરોડ વરસના થાઓ.’ આજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં વૃદ્ધ
સ્ત્રીઓને આ પ્રકારનો આશીર્વાદ આપતી સંભળી છે.

૨૫૧ સોમનાથ આરાઘદ્—ભગવાન સોમનાથની પૂજા કરે છે.

નિતુ નિતુ પંચામૃતિ સનાન—ભગવાન શંકરને નિત્ય
પંચામૃતથી સ્નાન કરાવે છે.

પૂજા તળા સોલ ઉપચાર—અંદન, કુસુમ, તિલક, વસ્ત્ર,
શણગાર, આદિ ધોડશોપચારે ભગવાનની પૂજા કરવામાં આવતી.

૨૫૨ નિતુ નિતુ નવનવી—રોજ નવે નવે પ્રકારે (ઉ. ત.
કોઈ દિવસ બિલી વડે, કોઈ દિવસે કમળ વડે, એ રીતે) ભગ-
વાનની પૂજા થાય છે.

સહ જુહારદ્—સૌ કોઈ ભગવાનનું લલિતપૂર્વક સ્તવન કરીને
નમસ્કાર કરે છે.

અસંભમ—અસંભવિત.

- ૨૫૩ નરકપાત ઝવેલદ્ જોડ— જે (ભગવાન શંકર) માણસને નરકપાતમાંથી બચાવે છે. (ઝવેલદ્ = ઉગારે છે).
મોટા સંકટ છોડિત તેડ—તેમને (પોતાને) મોટા સંકટમાંથી (= બંધનમાંથી) (શન્દડદેએ) છોડાવ્યા.
મૂરતિ પાંચ પદ લિંગથી—એક લિંગમાંથી પાંચ ખંડ થઈને પાંચ મૂર્તિ થઈ હતી.
તાસ જમલિ—તેમના જેવી.
૨૫૪ સોરઠ મળી પધરાવ્યડ લિંગ—લિંગનો એક અંશ સોરઠ બાણી (= સોમનાથ પાટણમાં) આદર સહિત ઉત્સવપૂર્વક મોકલાવ્યો.
પદ ભાગ ઘાગડિ લોહસિંગ—લિંગનો (બીજો) એક અંશ વાગડમાં લોહસિંગ ગામમાં પધરાવ્યો.
આવૂં ઉપરિ થાહર મલી—આણુ ઉપર સરસ રથાનક હતું ત્યાં મૂર્તિનો એક અંશ મોકલાવ્યો.
૨૫૫ મૂરતિ પદ જાલહુર ... —એક મૂર્તિનું અલોરમાં પ્રતિષ્ઠાપન કર્યું અને ત્યાં એક (સુંદર) દેવાલય બંધાવ્યું.
દેડલ પદ સદ્વાહી માંહિ—એક દેવળ પોતાની વાડીમાં બંધાવ્યું અને ત્યાં મૂર્તિનો એક અંશ પધરાવ્યો.
પાંચ ઠામિ —આ પ્રમાણે આ પાંચ રથાનકે ભગવાન સોમનાથના લિંગના અંશોનું પુનઃપ્રતિષ્ઠાપન કરાવ્યું અને ત્યાં નિત્ય એમની પૂજા થવા લાગી.
૨૫૬ પાંચ લિંગ ... —આ પાંચ શિવલિંગની જે પૂજા કરે છે એને ફરી સંસારમાં અવતરવું પડતું નથી; (= એને મોક્ષ મળે છે).
પદ્મનાભ પંડિત હમ કહો—પદ્મનાભ પંડિતે આ પ્રમાણે કથા વર્ણવી છે. ખંડ કે સર્ગને અન્તે કવિનું નામ આણુવાની સામાન્ય મધ્યકાલીન પ્રણાલિકા અનુસાર અહીં પદ્મનાભે પોતાનું નામ મૂક્યું છે.

ખંડ ૨

૧ પ્રારંભ ચોલઈ—પ્રારંભ કથે છે.

પદ્મનાભ કવિ વંશ—પદ્મનાભ કવિને પોતાના વ્યાસશ્રુતવું
અભિમાન છે.

રાજરિદ્ધિ...—કાન્હડદેના રાજ્યમાં રાજકર્ત્ત્વ હરપૂર હતી;
નિત્ય નવીન આનંદોચ્છવ થતા હતા, અને સત્યથી, ન્યાયપૂર્વક
પ્રજાનું પાલન થતું હતું.

૨ કુચલ્યા—ભીમી, ખચ્યા. એક ઠામિ—એક સ્થળે. મિલ્યા—
મળ્યા. એક કુચાડા.....—એમાંના કેટલાક ઉધાગ, વજ્રહીન
હતા. કુધા કરી...તો કેટલાક કુધાએ કરીને કે અશક્ત (બોળ=
ક્ષીણ) થઈ ગયેલા હતા.

૩ એક ધૂમંતા જાદઘાઈ—કેટલાકને ધાની પીગથી, ચાલતા ચક્કર
આવતા હતા—અડવડિયા ખાતા ચાલતા હતા.

પદ્મ ડોલી કુચાડયા જાદ—તો કેટલાકને ડોળીમાં નાંખીને
સર્પજવામાં આવતા હતા (એમની એટલી ગંભીર સ્થિતિ હતી).

૪ એક તળઈ મુપિ ટોઈઈ નીર—કેટલાકનાં મોંમાં પાણીટોવામાં
(=ટીપે ટીપે પાવામાં) આવતું હતું.

વાલા પુલઈ કંચરા મીર—(હમેશાં મુખાસનમાં કે વાહનમાં
જવાને ટેવાયેલા) અમીર-ઉમરાવો પગપાળા નાસતા (પુલઈ =
પળતા) હતા.

૫ રહંતાં—રહતાં, ભટકતાં.

કુગળા—(અક્ષરસઃ, = અવગણ્યા); (પરાજયને કારણે)
અપમાનિત બનેલા.

અલૂપાન અંધારું કરી—હિલુખખાને અધાર પછેડે। ઓઢીને; અર્થાત્, કાળો પોષાક પહેરીને.

ચલ્લ પક્ક મુપિ અંતરિ ઘરી—એક કપડાંથી મુખ ઢાંકીને.

- ૫ દસડ—આવે. આ શબ્દ પ્રા. રાજ.—પુરાની હિંદીની અસરતો ઘોતક છે. નવિ આવડ મલડ—હિલુખખાનને આવે વેઠ જરાયે શોભતો નથી.

માગાં તળી ઘાત—(રાજપૂતોને હાથે) પરાજય પામીને મુસ્લિમ સરકર ભાગવાની વાત.

તુરફળી—તુર્કોની સ્ત્રીઓ; યુદ્ધમાં ગયેલા મુસ્લિમ સૈનિકોની નારીઓ.

- ૬ ટોલે ટોલે પડદ કરાંપિ—(આ ખખર સાંભળીને) મેઠ આંસુનાં બિંદુઓ સાથે (કરાંપિ; સરખાવે હિંદી કરવા) નીચે પડવા લાગો.

નીરમ્પવાહ વહદ—આંખમાંથી અશ્રુઓની ધારા વહેવા લાગી. 'પહિરણ—પહેરણ, 'કમીજ'; (ઉત્તર ભારતમાં તેમજ મુસ્લિમ સ્ત્રીઓમાં 'પહેરાવું' બીજા સુધી આવતું 'કમળ જેવું' વસ્ત્ર).

સૂંધળી—લેધો; ચોરણો; સલવાર.

પક્ક ફાડદ...—દુઃખના અદ્ય આવેશમાં કાઈ સ્ત્રીઓ વસ્ત્રો ફાડી નાખે છે, અને પગનાં ઝંજર (નેચરો) તોડીને ફેંકી દે છે.

- ૭ પક્ક નાંપદ પ્કાઝલિ દ્વાર—શોકમગ્ન ચર્મને એક મોતીનો એકાવલીદાર ડોકમાંથી ફેંકી દે છે.

ઝતારદ—શરીર ઉપરથી ઉતારી નાંખે છે.

તાળદ ઘીણિ વિહોડદ દોર—શોકના આવેશમાં એક પોતાની વેણી (અંબોડો) ખેંચી કાઢે છે, અને દોરો (ગળાનું સોનાનું આભૂષણ) છોડી (=કાઢી) નાંખે છે.

પક્ક લૂસ્યા વીસદ વન્દોર—એક લૂટી લીધેલા ખંદર જેવી

(નિસ્તેજ, હંતખાણ) લાગતી હતી.

૮. **પક્ક નવિ રહૃ...ઘઢી**—એક સ્ત્રી યુદ્ધમાં મરેલા સ્વામીના વિયોગે પહોર કે ઘડી પણ રહી શકતી નથી.

શ્યુ વિષવાદ પાન નહ ફૂલિ—(પોતાનાં અત્યંત પ્રિય) તબોળ ને ફૂલ એકને ઝેર જેવાં થઈ પડ્યાં.

પક્ક રોગાવિ મુદ્દગિ મૂલિ—એક મોઢા મૂલી, લાડકી નારી (દેવાકાંટ) રોઈ.

૯. **ફૂટરા**—ફેટા, સુંદર. **કુમાર** = યુવાન પુત્ર. **રિળવાડલા**—રથધેલા.

મારણ—(મારિયા તું સંક્ષિપ્ત ૩૫, કર્મણિ) મરાયા. કોઈના ભાઈ, કોઈના પતિ, કોઈના સુંદર પુત્રો, તો કોઈના મામા—જે રથધેલા હતા તે—સૌ યુદ્ધમાં મરાયા.

૧૦. આ સર્વ હંતલાગી નારીઓ ઉલુપખાનને ચાપ દેવા લાગી. જ્યાં સાંચ (ખુલ્લું હાટ, ગુજરી) બેસતી ત્યાં બધું સૂતકાર થઈ ગયું (વઢીયા વાટ); નગરમાં બધે હાટ (=દુકાનો) દેવાઈ ગયાં (=બધે થયાં).

૧૧. **પક્ક પક્કિ મુળીજહ સગહ**—એકે એકે સર્ગા (સગહ) રનેલી. (મુળીજહ; સરખાવો અર્થ. ગુજ. 'સહેળે').

પાતિસાહ લગહ—પાદસાહ મુધી. લગહ નો અર્થ અહીં અર્થ. ગુજ. ની માફક 'મુધી' જેવો છે, એ નોંધપાત્ર છે.

નિદાનિ—અતે, ખરેખર. જે મુસલમાન ફેનિકો યુદ્ધમાંથી બચીને આવ્યા હતા, તેમને બોલાવીને મુલ્કતાને બધી પૂછપરછ કરી. તે પૂછ્યા (=તે પૂછ્યાઃ)—કર્મણિ રચના.

૧૨. **અલૂપાન પચહ મહવાડ**—આવા મોટા ભાગીર ઉલુપખાનને. **દીઘડ વાડ**—ચિહ્નસ્ત આપી.

આગલિ રહ્યા—આગળ બિભેલા; પાદશાહની આગળ બિભા રહીને.

૧૩ અઘઘારહ—સાંભળો. અસપતિ રાહ = પાદશાહ, (સંબોધન વિભક્તિ).

પોજન સીદા=ખોળઓ (અંતઃપુરના સેનિકા)ને હેરાન પડેશાન કરી નાંખ્યા. (કર્તારિ). સરખાવો આગળ : ચંદોત્તલ ઘણા સીદાતા ૧-૧૫૪. મારીયા ધાન—ખાન (= સરદાર) ને મારી નાંખ્યા.

૧૪ પોહર—‘ મુસ્લિમ લશ્કરમાંના ચાકરોનો એક વર્ગ.’

પાસ પવાસ—ખાસ નોકરો (special attendants).

સૈદ મુલાણે—લશ્કરમાંના સૈયદો અને મુસ્લિમો. લીધા ઘાસ—દાંતમાં તરણું લઈ (રાજપૂતોને ચરણુ થયા.)

ચંદ ગુલામ—નોકરો અને ગુલામો.

સમરંગણિ પાહ્યા પરદાર—બરદારોને (બરદાર = છડીદાર, વગેરે) મુઢમાં માપી.

૧૫ પાંડાઘાર—તરવારના ધાએ. મૂગલ યચા ન લામદ પાર—પાર વિનાના (અસંખ્ય) મુમલ બચ્ચાઓને હણ્યા.

ઝદાલી લીયા—ઝૂંટવી લીધા.

તેજ તાપતિ છંડાઘીયા—ઝવણી લૂંટીને (ઘોડારમાંથી) ઘોડા છોડી લીધા.

૧૬ પાન તળા—સરદારોના, ઉધુધખાનના. લૂસ્યા—લૂટ્યા.

ઘાલ્દિમનહ—‘ વધી ’—માલીકને. જેના ઉપર માલિકને હેત છે એવા પાદશાહના બે ભાણેજ.

૧૭ સાદલ સીદ...—(પાદશાહના બે ભાણેજ) સાદલ અને સીહ-મલેકને (રાજપૂતોએ) બળપૂર્વક જીતતા કેદ કર્યા.

દીઠડં ઇસ્યે ઇમ્હારદ નેત્રિ—એ અમે અમારી સગી અંખે
જોયું છે. સાદી માલિક...—સાદી મલેક રથુમાં પડ્યો.

૧૮ ઘાત ઘાત છેદિ કરદ સલામ—દરેક હકીકત જણાવ્યા
બાદ (છેદિ છેડો, અંતે) એ (=અચેક્ષા સિપાર્ષિઓ કે અમતદારો)
પાદશાહને સલામ કરે છે.

કેતા મલિક ન જાણડં નામ—ખીજ કેટલા સરદારો
રથુમાં પડ્યા, તેમના તો નામની પણ અમને ખબર નથી.

ઘકમના મારદ રજપૂત—રજપૂતો યુદ્ધમાં એકતાન (એકમતા)
યધને મુસલમાનોને મારતા હતા.

મૂત—મૂર્તિ, ભગવાન સોમનાથની.

૧૯ સુળી ઘાત રણિ..તંબોલ—રજપૂતોએ મુસલમાનોને રથુમાં
રણી નાખ્યાની વાત સાંભળીને પાદશાહે ગમગીનીથી પોતાનો
તંબોલ (પાન બીડું) નાખી દીધો.

સુરતાળી ઘોડા હાથીયા—(યુદ્ધના વૃત્તાંતની વાત પાછી
આગળ ચાલે છે). મુસલમાનોના લશ્કરના હાથી ઘોડા કાન્હડાએ
મૂંટવી લીધા.

૨૦ ઇસી ઘાત—આ વાત દેશદેશાવરમાં પ્રસરી ગઈ છે.

ઢોલી નવિ ઘડસદ દીયાણ—(લોકો વાત કરે છે કે) હવે
(આ ભયંકર હારને પરિણામે) દિલ્લીમાં દરબાર ભરાતો નથી.
ઘાહરિ મુહલ ન દોઈ સુરતાળ—મહેલની બહાર મુસલમાન
નીકળતા નથી.

દોઈ—દે, મૂકે; ('પગ' કે 'મુખ' અધ્યાહાર).

૨૧ અલૂપાનિ ચિણસાહિડં કાજ—ઉલુખખાને બધું કામ
પણસાડ્યું.

અલૂપાનિ જો આળી લાજ—ઉલુપખાને પાદશાહને (લાજ આવે) લખવું પડે, એવું ક્યું.

૨૨ હસી ઘાત ઘોલદ...પાન—અલાઉદ્દીનના પ્રધાન કહે કે ‘ઉલુપખાન હવે મહેલમાં ન આવે’; ‘ઉલુપખાનને હવે દરબારમાં આવવાની બંધી છે.’

પાતસાદનું લૂણ હરામ—પાદશાહનું એણે લૂણ હરામ ક્યું.

૨૪ ચિમાસી—વિચારીને. નાહર મલિક ઘોલાઘ્યડ—નાહર મલિક નામના સરદારને ઘોલાઘ્યો.

સાથિ થિકડ—સાથમાં. મોજલુ પાંઢાઘર—(પ્રસિદ્ધ) તરવારિયો (તરવારખાજ) મોજલ.

મુહલ આગિલદ—મહેલના આગળના કમરામાં.

૨૫ કરો મસૂરતિ—એમની સાથે મસલત કરીને.

ઘેદ સીપામણ—પાદશાહે આપ્યા આપી.

નામજાદ—નામીયા ગોદાઓ.

મારુઆડિ ઉપરિ...હાથિ—મારવાડ ઉપર ચઢાઈ કરવાનું બીકું સુલતાને સ્વદસ્તે (નાહર મલિકને) આપ્યું.

૨૬ સાહણ કરડ સજાઈ—લશ્કરની સખવટ કરે.

૨૭ ચલાવડ સાથદ—સાથે લઈ જાશે.

સોયતિ—ધોળા. પ્રા. રાજ. ચળદ ઘાટુ—લેખે (અક્ષરશૈલી = વહન કરશે).

આપમાપણા—પોતપોતાના. મરાતય લેજ્યો—મતબાનુસાર (પદવી પ્રમાણે) ટુકડીઓ, સરંજામ ધો લેખે.

માંદિ મલા ઝૂઝાર—જેમાં સારા (જમરા) ગોદાઓ હોય.

૨૮ નામજાદ—નામી. લયડ સાહણ સપરાણું—પ્રખળ ઘોડેસ્વાર સૈન્ય સ્ત્રો.

સાથિ ઘણું પાયદલ પાલડું—સાથે મોટું મગપાણું પાયદળ
સૈન્ય પણ લેજો.

ઘેમિં દીડ પિયાળડું—અને વેગથી પ્રયાણ (કૂચ) કરો.

૨૯ લેજ્યો મારુઆડિનું પાસું—મારવાડ (જાલોરનો પ્રદેશ)
કબજો કરશો.

વલી રપે...હાસું—ફરી રખે હાંસી યાવ (એતું ધ્યાન
રાખજો).

૩૦ કરસ્યું—કરશો. ભવિષ્યકાળ ખીજો પુઠ અહુઠ આચાર્ય
અર્થમાં પ્રયુક્ત. ઘિછેલ્લ—સત્વર, તત્કાલ. પ્રા. ગુજ. લાક્ષણિક
શબ્દપ્રયોગ. અમ્હ આયસ પરમાણ—અમારા આદેશ
(=આચાર્ય) પ્રમાણે. પાદશાહની ઉક્તિ છે. સિરિ કીઘડું—
માથે ચઢાવ્યું.

૩૧ હલહલ કરી કટક સામહણી—હાલને હાલ (એકદમ;
તત્કાલ) લશ્કરનો સરંજામ (સામહણી=સામગ્રી) તૈયાર કર્યો.
મહું મહુરત્ત લીઘડું—(કૂચને માટે) શુભ મુહૂર્ત જોયું.
મુસલમાનોને જ્યોતિષમાં આટલી ગ્રહા હશે? કે પછી આ
કવિ કલ્પના ગણવી? કરી સિલામ વલિડં સહ પાછડું.
—લશ્કરને વળાવવાને સાથે ગયેલા સૌ (સગારનેહીઓ)
હેત્વી સલામ કરીને પાછાં વળ્યાં. શહેરના દરવાજા મુખી સર્ગા
રનેહીઓ વળાવવાને ગયાં હશે.

૩૨ પાતિસાહની આણ...પરાણ—હિંદુઓ પાદશાહની આણ
માનતા નથી, અને (પાદશાહની સામે) બળથી સામનો કરે છે.
સામત્તસી રાઝલનુ વેટડ...—મુસલમાન સરદારોની આ-
ઉક્તિ છે. એમની ધૃષ્ટતા-ધમંડ જુઓ.

- ૩૩ જાલહુર ગઢ વિસમઝ અછદ—મતોરનો ગઢ દુર્ગમ (વિસમઝ=વિપમ) છે. લેસ્યું પ્રાણિ મારી—=(તો પશુ) અમે એ બળપૂર્વક કબજો કરીશું. કદ તલહટીઈ ઘોરિજઈ પદસું—અથવા તો અમે લડાઈમાં મરાશું અને ગઢની તળેટીમાં કબરમાં સુઈશું. પણ નવિ આવડં હારી—પશુ અમે હાર ખાઈને પાછા આવવાના તો નથી જ.
- ૩૪ મિહતાં કિમ્હદ ન માજદ ' (લડાઈમાં) કેમે ય હારતા નથી.' મસિદોતું આ વર્ણન છે. સાદણ—અક્ષરશઃ; 'ઘોડેસવાર સૈન્ય;' અહીં સામાન્ય 'લશ્કર'ના અર્થમાં વપરાયું છે. ઢોલ ધસૂકદ ઘાજદ—મુઢના ઢોલ પ્રિયાંગ પ્રિયાંગ વાગી રહ્યા છે.
- ૩૫ ભાગાં હાડ...—લશ્કરના હાથીઓના ચાલવાથી રસ્તાનાં ઝાડ બધાં ભાંચ્યાં, ભાગમાં આવતાં બીડ બધાં સફાચટ થઈ ગયાં, અને જળાશયો (બધાં ડહોળાઈને) કાદવ કાદવ થઈ રહ્યાં. આ વર્ણન મુસ્લિમ લશ્કરના હાથીઓની સંખ્યા અને દૂરનો વેગ સૂચવે છે. ડુંગરતળાં સિપર જિમ ચાલદ...—મુલ્તાનના લશ્કરના પ્રચંડ મદમસ્ત હાથીઓ બળે ડુંગરનાં શિખર ચાલતાં હોય એવા લાગતા હતા.
- ૩૬ મુસ્લિમ સેનાએ વાજતે ડકે, સડસડટ, હકુમત તળેના પ્રદેશો પસાર કરી દીધા. લુલી વાટ ઘાટ ગિરિકંદર...સમીયાળે—રસ્તાઓ (વાટ) પસાર કરીને. નદીઓ પાર કદીને (ઘાટ) અને પર્વતો (ગિરિકંદર) ઓળંગીને મુસ્લિમ લશ્કર કાન્હડદેના રાજ્યને સીમાડે આવેલા સમિયાણા ગામે પહોંચ્યું.
- ૩૭ કાન્હડદે રાહિલનો ભત્રીજો (સાંતલસિંહ) રાધે ભરાયો; (કારણકે) ત્યાં (સમીયાણા)થી એતું થાણું (રક્ષણ નીચેના પ્રદેશ) છે. સીદ—સિંહ.

- ૩૮ દેસિ—(પોતાના) પ્રદેશમાં. દલ—(દુશ્મનોનાં) લશ્કર. વુંચિ-
વુંચ સુળીજઈ—સર્વત્ર ધૂમરાણુ—કાગારોળ—મચી રહી. ફરડ
મેલાવડ—સેન્ય એકઠું કરો. જાઈ ચુપટ ઘાડ લીજઈ—
(જઈ ને) સામસામા ખાંગના ઘાવ ખેલીએ.
- ૩૯ આ તરફ કાન્દડદે વાટ જુએ છે કે હજી નગરમાં (જતોર)માં
(મદદ માટે) કાઈ સદેશો લઈ ને કેમ આવતું નથી ? ફટક
મળી તડ ઘાહરિ ચડીમઈ—સાંતલના લશ્કરની તો વધારે
ચડીએ. જડ સાંતલ તેડાવઈ—‘જો સાંતલ આપણને એ
માટે (સદેશો મોકલીને) બોલાવે. ’ રાજપૂતોની આવી પ્રણા-
લિકા અનુસાર કાન્દડદે સાંતલની વાદરે ધાતાં પહેલાં એના
સદેશાની અપેક્ષા રાખે છે.
- ૪૦ પિત્રી તળડં...—ક્ષત્રિઓનું તેજ પ્રખળ છે. સાંતલ ફરઈ
ઘાહાર—(મુસલમાનો સામે લડવાને) સાંતલ રક્ષકદલ (વાહાર)
સજ્જ કરે છે. ગમે ગમે મેલાવા...—ગમે ગમેથી રાજપૂત
સૈન્યની ટુકડીઓ (મેલાવા) આવી રહી છે, જેમાં સમર્થ
યોદ્ધાઓ (મલા હુસાર) છે.
- ૪૧ સર્વ યુદ્ધસરંજામ સજ્જ કરીને (કરી સજાઈ) સમગ્ર રાજ-
પૂત લશ્કર મુસલમાનોનો મુકાબલો કરવાને નીકળી પડ્યું.
એમણે યોગ ઉપર સાજ નાંખ્યા, જરૂરજીણુ, ટોપ, રંગાવણિ
(ધ. બખતગે) ધારણુ કર્યાં, અને બધાં હથિયાર લીધાં.
- ૪૨ આ રીતે નાહર મલિકના લશ્કર ઉપર મજેદરા ચઢ્યાણો
ત્રાટક્યા. હૂઝ જાણ—મુસ્લિમ લશ્કરને. યલમલીડં મેલ્હાળ
—(મુસ્લિમ) ડાવણી (મલરાટથી) ખળભળી ગઈ.
- ૪૩ રિળકાહલ ઘાજઈ—રણરિંગાં વાગવા લાગ્યાં. વાહઈ

પાંડાધાર —(સામસામી) તરવારો ચલાવાય છે. સરખાવો:
 ‘જુ વાહિસ્યદ્ હાય’ (‘જે હાય ચલાવશે;’ ‘શસ્ત્ર પ્રદાર કરશે’)
 વેલિ કિસન રુક્મણીરી, ૦૨૩. સાંફલડં—ધસારો, હુમતો, લગાઈ.

૪૪ ઝસરીડ પાછડ—પાછો હઈયો, પાછો ઓસયો. અસંમવ—
 (અસંભવિત) સં. અસમવ ઉપરથી અહીં વિશેષણના અર્થમાં
 પ્રયુક્ત. તેજી સદ્ છ-સાત—૭મો સાતસો ધોગ.

૪૫ મારી મલિક અવાલા કીધા—સાંતલસિંહે એએઠાને મારીને
 બહેમાકળા, (અવાલા-સં માફુલ, પ્રા. આટલ ઉપરથી) કરી
 નાંખ્યા. મચ કોડિડ તુરકાણડં—તુર્કદેશને છિન્ન લિન્ન
 કરી નાંખ્યું. દુડોનદ હંડાવ્યા થાહર—રાજપૂતોએ વેગથી
 ધસારો કરીને (મુસલમાનોને) એમના સ્થાન થાહર-સ્થળ,
 (યુદ્ધસ્થળ)માંથી મારી હાડાવ્યા, હંડાવ્યા થાહરની પાસેથી
 સ્થળ હોગાવ્યું. વેડિ ગયા વિહાણડં—રાજપૂતો પ્રમળ
 વેગથી (વેડિ) વડાણું (યનાં) (લગાઈ જતીને) પાછા
 આસ્થા ગયા.

૪૬ સરસાં સંઘલ દેય—સાથે ભાથાં બાંધીને. દેય = દેડે. પછીની
 પંક્તિના કાન્હડદેખ ની સાથે પ્રાસ મેળવવાને કવિએ દે>ય
 ધ્વનિસ્પાંતર કર્યું છે. નાહરમલિકનું લશ્કર સંપૂર્ણ નાશ પામ્યું
 નહોતું. રાજપૂતોના ધસારા સામે હાર ખાઈને એ પાછો
 હઈયો. થોડે જઈને લશ્કર વ્યવસ્થિત કરીને એણે પાછો
 હુમલો કર્યો. ચલી—ફરીને સૂંડીનદ—ધસીને.

દેપુ ફરચડં અમ્હારું—અમારું દામ જુઓ.

એક વાર વરાંસડ વીતડ—એકવાર (હાર ખાઈને, પાછા
 હંડવું પડ્યું એ) અનિષ્ટ બન્યું. ચલી—ફરી.

૪૮ સમીક્ષાણે ગદરોહડ કીચડ—(હવે) મુસલમાનોએ સમિયાણાના ગદને ઘેરા ધાલ્યો. (પહેલી વાર રાજપૂતોએ ગદમાંથી નીચે ઊતરીને નાદરમલિકના લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો હતો.) આ ઘેરાની સાંતણે કાન્હડદેને ખબર ન આપી, પરંતુ બીજા પડોશી રાજાએ મુસલમાનોના ધસારાની ઉમ્મિતાનો ખ્યાલ આપીને કાન્હડદેને બોલાવ્યા.

૪૯ પાંઢાયત—ખાંડધારી, તરવારિયા. સરસુ—સહિત.
પાપરીષ કૈકાણે—‘ પાખરેણે ઘોડે ’, અર્થાત્ ‘ વચ્ચે કપાળે પોરા ખાધા વિના ’. છડે પિયાણે—‘ ઝડપી ફૂચ કરીને ’, (લાક્ષણિક પ્રા. ગુજ. શબ્દપ્રયોગ).

૫૦ ગમદ—ખાણુ. મેલાવડ—સૈન્ય. કટકિ—(મુસલમાનોની) સેના ઉપર. જદ ચિલગુ—જઈને આપટયા. એક તરફથી સાંતણે મોટું સૈન્ય લઈને મુસલમાન લશ્કરને લીડાવ્યું, અને બીજી ખાણુથી મુસ્લિમ સેના ઉપર કાન્હડદે ત્રાટક્યો.

૫૧ ગમે ગમે...ખધી ખાણુએથી (ગમે ગમે) રાજપૂતો, મુસલમાનોને વચ્ચે ઘેરી લઈને (વિચિ કોધા) મારો ચલાવ્યો. ઇંગોઈંગિ—હાથોદાથ આવી જઈને. ચિંદુ દલિ સાન્હા—અને લશ્કરોની સામે. મલિકિ—નાદરમલિકે. કયલા દોધા—ટક્કર લીધી.

૫૨ સીંગિણિ ગુણ...—ધનુષ્યની પલુછના પ્રગળ ટંકાર થઈ રહ્યા છે. કડ્યાં લોહ...—(સામસામી) તલવારો ઊડી—જલે વીજળી ઝમકતી ન હોય તેવી. મીર—અમીરો.

૫૩ કુદિ પકજિ ઘાર—એકધારું—જરાયે અમર્યાયા વિના—લડના દત્તા. (વૂઠી). આ ઝપાઝપીમાં બીજા કેટલાય સરદારોની સાથે મલિક નાદર મરાયો.

- ૫૪ રાજપૂતોમાં ધણા, બળવાન ગણાતા સિંધને દુશ્મનોની સામે ચાલીને અદ્ભુત લગ્ગાઈ ખેડીને રણમાં પ્રાણ છોડ્યા.
- ૫૫ આજ સુધી સહુ કોઈ જેને સમરાંગણમાં અતિબળવાન માનતા તે યુદ્ધવીર (મિલકમાલ) (પ્રસિદ્ધ) તરવારબાજ (પંડાચર) બોજલ રણક્ષેત્રમાં મરાયો. મોજલ પંડાચર—મુસલમાન સન્યતા નાયકોમાંનો એક (જુઓ : પાછળ, ખંડ ૨—શ્લોક ૨૪). આ નામો સાથેનું વીગતપ્રાપ્ત્યું કવિને યુદ્ધની સમકાલીન ખ્યાલો અને બયાનોનો પરિચય હતા એની સાક્ષી પૂરે છે.
- ૫૬ ઘઘાવી ઘાઝી—જીત્યાની વધામણીનાં મંગળ વાઘો વાગવા લાગ્યાં. રાય ચહુઆળે—કાન્હડદેએ. તડ—પછી. સં હત, પ્રા. અપ. તડ.
- ૫૭ આ વાત જાણીને સાંઘીસવાર (સાંઘીર) (દિલ્હી) આવ્યો. (એણે પાદશાહને ખબર આપ્યા કે) સેનાપતિ નાહરમલિક અને તરવારબાજ બોજલ, જે સમર્થ યોદ્ધાઓ હતા તે, રણક્ષેત્રમાં મરાયા.
- ૫૮ ચહુઆળે જીતું—(કર્મણિ રચના) ચહુઆળે જીત મેળવી, નાહર મલિક તિસી પરિ...ઘીતૂ—(ચહુઆળે રાજ કાન્હડદેએ) ઉલુખખાનના જેવા હાલહવાલ ક્યો હતા તેવા જ નાહર મલિકના હાલ ક્યો. તિસી પરિ—તે પ્રકાર, તે પરિસ્થિતિ.
- ૫૯ વારહ વારહ—વારંવાર. હારિ—હાર, પરાજય. હરાણ—હેરાન. કિસી ચલાહ ઝઠી તુરકાંણહ—તુકોને માથે શી બલા (પરમ આપતિ) આવી પડી છે?
- ૬૦ પાદશાહે આ સંબંધે મસલત કરવાને ખાનજહાં, મલેક ઇમાદલ, મલેક નેબ અને મલેક કમાલદીન—અ ચાર સરદારોને તત્કાળ (તત્કાળ—તત્કાળ) મહેલની અંદર તેડાવ્યા.

- ૬૧ મહેલના અંદરના (મંત્રણા) ખંડમાં મસલત માટે બેસીને (પાદશાહ) કહેવા લાગ્યા : “ (આ શું થવા બેઠું છે ? ” જે જે સરદાર લશ્કર લખે તે ત્યાં છે તે સૌને ચઢુઆણે હરાવ્યા છે.
- ૬૨ મૂછદ વલ ઘાલી—મૂછ મરડીને. વિસમા—વસમા, કઠોર શાખાવાળી. ચૂકદ ઠામ—પોતાનું રાજપાટ (ઠામ = સ્થાન) ગુમાવે છે. (ચૂકદ). નિટોલ—નક્કી, અવશ્ય.
- ૬૩ ગૌડ—ખંગાળ. ચૌડ—દક્ષિણનું એક રાજ્ય. ગાંજણડ—ગઝની. કનૂજડ—કનોજ. મરહઠ—મહારાષ્ટ્ર. લાડ—લાટનો પ્રદેશ, દક્ષિણ ગુજરાત. સિંધુ—સિંધ. સવાલપ—સપાદલક્ષ.
- ૬૪ માલવ—માળવા. ચંદેરી—જ્વાલિયર રાજ્યમાં આવેલું એક પુરાતન નગર. માંડવ—માંડવગઢ. સારંગપુર—‘મધ્યપ્રાંતના દેવાસના રાજ્યમાં આવેલું જૂનું શહેર અને કિલ્લો’ (દેરાસરી ૨૭ આ૦, પૃ. ૧૭૩) રિણંધોર—રણધોર. ચિત્રોડ—ચિતોડ (સં. ચિત્રકૂટ). નાગુર—નાગોર (જોધપુરના રાજ્યમાં આવેલું એક જૂનું શહેર).
- ૬૫ જમણાપુર મથુરા—યમુનાપુર (યમુનાને તીરે આવેલું નગર) મથુરા. સદ. દેરાસરીને મતે જમણાપુર=જુવાનપુર, જે પૂર્વ દિશામાં, બનારસની ઉત્તરે આવેલું છે. હડોસા—ઓરિસ્સા. અંતરવેધ—ગંગા અને યમુનાની અંતરવેદિનો પ્રદેશ. કાકપુર=? મોજપુર=એ નામનું ઉત્તર ભારતનું એક નગર, જેની લાપાને ભોજપુરી બોલી કહે છે.
- ૬૬ પૂર્વ સાગરથી લશ્કર લખે (એથીયે આગળ) મેં કૃત્ય કરી છે. મેં ધસારા કરીને રાજાઓના દેશ ખૂંચવી લીધા છે, અને ત્યાં મારાં થાણાં મૂક્યાં છે.

- ૫૪ રાજપૂતોમાં ધણા, બળવાન ગણાતા સિંધલે દુરમનોની સામે ચાલીને અદ્ભુત લગ્ન યજ્ઞોને રણમાં પ્રાણ છોડ્યા.
- ૫૫ આજ સુધી સદુ કોઈ જેને સમરાંગણમાં અતિબળવાન માનતા તે યુદ્ધવીર (મિલકમાલ) (પ્રસિદ્ધ) તરવારબાજ (પટાષ્ટ્ર) જોજલ રણક્ષેત્રમાં મરાયો. મોજલ પંડાઘર—મુસલમાન સંન્યતા નાયકોમાંનો એક (જુઓ : પાછળ, ખંડ ૨—શ્લોક ૨૪). આ નામો સાથેનું વીંગતપ્રાચુર્ય કવિને યુદ્ધની સમકાલીન ખ્યાલો અને બયાનોનો પરિચય હોય એની સાક્ષી પૂરે છે.
- ૫૬ ઘઘાઘી ઘાઝી—શત્રુની વધામણીનાં મંગળ વાઘો વાગવા લાગ્યાં. રાય ચહુઆણે—કાન્હડદેએ. તડ—પછી. સં તત્ત; પ્રા. અપ. તડ.
- ૫૭ આ વાત જાણીને સાંઠણીસવાર (સાંઠીઝ) (દિલ્હી) આવ્યો. (એણે પાદશાહને ખબર આપ્યા કે) સેનાપતિ નાહરમલિક અને તરવારબાજ જોજલ, જે સમર્થ યોદ્ધાઓ હતા તે, રણક્ષેત્રમાં મરાયા.
- ૫૮ ચહુઆણે જીતું—(કર્મણિ રચના) ચહુઆણે શત મેળવી, નાહર મલિક તિસી પરિ...વીત્—(ચહુઆણે રાજ કાન્હડદેએ) ઉલુખખાનના જેવા હાલહવાલ ક્યો હતા તેવા જ નાહર મલિકના હાલ ક્યો. તિસી પરિ—તે પ્રકાર, તે પરિસ્થિતિ.
- ૫૯ વારદ વારદ—વારંવાર. હારિ—હાર, પરાજય. હરાણ—હેરાન. ફિસી ચલાઈ ઝઠી તુરકાંણદ—ઘુડોને માથે શી બસા (પરમ આપતિ) આવી પડી છે?
- ૬૦ પાદશાહે આ સંબંધે મસલત કરવાને ખાનજહાં, મલેક ઇમાદલ, મલેક નેબ અને મલેક કમાલદીન—અ ચાર સરદારોને તત્કાળ (તત્કલિન-તત્કાલ) મહેલની અંદર તોડાવ્યા.

- ૬૧ મહેલના અંદરના (મંત્રણા) ખંડમાં મસજત માટે બેસીને (પાદશાહ) કહેવા લાગ્યા : “ (આ શું થવા બેઠું છે ? ” જે જે સરદાર લશ્કર લઇને જાય છે તે સૌને ચઢુઆણે હરાવ્યા છે.
- ૬૨ મૂછડ વલ ઘાલી—મૂછ મરડીને. વિસમા—વસમા, કઠોર રોપબર્ષા. ચૂકદ ઠામ—પોતાનું રાજપાટ (ઠામ = સ્થાન) ગુમાવે છે. (ચૂકદ). નિટોલ—નક્કી, અવસ્થ.
- ૬૩ ગોંડ—ખંગાળ. સોંડ—દક્ષિણનું ચોલ રાજ્ય. ગાજણડ—ગઝની. કનૂજડ—કનોજ. મરહઠ—મહારાષ્ટ્ર. લાડ—લાટનો પ્રદેશ, દક્ષિણ ગુજરાત. સિંધુ—સિંધ. સવાલપ—સપાલક્ષ.
- ૬૪ માલવ—માળવા. ચંદેરી—વ્યાધિયર રાજ્યમાં આવેલું એક પુરાતન નગર. માંડવ—માંડવગઢ. સારંગપુર—‘મધ્યપ્રાંતના દેવાસના રાજ્યમાં આવેલું જૂનું શહેર અને કિલ્લો’ (દેરાસરી રજી આં, પૃ. ૧૭૩) રિણચંબોર—રણચંબોર. ચિત્રોડ—ચિતોડ (સં. ચિત્રકૂટ). નાગુર—નાગોર (જેધપુરના રાજ્યમાં આવેલું એક જૂનું શહેર).
- ૬૫ જમણાપુર મથુરા—યમુનાપુર (યમુનાને તીરે આવેલું નગર) મથુરા. સહ. દેરાસરીને મતે જમણાપુર=જુવાનપુર, જે પૂર્વ દિશામાં, ખનારસની ઉત્તરે આવેલું છે. હડોસા—ઓરિસ્સા. અંતરવેધ—ગંગા અને યમુનાની અંતરવેદિનો પ્રદેશ. કાકપુર=? મોજપુર=એ નામનું ઉત્તર ભારતનું એક નગર, જેની લાપાને ભોજપુરી બોલી કહે છે.
- ૬૬ પૂર્વ સાગરથી લશ્કર લઇને (એથીયે આગળ) મેં કૃત્ય કરી છે. મેં ધસારો કરીને રાજાઓના દેશ ખૂંચી લીધા છે, અને ત્યાં મારાં ચાણાં મૂક્યાં છે.

૬૭ મેં દિંદુસ્તાન (ઉત્તર ભારત), (છેક દક્ષિણુ પાંચ રાજ્ય, અને (પંજાબુ) જલધર સર ક્યું છે. મેં કાશ્મીર, કામર દેશ (= આસામ), વિમાયલ (ની તળેટીનાં રાજ્યો) અને બગાળ મુધોનો પ્રદેશ છતી લીધો છે.

૬૮ મેં ખોરાસણુને તો મારા (ઘોડેસવાર સૈન્યની) ઘોડાની ખરી તળે ખૂંદી કાઢ્યું છે, અને ત્યાંના લાંડાર પડાવી લીધો છે. મેં મૂગલોનાં લશ્કરોને મારી હડાવ્યાં છે, અને ઉચ મુલનાન કમળે ક્યાં છે. (દેરાસરી અનુસાર હવ્વ-આવલપુર રાજ્યમાં આવેલું એક પુરાતન નગર; દેરાસરી, ૨૭ આવૃત્તિ. પૃ. ૧૭૪).

૬૯ લીજ—ચીન. મોટ—જુનાન. ઘંઢૂર—દંડપુર (કાઈ જૂના નગરનું નામ ?). વેસપત્તિ—રાજ.

ઢીલી કલગ લ્યાવદ—દિલ્લી અમારી તહેનાતમાં આવે છે. ઢોરસમુદ્ર લગદ—છેક દક્ષિણના દારસમુદ્રથી, (હાલ મહેસુર રાજ્યમાં અંતર્ગત). મોઢોઘા—અક્ષરથ; ‘ મુકુટધારી ’, ‘ ખંડિયા રાજાઓ. ’

૭૦ કલયગુંદ્ર માનાગુંદ્રી—એ કશીટક પ્રદેશનાં પ્રાચીન નગરોનાં નામ છે. વેદર—આગળના હૈદરાબાદમાં આવેલો પ્રદેશ. તિલંગ—તેલંગલ. સાન—‘ કારીગરીની વસ્તુઓ ’; (દેરાસરી ‘ સોતું ’ એ અર્થમાં ધટાવે છે). પાન—પત્તા; એક પ્રકારનું રત્ન. ઘાળી ઘોલદ ઘંગ—જ્યાં મધુર વાણી બોલાય છે. ‘ તામિલ જેવી દક્ષિણાલ ભાષાઓની મધુરતાનો આ ધણો પુરાતન ઉલ્લેખ છે. ’

૭૧ મૂમિ—પ્રદેશો. વિપમ—દુર્ગમ, દુર્જય. લાંપી—કમળે ઢરી. પાંડાપ્રાણદ લીઘો—(મારી) તરવારને : જોરે (પ્રાણદ)

૭૧. છતી લીધી. દેવગિરિ જે રાજત—‘દેવગિરિના રાજા રામદેવે એની કુંવરી પરણાવી.’ ત્યારે સમકાલીન ઇતિહાસ અનુસાર સાચી હકીકત આ, કે અલાઉદ્દીનના જનનાનામાં બેઠેલી તે કરણની રાણી કોલાદેવી નહીં, તેમ તેની પુત્રી દેવગદેવી પણ નહીં (એની પુત્રી વિષે કાન્હરદે પ્રવચમાં કશે ઉલ્લેખ નથી), પણ રામગિરિના રાજા રામદેવી પુત્રી. પદ્મનાભના આ સુસ્પષ્ટ ઉલ્લેખને સમકાલીન ઐતિહાસિક સામગ્રીનો આધાર અવસ્ય હશે.

૭૨. ઝડળમમરા માદિ જે—દરિયામાં ભંડાં વમળે (ભમરા) વચ્ચે જે બેટો આવ્યા છે તે સિંહલદ્વીપ (લંકા)નો રાજા નજરાણામાં (મેટ) હાથી મોકલાવે છે.

૭૩. ફૂચી—કોચીન ? કલહય—કાલિકટ (જુઓ દેરાસરી, ૨૭ આ. ૫. ૧૭૫) જાવા મંદિર—ભવા બંદર.

હરમજ—ધરાનું હોમંઝ બંદર, જે મોતીના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે.

સેહ તળા માલ અમ્હરિ આવહ—એ દૂર દેશોના માલ (= પેદાશ) અમારે ત્યાં આવે છે, અને તે દેશ (ના અધિપતિઓ) અમને નમે છે.

૭૪. સેતુબંધ રામેશ્વર તરફિ (જે) પ્રસિદ્ધ છે (જુઓ—અક્ષરશઃ, = ‘સંભળાય છે’), જ્યાં વાનરોએ પાળ બાંધી હતી, ત્યાં મારા સેવકો (જળ=માણસ) (મારી) આજી વરતાવે છે. (વરતદ—અહીં પ્રેરક અર્થમાં પ્રયુક્ત) : આવું (વિશાળ) અમારું રાજ્ય છે.

અલાઉદ્દીન રાજા હોવાથી પોતાનું ગૌરવ દર્શાવવાને અહુવચનનો પ્રયોગ કરે છે.

૭૫ મેં ભરતખંડમાં સર્વ દુર્ગમક્રિસ્ત્રા (વિષમ દુર્ગ) તોડી પાડ્યા છે. ભરતખંડમાં ભડવીર તરીકે વિખ્યાત એવા મહાઓર્વ દામ (ઠાટ = સ્થાન) ઝલોરગઢ વિષમ (= કપરો, દુર્ગમ) છે એમ સાંભળ્યું છે.

૭૬ આગળ બે ચાર વાર (રાજપૂતોએ) અમારા સૈન્યને હરાવ્યું, અને (અમારા મુસલમાન સૈન્યની કંઈ કારી ન ફાવી (ન લાડ લાગ). એથી અમારું આવું મોટું રાજ્ય છતાં અમને કલંક ચોટ્યું છે (અક્ષરશઃ, 'અમે લજવાયા છીએ'). અમારા હૈયામાં એવો તો વેરાગ્ય આવ્યો છે (કે જેની સીમા નથી)!

૭૭ આળી ઘાર—આ વેળા તો. સેજ—સામર્થ્ય
દાવું—'દર્શવું', પ્રેરક.
ફર સોનગિરિ...—કાં તો સોનગિરિ (અર્થાત્, સુવર્ણગિરિ ઉપર આવેલો ઝલોરગઢ) બળપૂર્વક ખેદાનખેદાન કરી નાખું, નહીં તો (અક્ષરશઃ, 'કે પછી') હથિયારનો ત્યાગ કરીશ.

૭૮ જલ તો અહીં વિશેષ અર્થ નથી; લગભગ વાક્યારંભક તરીકે એનો પ્રયોગ થયો છે.
પાદશાહે આવી પ્રતિજ્ઞા કરી અને ફરમાન કાઢ્યું કે પાટણથી (આપણા સૈન્યની સદાયતાર્થે) ખાન (= પાટણના સૂબા) ને ખેલાવો. આમ મુસલમાન કહે છે. ફરુ અહીં પંચમી અનુગ છે. એનાં મૂળ છેક અપભ્રંશ સુધી જાય છે. જુઓ: સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૪-૩૫૫ જહાં હોન્તલ (= 'જ્યાં થઈ ને'; અર્થાત્, 'જ્યાંથી') તહાં હોન્તલ ('ત્યાં થઈ ને', અર્થાત્, 'ત્યાંથી').

૭૯ કાસીદ—કાસદ, ખેપિયો. છડે પીમાણે—મારતે ઘોડે
ચલાવ્યડ—મોકલાવ્યો. થાણદાર=સૂબાએ; તૃતીયા એકં પ્રત્યય
૬ હુપ્ત સિરિ ફુરમાણ ચડાવ્યડ—સૂબાએ સામે આવીને

ફરમાન માથે ચાલ્યું; એણે માનપૂર્વક ફરમાન (= આજ્ઞાપત્ર) લીધું.

- ૮૦ લેણ=આજ્ઞાપત્ર. સજાઈ કોઘી—ફૂચેના સરંજામ તૈયાર કર્યો. સોનાર—સોની; સં. સુવર્ણકાર ઉપરથી. મંદિર=‘ મહેલ ’. સુસતાનને નગર (બેટ) કરવાને તૈયાર કરાવેલું હોઈ દેવમંદિર ન હોય; ઉપરાંત, ‘ દેવમંદિર ’ માટે કાન્દુલદે પ્રવંચ બહુધા પ્રાસાદ, દેડલ, દેહરાસર ઇ. શબ્દો યોગે છે. પોલિ=દરવાજા, પગાર—‘ કોટ ’, ‘ કિશ્વાની દિવાલ ’; સં. પ્રાકાર
- ૮૧ તિણિ લાગા—તેમાં વપરાયું. સરીસડ—સાથે. ઢીલી નગરિ જઈનહ મેટહ પાતિસાહનહ દોઘડં—દિલ્લી જઈને સૂઆએ એ પાદશાહને બેટ ધ્યું (નગર કધું).
- ૮૨ કપલ્હાયા ઘાયા—પલાયુ વિના ઘોડેસવારી કરનારા (ફૂતો; સંદેશવાહકો) બધે ફરી વળ્યા. કટોકટીને પ્રસંગે કેટલાક સેવકોનું કામ આઠે પહોર ઘોડેસવાર થઈને બધે સંદેશ પહોંચાડવાનું હતું. એમને અહીં કપલ્હાયા કલા છે.
- રાણા રાય મલિક મુઢોઘા—પાદશાહની આજ્ઞા નીચેના ખંડિયા રાયરાજા, પાદશાહના સરદારો (મલિક) અને સામન્તો (મુઢોઘા).
- ૮૩ સહૂહ—સહૂએ. દલિ આવ્યડં—‘ પોતપોતાના સૈન્ય સાથે આવ્યા ’ (તૃતીયા); ‘ પાદશાહના સૈન્યમાં આવી પહોંચ્યા. ’ (સપ્તમી). ચઢી ચાલ્યડ સુરતાણ—આ રીતે બધી તૈયારી કરીને સુસતાને અલોર ઉપર ચડાઈ કરી. જિહાં મુકામ...—(ફૂચમાં, દિવસને અંતે) સુસતાન મુકામ નાંખે છે, ત્યાં એની જાવણી સાત કોસ જેટલો વિસ્તાર રોકે છે. (એટલું વિશાળ સુસતાનનું લક્ષક છે).

- ૮૪ ઘંટા ઘૂઘરમાલ—સુલતાનના હાથીઓની ટ્રાટમાં ઘૂઘરાની માળા નાંખી છે, અને જંને બાજુએ ઘંટા લટકાવ્યા છે.
પાપ સાંકલાં કરદ પલૂકા—હાથીઓના પગમાં (શોભા અર્થે) સાંકળાં પહેરાવ્યાં છે તે ખજા છે.
- ૮૫ ઝનયા—ચઢી આવેલાં. કાલા મેહ—ઢાળાં વાદળો.
ગયચર ઠાઠ ચાલતાં દીસદ—એવો આ હાથીઓનો સમૂહ ચાલતાં લાગે છે.
- ૮૬ સાલિહોત્ર જેહની કસૂટી—સાલિહોત્રના પ્રસિદ્ધ અશ્વવિદ્યા-શાસ્ત્રમાં પાર બિતરે એવા. કોહિ—‘કરોડ’, અર્થાત્, ‘અસંખ્ય’.
સાવ વલદ—પોતાના તમામ લશ્કર સાથે.
- ૮૭ (પાલખી ઉપાડનારા) બોઈ, મેહાર (દોર ચરાવનાર ભરવાડ જેવી ભતિ), ઠાઠીયા (ધાતુકામ કરનારા, tinkers), ઠહાર (પાણી લાંવનારા), કમાનીયા (કમાનગર; ધનુષ્ય બનાવનારા); અને ચાર હજાર પખાલી (લશ્કર) સાથે ચાલ્યા, જે પખાલે પાણી ભરે છે.
- ૮૮ કટકીયા ઘાળીયા—લશ્કરની ચીજવસ્તુ પૂરી પાડનાર વેપારીઓ.
ગાઢે વઢી ચાલતી.....—ગાડા ઉપર ચડાવેલી (અને ગાડાના ચાલવા સાથે ફરતી) ધાણી ફેરવતા ધાંચીઓ (લશ્કરની સાથે) આવી રહ્યા છે.
- ૮૯ મોચી, ધાંચા, સથવારા (કડિયા કામ કરનારા), માળી (સૈન્યની) સાથે ચાલે છે. (તેમજ) દરજી, હજમ, ઓડ (જમીન ખોદનારા) અને ચાર હજાર તંબોળીઓ (લશ્કર સાથે) ચાલી રહ્યા છે.
- ૯૦ યગનીઘડા—જવનો દારૂ બનાવનારા (જુઓ : દેરાસરી, પૃ. ૧૭૯.)

કાવડિ ચાલદ—કાવડે લઈને સાથે ચાલે છે.

માઠી વહદ પમાર—(રેડીમાં ખમીર ભેળવનારા—રેડો પકવનારાઓ) (સમાર) પોતાની ભઠ્ઠીઓ (માઠી) લઈને સાથે ચાલે છે.

મઠોયારા—મુસલમાન રસોઈવાઓ.

ઘાટઘઢા—વાસણ ધડનારા.

લોહાર—લુકાર.

૯૧ સિલાવટ—સલાટ; પત્થર ધડનારા.

છોદ વહદ—છે (સં. કુળ > પ્ર. કુહા; = 'કેળવેલો ચૂનો') લઈ જાય છે.

ચૂનારા—ચૂનો પાડનારા; ભઠ્ઠીમાં ચૂનો પકવનારા.

ગુહરા—વહોરા.

કાગલાકૂટા—કાગડી.

હીર તળા તૂનારા—રેશમી વસ્ત્રો તૂનનારા; રકુગર.

૯૨ ઘાણિજૂ—વેપારવણુજ કરનારા, વાણિયા.

ડલગાળા—ઓળગાણા, ભંગી. ફરકટોયા—કઠોર, ભયંકર દેખાવના. દ્વચસી—હબસી સૈનિકા. માયાદત-તીરંદાજ; જખરા પોદા. (સરખાવો : 'ભથ્થી' અર્થે. ગુજ.)

ફરસીઘર સપરાળા—સમર્થ ફરસીધારી; ફરસી વાપરવામાં કામેલ. બીજા ચરણમાં 'ચાલદ' (= લસકરની સાથે ચાલે છે) અધ્યાહાર સમજવાનું છે.

૯૩ દલ ચાલંતા...—પાદશાહના લસકરના ચાલવાથી ધરતી કંપી રહે છે; શેખનાગ ધરતીનો ભાર ઝીલી શકતા નથી; પાદશાહનાં લસકર જાયે (પૃથ્વી ઉપર) સ્થગરનાં પૂર ઊલટયાં હોય અને તેથી ધરતી ઉપર રેલંછેલ ચપ્પરડી હોય તેવાં લાગે છે.

- ૯૪ ચરગાં—બણગાં. નફેરી—શરણામ્ના જેવું પણ લાણું રણવાદ. જાંગી—જંગી, વિશાળ, નીસાળ—ડંકા.
સુળીદ્ર જોયણ ઘાટ—તે બાર બાર જોજન સુધી બધે સંભળાય છે.
- ૯૫ પડદા ગ્રાસ મડવાય તુરકનદ—તુરકોના સૈનિકોથી સર્વત્ર ગ્રાસ પ્રસરી રહ્યો. દેસ દહોદિસિ નાઠા—(ભાગમાં આવતા) દેશના લોકો તુરકોના ગ્રાસથી દશે દિશાએ નાસી ગયા. મારગિ ચાલિ—પંથ કાપીને.
- ૯૬ ઘારુ ઠામ—(મારવાડમાં) એમણે સુંદર સ્થળો જોયાં, ત્યાં પુષ્કળ પાણીથી ભરેલાં સરોવરો આવી રહેલાં હતાં.
પહિલાં દલ સમિયાણે આડ્યાં—દિલ્હીથી ઝાઝોર તરફ જતાં વચ્ચે સમિયાણા આવે. પાદશાહનું લશ્કર ત્યાં (સમિયાણે) આવી પહોંચ્યું.
- ૯૭ આ ગઢ લીજઈ ધુરિ—આ (સમિયાણાને) દિલ્હો પહેલાં (ધુરિ) લઈએ. પાંડિ મેલિ—એને રાણી નાંખીને.
મેલ્હીદ થાણું—આપણું થાણું ત્યાં મૂકીએ. તડ—પછી.
- ૯૮ (હમેશાં બને છે તેમ) સમિયાણા ગઢની આસપાસના લોકો નાસીને સલામતી માટે ગઢમાં ભરાયા. વૃકોએ તળેટીને ઘેરા ધાલ્યો.
ગઢ ઉપરનું રાવણું (= સૈનિકોને રહેવાનું સ્થાન) સરસ છે. ત્યાં સરસ (શસ્ત્રસરંજામ, ખાધાખોરાકી આદિની) સમગટ (સાંતલસિંહે) કરી છે, (જેનું વણું પછીના શ્લોકોમાં આવે છે).
- ૯૯ (લશ્કરને) વાપરતાં વાપરતાં સાઠ વરસ સુધી ચાલે એવડા મોટા ધાન્યના કોણાર (ત્યાં ભર્યા) છે. સમિયાણાનો અધિપતિ સાંતલ મહાજનવાન છે. ગઢમાં જળમય ચોરસો છે.

૧૦૦ (ધોડાઓને રાતળ માટે) ગદમાં સૂકાં ધાસ, ચણાની પૂળીઓ અને કોરડી (= ' કોદરી ' ; ' સૂડી ') કડમ અપાર ભરેલી છે. (અને) સાંતલની ધોડારમાં (વાલિ-સપ્તમી એકઠો) પાંચ હજાર ધોડા બાંધ્યા છે (માંધ્યા ચરદ = ' બાંધ્યા ચરે છે ' ; અર્થાત્, એમને વગર શ્રમે નિયમિત રાતળ આપવામાં આવે છે).

૧૦૧ કાઠી—ઈંધણાં, બાળવાનાં લાકડાં. લૂણ—મીઠું.
વરસ સુ પુહુચદ—એનો સંગ્રહ તો સો વરસ પહેલે એવો છે. પહિલદ પુહરિ...—પહેલે પહોરે (= સવારે) બપોરે (બિપુહરે) અને સાંજે સૈનિકાને (રાજને રસોડે) જમવાને માટે (ખુંજાઈ) સાદ પડે છે.

૧૦૨ નીઠદ નહીય લગાર—જે(નાં જળ કદીયે) લગાર પશુ ધત્તા (નીઠદ) નથી. ડલીચદ—' ખાલી ચઈ જાય ' (સં. ઉદ્ધરિષ્. પ્રા. ઉલ્લિચ ઉપરથી; સરખાવો : અર્વાં ગુજ્ઞં ' ઉલેચે ' = ખાલી કરે).

આકાશમાંથી મેઘ ઉલેચાઈ જાય (અન્યત્ર વરસવાથી; અથવા પવનથી વાદળાં ખેંચાઈ જવાથી) તોપણ (ગદ ઉપરનાં સરોવરનાં) જળનો પાર આવતો નથી (= ધડી જતાં નથી).

૧૦૩ ગદ થાદર—ગદનું સ્થાન. વિસમી—દુર્ગમ. પોલી પગાર—(ગદના) દરવાજા અને દિવાલો.

જાંચા કાઠા (ચુરજ) ઉપર ધણી ફરકી (દુરમનો ઉપર પત્યર ફેંકવાનાં યન્ત્ર) ગોઠવી છે. અને એમાંથી મારવાના (= ફેંકવાના) મોટા પત્યરો (માર) રાખ્યા છે.

૧૦૪ ચહો ત્રિકલસદ —ત્રિકલસા ઉપર (= મહેલની અગાથી ઉપર) ચડીને.

૧૦૫ પાદશાહના લશ્કરે સ્થળે સ્થળે જુદા જુદા મર્ત્યાના 'માણસો
માટે જુદા જુદા પ્રકારના તંબુઓ ઊભા કર્યા હતા. પક ચોર
—'એક થાંભલાવાળો નાનો તંબુ' (જુઓ : દેરાસરી, પૃ.
૧૮૧). થાંમે—થાંભલે. ચારગઢ—હાથી બાંધવાનું સ્થળ;
હાથીખાનું. પરિ—પીગત.

૧૦૬ પાદશાહી નેજા (=૫૨૪) નેના ઉપરથી ફરફરી રહ્યા છે
એવા સરદારોના મરાતજ (=૫૩૫) નેયા. સાદ્દણ—હાથી,
ધોડા વગેરેથી સજ્જ સેના.
અચિરજ માવજ—અચરજ—આશ્ચર્ય—થાય છે.

૧૦૭ કટક તળી સામગરી—લશ્કરનો બધો સરંજામ.

૧૦૮ કોઠર કોઠર કર્યા રપોપાં—ગદને કોઠે કોઠે રક્ષક ટુકડીઓ
સાંતલે ગોઠવી. ગઢા—પત્થર. મીંતિ—કોટની બીંતો ઉપર-
મહા યંત્ર—ગોટાં ફરકાં લીધી જેવાં યંત્રો.

૧૦૯ કુતાવલી ઢીકુલી—ઝપથી પત્થરો ફેંકતું યંત્ર.

કુપરિ પાસે—કોટને ઉપરને બાગે. માંડી મૂંકી—ગોઠવી
રાખી. આપાપણે ઠામિ...—પોતપોતાને સોંપવામાં આવેલી
જગ્યાએ બધા નિલ રાત્રે જાગતા રહીને (સાવધાનતાથી),
ગદની ચોકી કરે છે.

૧૧૦ ગઢ ઉપરથી (કુપરિ થિકા) હિંદુઓ ઊતરીને રતોવઈ છાપા
મારે છે; અને વળી પાછા દિવંસે હુમલો કરીને દુશ્મનોને સામી
છાતીએ ધા મારે છે.

૧૧૧ સૂંડીનજ—ધસીને. ગઢિ—ગઢ ઉપર હુમલો લઈને. સાવં
દલજ—તમામ લશ્કર સાથે. નિત મિહજ...—રાત્ર રાત્રે

ભરાયેલા રાજપૂતો અને સાતલ ચઢ્યાણ સુલતાનના લશ્કર સામે લડે છે.

૧૧૨ રાજ મુદ્દમાં મોટા મોટા (પોસાતા) હિંદુ અને મુસલમાન યોદ્ધાઓ રણમાં પડે છે. (તોપણ) રાજ રાજ લડાઈ કરે છે. રાજ રાજપૂતો એકનિશ્ચયી ધસારો કરે છે (ઠઠવડ) અને રામે ભરાઈને દુશ્મનોને રણમાં મારે છે.

૧૧૩ વાનરનો માફક ઝડપ મારીને એક મુસ્લિમ સૈનિક દોડીને ગઢ ઉપર ચઢી જાય છે. મધ્યરાત્રે ઠાટ ઉપરથી મુસ્લિમ સૈન્ય ઉપર હવાઈઓ આવે છે.

૧૧૪ ઉપરથી 'દીકુલી' ઢાળવામાં આવે છે (હોડવામાં આવે છે), એમાંથી લોઢી પત્થરો છૂટે છે. જે હાથીધોડા એમાં વચ્ચે આવી જાય છે તેનું તરત મોત નીપજે છે.

અળપુટદ મરદ એ મધ્યકાલીન લાક્ષણિક શ્લોક પ્રયોગ છે.

૧૧૫ જાલબદ—(કોટનું) રક્ષણ કરે છે; જગ્યાવ કરે છે.
હઠિ ચઢીડ સુરતાણ—સુલતાન પણ હવે હો ભરાયો છે.
ઘરસ સાત...ચઢમાણ—સુલતાને સાત વરસ ઘેરે ચાલુ રાખ્યો, અને સાતલ ચઢ્યાણે એ તોડ્યાં કપો. (છંદાવ્યવચ્છ ઊડાવ્યો).

૧૧૬ પેપળાં—ગાયનવાદન નૃત્ય આદિના એકો. સુજીદ વેણિ મૃદંગ—નિત્ય વીણા-મૃદંગનું સંગીત સંલગ્નાય છે.
નિતુ ઝહવ—ગઢ ઉપર રાજ આનંદમંજવ યાય છે.
નિતુ પાઝલ નાચડ—રાજ નતંકીઓ (પાલડ=પાત્ર) નૃત્ય કરે છે. નિતુ નિતુ નવલા રંગ—(ગઢ ઉપર) રાજ નવ નવા આનંદપ્રમોદ યાય છે.

- ૧૧૭ રોજ ત્રિકલસે ચડીને સાંતલ્ય બેસે છે; એની બંને બાજુએ ચામર દોળાય છે. મુસ્લિમ લશ્કરમાં સિંદાસન ઉપર બેઠેલા પાદશાહ આ નિરખી રહે છે.
- ૧૧૮ પહાડ સાદ—સાદ પાડવામાં આવે છે. સારહો તેડાળા—તીરંદાબને બોલાવવામાં આવ્યા.
- ગદ ઉપલયું—ગદ ઉપરનું. પેવણું—ઉત્સવ. માપું ઘડુત પસાડ—તેને મોઢું ધનામ આપું.
- ૧૧૯ ઘંદડ નામ હયાપુ...—હયાપુ મીર નામે (નામ-તૃતીયા એક) નોકર (ઘંદડ). પાટડ યાંધી...તીર—અબે પાટા બાંધીને બાણ નાંબે તોપણ (મુંદિ) જેનું નીર (નિશાન) ચૂકવું નથી.
- ૧૨૦ સોગિણિ તળાં વિ કોસાં મેલો—ધનુષ્યના બે છેડા એક-બીજાને અડે (તદન લગોલગ આવી જાય) એટલું બેચીને. પ્રાણિ—બળપૂર્વક. હસ્તકંધરિ—ધાવના ખભા ઉપર (હસ્ત કંધરિ). સોલહીનહ—સોદી (નર્તકી)ને. અંગિ સૂંસરડ ફૂટડ—એના શરીરમાંથી આરપાર નીકળી ગયું.
- ૧૨૧ પહો ઘરાતલિ—નર્તકી ધરણી ઉપર ઢળી પડી. ઝસર—ઉત્સવ. જેહ ન ચૂકહ ઘાળ—જેનું બાણ કદી લક્ષ્ય ચૂકવું નથી.
- ૧૨૨ માગહ યીડડ—આદેશ માગે છે. મ્લેચ્છાં ચાહર—મ્લેચ્છોનું કામ. ફેડડ—ફેડું; ઉબેડી નાખું.
- ૧૨૩ લીડ ઘાળ...પરઠિડ—એણે બાણ લીધું અને ધનુષ્યની પથ્થર ઉપર ગોઠવ્યું. નાપંતાં ગુણ માજ્યડ—એ ફેકતાં ધનુષ્યની પથ્થર ગાજી રહી. કંઘ વિછોદો—રકંધ-ખભો

કાપી નાખીને (વિઢોઢી=છૂટે કરી નાખીને). ઘીલપ—સાથે.
લાગાં ખે લક્ષ્યને વીધનારું. પાટડ વાજ્યડ—સુલતાનના
સિંહાસનની પાટ ઉપર લાખું.

૧૨૪ તુરક—મુસલમાન સૈનિક, અહીં તીરંદાજ ‘મીર હુખાખુ’.
છાંડિડ ઠાળ—(સુલતાને) એ સ્થાન છોડી દીધું.

મરણ તળડ મર...માવેસ્યડ ઘાળ—સહુને મરણનો ભય
લાગવા માંડ્યો કે કરી પાછું (ગદ ઉપરથી) બાણ આવશે.
(અને આપણને વાગશે.)

૧૨૫ તુરક ચઢી...—પુરો (એમનો ધસારો લઇ જનાર ધોડેસ્વાર
સૈનિકો) અડાઇ લઇને ગદની સામે ધસી આવે છે.

સામ્હા—એમની સામે (ગદ ઉપરથી). નલીયાર—નળીમાંથી.
ખળતા અંગારા ફેંકતું એક શસ્ત્ર. નિરતા—અંગારા ?

૧૨૬ ડપરિ થિકું ઢીયજ.....—ઉપર રાજપૂત સૈન્યમાંથી મોટા
ઠીમ (ઢીમ) ઢાળવામાં આવે છે તે વચ્ચે આવતાં સૌ ઝાડખાડ.
લાંગી નાખે છે.

ઢાઢ ગૂઢ મુપ.....ઘાઝઢ—એ (ઢીમ) (જ્યાં વાગે
ત્યાં) (જેને વાગે તેના) ઢાડકાં, ઝુઢા (પગના નળા), કે
મોંના કાચકાં (કાચરાં) કરી નાંખે છે, અને એના પડવાથી
આરે તરફ (પડતલ) જમીન ઉપરના પથરા (ઊછળીને) વાગે છે.

૧૨૭ આગિવર્ણ—અગ્નિ (અંગારા) જેવા.

નાલડ નાંખ્યા મોલા—નલિયારમાંથી ફેંકવામાં આવેલા ગોળા.
મૂકા કરડ—...—એ (તપાવેલા ધાતુ કે પત્થરના) ગોળા
દિવાલોને (મોતિ) લાંગીને ભૂકા કરી નાંખે છે, અને મોટા
(ઢોલા) તણુખા કાઢે છે.

- ૧૧૭ રોજ ત્રિકલસે ચડીને સાંતલ બેસે છે; એની બને બાજુએ ચામર દોળાય છે. મુરિલમ લસકરમાં સિંદાસન ઉપર બેઠેલો પાદશાહ આ નિરખી રહે છે.
- ૧૧૮ પડદ સાદ—સાદ પાડવામાં આવે છે. સારહી તેડાળા—તીરંદાએને બોલાવવામાં આવ્યા.
- મઢ ઝપલયું—મઢ ઉપરનું. પેવણું—ઉત્સવ. માપું વહુત પસાડ—તેને મોટું ધનામ આપું.
- ૧૧૯ વંદડ નામ હવાપૂ...—હવાપૂ ખીર નામે (નામ-તૃતીયા એકઠો) નોકર (વદડ). પાટડ ચાંધી...તીર—અંબે પાટા બાંધીને બાણ નાંબે તોપણ (હુદિ) જેનું નીર (નિશાન) ચૂકવું નથી.
- ૧૨૦ સોગિણિ તળાં વિ ફોસાં મેલો—ધનુષ્યના બે છેડા એક-બીજાને અડે (તદ્દન લગોલગ આવી જાય) એટલું બેચીને પ્રાણિ—બળપૂર્વક. હસ્તકધરિ—કાથના ખસા ઉપર (હસ્ત કંધરિ). સોલહીનહ—સોહી (નર્તકી) ને. અંગિ સૂંસરડ ફૂટડ—એના શરીરમાંથી આરપાર નીકળી ગયું.
- ૧૨૧ પહો ઘરાતલિ—નર્તકી ધરણી ઉપર ઢળી પડી. ઝસર—ઉત્સવ. જેહ ન ચૂકદ ઘાણ—જેનું બાણ કદી લક્ષ્ય ચૂકવું નથી.
- ૧૨૨ માગદ ચોડડં—આદેશ માગે છે. મ્લેચ્છાં ચાહર—મ્લેચ્છોત્તં ધામ. ફેડડં—ફેડું; ઉબેડી નાખું.
- ૧૨૩ લોડં ઘાણ...પરઠિડ—એણે બાણ લીધું અને ધનુષ્યની પણી ઉપર ગોઠવ્યું. નાવંતાં ગુણ માજ્યડ—એ ફેંકતાં ધનુષ્યની પણી ગાળ રહી. કંઘ ચિલોહો—રકંધ-ખભો

કાપી નાખીને (વિઘોઢી=છૂટો કરી નાખીને). ઘીલપ—સાથે લાગાં બે લક્ષ્યને વીધનારું. પાટડ વાજ્યડ—સુલતાનના સિંહાસનની પાટ ઉપર લાગ્યું.

૧૨૪ તુરક—મુસલમાન સૈનિક, અહીં તીરંદાજ ‘ મીર હુસામુ ’, છાંડિડ ઠાળ—(સુલતાને) એ સ્થાન છોડી દીધું.

મરણ તળદ મદ...આવેસ્યદ ઘાળ—મદને મરણનો ભય લાગવા માંડ્યો કે કરી પાછું (ગદ ઉપરથી) બાણ આવશે. (અને આપણને વાગશે.)

૧૨૫ તુરક ચઢો...—તુકો (એમનો ધસારો લઈ જનાર ધોડેસ્વાર સૈનિકો) ચડાઈ લઈને ગદની સામે ધસી આવે છે.

સામ્હા—એમની સામે (ગદ ઉપરથી). નલીયાર—નળીમાંથી બળતા અંગારા ફેંકતું એક શસ્ત્ર. નિરસા—અંગારા ?

૧૨૬ ડપરિ થિફું ટીઘજ.....—ઉપર રાજપૂત સૈન્યમાંથી મોટાં ઠીમ (ટીંબ) ઢાળવામાં આવે છે તે વચ્ચે આવતાં સૌ ગાડખાડ લાંગી નાંખે છે.

દ્વાડ ગૂડ મુપ.....વાજદ—એ (દીપ) (જ્યાં વાગે ત્યાં) (જેને વાગે તેના) હાડકાં, ચુડા (પગના નળા), કે મોંના કાચલાં (કાચરાં) કરી નાંખે છે, અને એના પડવાથી ચારે તરફ (પડતડ) જમીન ઉપરના પથરા (બિછળીને) વાગે છે.

૧૨૭ આગિવર્ણ—અગ્નિ (અંગારા) જેવા.

નાલદ નાંખ્યા મોલા—નલિયારમાંથી ફેંકવામાં આવેલા ગોળા. મૂકા કરદ—...—એ (તપાવેલા ધાતુ કે પથ્થરના) ગોળા દિવાલોને (મોતિ) લાંગીને ભૂકા કરી નાંખે છે, અને મોટા (ઢોલા) તણુખા કાઢે છે.

૧૨૮ ચંત્ર મગરવી.....સૂત્રદાર—સૂત્રધાર (યાત્રિક) બરાબર લક્ષ્ય લઈને (દ્રુ સાંધી = ધ્રુવ સાંધીને) મગરવી ચંત્રમાંથી (દુસ્મનો ઉપર) ગોળા નાંખે છે.

પડતડ—ચારે બાજુ.

મુરિલમ ઈતિહાસકારોના બયાનોમાં મગરવી, નિશાત, આદિ યત્રોના ઉલ્લેખો આવે છે. એ તપાસેલા ગોળા કે પત્થર ફેંકવાની (ઉચ્ચાલનચાલિત) કરામતો સમજવાની છે. આ કાવ્યના સમય સુધી દારુગોળા કે તોપબંદૂકોનો પ્રવેશ થયેલો જણાતો નથી. એથી જ પદ્મનાભમાં એના ઉલ્લેખો મળતા નથી.

૧૨૯ મટકીયાં ચિછૂટદ—સળગતી હવાઈઓ છૂટે છે.

ઘૂઘદ નિફાત—અને નિશાતો (ગોળા ફેંકવાની યાત્રિક કરામત) ઘૂઘવી રહે છે.

ઘીજ તળી પરિ....હલકાપાત—(એ નિશાતોમાંથી ગોળા નીકળે છે ત્યારે) વીજળીની માફક—હલકાપાતના જેવી—ઝબકી રહે છે.

હલકાપાત—તારો ખરો તે.

૧૩૦ ઘણે વિહાડે...પડપી—ધણે દિવસે આ ઘેરો છોડી જવો પડશે (છાંટી જાસદ = 'છાંટી જવાશે'; કમંશિ) એમ મુસલમાનોએ વિચારી જોયું. મારુપ—મારવાડના રાજપૂતોએ, ચૌહાણોએ. સાદણ—લશ્કર. કોઇં પાપાવિલપો—ખાખા-વીખી, શીથુંવિશીથું કરી નાંખ્યું.

૧૩૧ બે ફર જોડી કરી વીનતી—સાંતવે બે હાથ જોડીને (આશાપુરીની) પ્રાર્થના કરી.

આશાપુરી અવધારિ—હે આશાપુરા માતા, સાંભળ.

માંજિ તું સંકટ—અમારાં સંકટ બધાં દૂર કર.

સિદ્ધારિ—સંહાર કર.

૧૩૨ હૂડ પસાડ અંવિકા તૂઠી—(માતાજીની) કૃપા થઈ; અંબિકા (અહીં, = ‘ આશાપુરા માતા ’) પ્રસન્ન થયાં.

દીઠડં પ્રત્યક્ષ રૂપ—સાંતલે એમના સ્વરૂપનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યાં.
વાંદ ઘરી—માતાજીએ (સાંતલનો) હાથ પકડીને.
ઘલિ જઈ—(મુસલમાનોના) લશ્કરમાં (લઈ) જઈને.
મૂપ—‘ રાજા ’; અહીં, ‘ મુલતાન ’.

૧૩૩ (મુલતાનને જોતાં સાંતલની દૃષ્ટિએ) (ભગવાન શંકરનાં) ત્રણ નયન, પંચ મુખ, સુવિશાળ પિંગળી જટા, કંઠમાં રુડમાલા (= માનવ જોપરીઓની માળા), કરમાં કમંડલ રૂપે ભક્તકપાલ નમરે પડ્યાં.

૧૩૪ એમના જટા (રૂપી) મુકુટમાં (સાંતલે) ગંગાને નિહાળી; (એમના) અંગ ઉપર ભરમની રજ (ચોળેલી) હતી; (એમના) આસનરૂપે (પાંગુરને) વ્યાધયમ (વાઘચંદ) દેખાયું; અને (આયુધમાં) ત્રિશૂલ જોયું.

૧૩૫ ચિત્તિ ચમકયડ ચિંતવદ્...—સાંતલ મુલતાનનું રુદ્રરૂપ જોઈને ચિત્તમાં ચમકીને વિચાર કરવા લાગ્યો. (એ વિચાર કવિએ પછીની કડીમાં જણાવ્યો છે.).

રંગિ રહિડ સિર નામિ—રુદ્રરૂપના દર્શનથી પ્રસન્ન થઈને (સાંતલ) એમને પોતાનું મસ્તક નમાવી રહ્યો.

પદમનાભ પંડિત તણડ...સ્વામી—પદ્મનાભ પંડિતના સ્વામીને (સરખાવે : ‘ નરસિંહાચો સ્વામી ’)—ભગવાન શંકરને-સાંતલે જોયા.

૧૩૬ રુદ્રરૂપિ સુરતાણ...ઘાડ—મુલતાન રુદ્રના અવતાર છે; એમને કેમ મારી શકાય ?.

હિયદ્—હૃદયમાં. વિમાસી—વિચારીને. (સં. વિમરય, પ્રા. વિમાસિમ ઉપરથી.)

સાંતલિ પાછડ દીઘડ પાડ—સાંતલના પગ પાછા પડ્યા.

૧૩૭ વલી વિમાસી—વળી વિચાર કરીને.

પાસદ્ હુતડ—(સુલતાનના) પડખામાંથી; (સુલતાનની) પાસે હતું તે.

ગુર્જ—ગુરજ; એક પ્રકારનું શસ્ત્ર.

અહિનાળ—એધાણી તરીકે. (સં. અભિજ્ઞાન, પ્રા. અહિજ્ઞાળ ઉપરથી.)

સંકેત—નિશાની, પુરાવો.

કદીદ્ કેતલદ્—કેટલું કહેવા છતાં. (સતિ સપ્તમી).

નહી માનદ્ સુરતાળ—(મેં એને જવા દીધો એ વાત) સુલતાન માનશે નહીં.

૧૩૮ સકલ સરૂપ જાળીડં સાંતલિ—સાંતલે સર્વ પરિસ્થિતિ—સુલતાન રુદ્રનો અવતાર છે માટે એને હરાવવો શક્ય નથી એ હકીકત—જાણી.

તુહિ ન મૂંકદ્ માળ—‘ તોપણ એ પોતાનો વટ (માળ-માન, ગૌરવ) મૂકતો નથી ’; અર્થાત્, ‘ છતાં પણ એ શરણે ન જતાં યુદ્ધ ચાલુ રાખે છે. ’

૧૩૯ કદદ્ પ્રધાન—સુલતાનના પ્રધાનો સમિત્યાણા ગદ્ કબજે કરવાની એક યુક્તિ બતાવે છે.

પક પરિ કીજદ્—એક વાત કરીએ.

તિળદ્ ફરડ વિનાળ—એ સંબંધે એક યુક્તિ (વિનાળ સં. વિજ્ઞાન, પ્રા. વિન્નાળ ઉપરથી) કરીએ.

૧૪૦ ગુણિ—ગુણો. ગ્રાપડ—ગ્રાપડાં; ગુણપાટ. મીતિ—(ઠાટની) શીતે; અહીં, (શીત પાસે).

લેઈ રાતિ મંઢાવ્યાં—(માથે) રાત લઈને (અર્થાત્,
' રાત્રિએ ') ગોઠવાવ્યાં. ' (દિવસે ગોઠવે તો રાજપૂતોને ખબર
પડી જાય.)

૧૪૧ પાપી તળી વાત સી કીજ્યહ જેહે વિનાસી ગાહ—જેમણે
ગાયોને મારી એવા પાપીઓના પાપની વાત શી કરવી ?
(ગોઠત્યા હિંદુ ધર્મ અનુસાર મહાન પાતક ગણાય છે તેથી.)
ગૂણિ ઝૂપરિ યંત્ર...માંહિ—(રેતીથી ભરેલી) ગુણો (કિલ્લા-
ની દિવાલ પાસે એક ઉપર એક ગોઠવીને ઊંચો ચોતરો બનાવ્યો
હતો તેની) ઉપર (પત્થર, દીમ ઈત્દિવાનાં) યંત્ર મંડાવીને
તે વડે (મારેલી ગાયોને) લઈને (કિલ્લા ઉપરના સરોવરના)
જલમાં નાંખી.

૧૪૨ તુરળી નારિ પાળીદારિ—ઉતાવળી પનિકારી સ્ત્રીઓ.
આગહ—પહેલાં. આછડ—સ્વચ્છ.
નિરવર્ણ—રંગ વિનાનું, નિર્મલ. લોહીવર્ણ—લોહીના રંગનું;
લોહીરંગનું.

૧૪૩ પાળિ માંહિ દોષ પવહડ—આ પાણી (ગાયના લોહીથી)
એટલું બધું અપવિત્ર થયું.

૧૪૪ પાલિ—પાળે. અતિહ ઘણ—અતિ ધણે, અપાર.
સચિહું જીવાડણદાર—સૌને જિવાડનાર; સૌનું જીવનદાતા.

૧૪૫ તેહે—તેમનાથી. પિણ—ક્ષણભર. ન રહાઈ—રહી ચકાવું
નથી (કર્મણિ).
તેહી પૂછી અંતેડરી—પોતાની રાણીને બોલાવીને પૂછ્યું.
(કે ' હવે શું કરીશું ? ')

૧૪૬ રાણી મળાઈ...—રાણી કહે, (એમાં વિચારો છો શું ? ') અમે

સૌ ભૈરવ દરીયું' (અને તમે દેસરિયાં કરજો).

જમહરિ—(ભૈરવ,) 'અગ્નિપ્રવેશ'. (સં. ચમગૃહ, પ્રા. જમઘર ઉપરથી).

હિંદુ ત્રણદ મ્હાનીદ માદ—હિંદુઓને ગ્રાય અતિ પૂજ્ય, અને પવિત્ર ગણાય.

૧૪૭' સૌષ્ઠતવ્ય—(સં. સૌષ્ઠતવ્ય)—જીવન. આવા શબ્દપ્રયોગો પદ્મનાભની સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિના ઘોતક છે.

પલી—પળા જેટલું, આંગળું.

૧૪૮ ચાહ્નઆણનડં ગિરુડં રાજ—ચૌદાણોતું 'ગરુડ' (= શૌરવ-વાણું, ભવ્ય) રાજ્ય.

રુડડં અન્હે મયાહિડં આજ—અમે આજ રુડં દરી બતાવ્યું, (મરણિયું) યુદ્ધ ખેલીને અને ભૈરવ દરીને).

હમ જાણેજ્યો જમહર કરિડ—(આ પત્રથી તમે) એમ ભણુજો કે અમે (અંતઃપુરની સૌ રાણીઓએ) ભૈરવ કહ્યું છે.

૧૪૯ કાન્હડદેની ઘરણી...માવલદેવિ—' કાન્હડદેની જે રાણીઓ હતી—ઉમાદે, કમળાદેવી, જયપતલદેવી અને ભાવલદેવી—એમની પ્રત્યે (સાંતલની રાણીઓએ) વિનંતિપત્ર લખાવ્યો. ' કૌનતૌ શબ્દથી એ પત્ર હેલ્યા જુદાર અને ક્ષમાપ્રાર્થનાનો હતો એમ સુચવાય છે.

૧૫૦ હસ્યું કહિડ—(પત્રમાં) એમ કહ્યું (=લખાવ્યું).

અમ્હ વીતું જેદ—અમારા ઉપર (આજે) જે પરમ આપત્તિ વીતી, (=આવી પડી) છે.

હવંદ ઘોચસ્યદ કાલિ તમ્હ રોહ—તે કહે કાલે તમારા ઉપર વીતશે.

અમ્હસ્યું પ્રીતિ...—અમારા ઉપર માયા રાખજો.

આળંદ જમારદ-મોકલાવળી—આળંદ (હવે) આ હેલ્લા
જુહાર (મોકલાવળી, = વિદાય) - સમજાવે.

૧૫૧ નવિ. લાઈ વાર—વાર ન લગાડતાં.

રાણિ સવિ કરધા સિજંગાર—રાણીએ સર્વ શયુગાર
સળ્યા. ચંદનફાઠ—ચંદનકાઠ. પરિવાર—પરિજનો.
મિલિડ—એકત્રે થયા.

૧૫૨ સાહસપ્રભાવિ પંતલી માહિ—રાણીનો 'સાહસપ્રભાવ'
(શુરાતન) એટલો બધો પ્રબળ હતો.

જમહર—જોહર માટે સજાએલી ચિંતા.

રામે રામે ... પિરદ—ત્યાં (એકત્ર થયેલાં) સૌ સ્વજન
લોકાના મુખમાંથી (નિઃશ્વાસપૂર્વક) 'રામ', 'રામ' શબ્દ
તીકળતા હતા, અને તેમની આંખમાંથી આંસુ ખરતાં હતાં.

૧૫૩ જલ્લ જીવને જગે માહિ—જલ્લ એ જગતમાં સૌનું જીવન છે.
પિણ—કાણે ન રહાઈ—રહેવાય નહીં.

૧૫૪ સાત વરસનદ માજનદ—સાત વરસ જેટલે સમયે.

ગૌરીડાં વલ ઘણ ઘાઈ—ઘોરીનાં લસકરને ઘણું દુર્ગી નાખીને.
(ઘાઈ અર્થે ક્રિયાપદના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે; = 'ધા ભારીને')

ગદપતિ—સાતલ.

ગદરોહદ પહચડ—ઘેરામાં પડ્યો; ઘેરામાં લડતો હથાથો.

ચંડપટમહ ચહુઆળ માહિ—ચહુઆળોમાં મહા લંડવીર.

૧૫૫ કોડલરી (કોઢાલી) કુંવરીખાને ફરી (વલી) કોણ (કવળ)

આણપિરિયાણાં (વલ્લોમણિ) કરાવીને તેડી આણુરો ? (મેલોવડ)

માઈલિ...—લોહણુ એ કાન્દડેના વિરોધી અદિથો રાજપૂતોનો

પ્રધાન હતો. એણે મુસ્લિમ લસકરમાં મળી જઈને સુલતાનને

સરોવર બાદ કરવાની સુલત (મેલ) બતાવ્યો હતો.

કે મેં જાણી જૂજને પાદશાહને માર્યો નહીં' (પણ જવા દીધો).
આ વાત જાણીને પાદશાહે સાંતવને ગુજરાત આપવાની
તત્પરતા દર્શાવી.

૧૬૧ પાદશાહ કહે, 'જો સાંતવ આવીને અમારી સાથે મળી જાય તો
એનો મરણનો ભય ટળી જશે.'

સાંતવ કહે, 'મારા ગ્રાણુ આપીશ, પણ મારો ટેક મૂકીશ નહિ.
(કારણ કે, એમં કરું તો) ચઢ્યાણાના નામને બહો લાગે.'

૧૬૨ લોક ઉતારીયા....—યુક્તિપૂર્વક પ્રભજતોને ગદ ઉપરથી
નીચે સહિસલામત મોકલાવી દીધા. પછી રાજપૂતોએ પગલ
(= ધાવણી) નાંખ્યો અને કેસરિયાની તૈયારીઓ કરી.

૧૬૩ ઝગલ્યા ચાલ—વાળ મૂક્યા.

પકમના થયા—દૃઢ નિશ્ચય કરીને.

ચાલી કટક તોરકદ ગયા—સામે આવીને મુસ્લિમ લશ્કર
સાથે ખાથ બીડવાને ગયા.

તોરકદ—અહીં વિશેષણના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે; વિશેષ્યના
સંપત્તી એકવચનનો પ્રત્યય ગ્રહણ કર્યો છે.

૧૬૪ કટક માંદિ....—મુસ્લિમ લશ્કરે રાજપૂતોની સામે ચવાની
તૈયાર કરી. એમણે ઘોડા પખરાબ્યા, અને હાથી સામા લાવીને મૂક્યા.
સઈ ફલહ—પોતાના સર્વ લશ્કર સાથે.

ટોલે મિલહ—એકઠા થઈ ગયા; હાથોહાથની ઝપાઝપીમાં
આવી ગયા.

૧૬૫ ઝહયાં લોહ...—હથિયારોની કટાકટી ભીડી, જેનો કાઈ પાર નથી.
રાડત મલાં કરહ હથીયાર—રાજપૂતોએ પોતાનાં આયુધો
ભક્ષી પેરે વાપ્યાં—સફળ કર્યાં.

સરોવરિ ફરિડ વિનાસ—સરોવર નષ્ટાશ્ચ ક્યું.

પદ્ધ પાણિ નચિ પીજીદ—એ (એતુ) પાણી પીવાય નહીં.
(કર્મણિ).

અસુરાં દ્રવિ પૂગી આશ—તુરકોની (ગદ કબજે કરવાની)
આશા હવે ફળી.

૧૫૬ જીવીદ—જીવાય, જીવી શકાય (કર્મણિ).

દેહડી કુરુમાદ—આ દેહ કરમાઈ નાય; અર્થાત્, ક્ષીણ થઈ નાય.

૧૫૭ પિંડ પ્રાણ હુદ પ્રાહુણા...—(જલ ન મળે તો) શરીરમાં પ્રાણ
પરોણાની માફક બે પાંચ દિવસ કે સાત દિવસ ટકી શકે.

હુઈં તિ સચરાચરિ વાત—આ વાત સચરાચર (જગત)માં
ભણીતી છે.

૧૫૮ નિરઘાણિ—' નક્કી ' ; અહીં માત્ર પોદપૂરક જેવા અર્થમાં પ્રયુક્ત.
પાવકિ ચહો—(નોંધર કરવાને) ચિતા ઉપર ચડી (નારિંગદે
અને પ્રેમાદે—સાંતલની રાણીઓ)

સદં દલિ—' પોતાના લશ્કરમાં ' (સં. સ્વયં, પ્રા. સ્વયં અપ. મહં
ઉપરથી); ' સર્વ લશ્કર સાથે (સં. સર્વે, પ્રા. સર્વિં, પ્રા. ગુજ. સર્વિં
ઉપરથી)

૧૫૯ અવધિ પતલદ પુહુતડ કાલ—એટલા વખતમાં કેસરિયા
કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો.

ગ્યડ આકાશિ ધૂમ વિકરાલ—(નોંધર અગ્નિનો) ભયંકર
ધુમાડો આકાશે અડ્યો.

સાંતલ મળદ....મલડ—સાંતલ કહે કે હવે પાદશાહને ગુરજ
મોકલો; નહીં તો એ કહેશે કે હું કેવો બળવાન (કે મેં આ
હુગું જીત્યો) !

૧૬૦ હમ જાણદ...—' સાચી ' એધાણીથી એ (પાદશાહ) ભણે

કે મેં જાણી જૂજને પાદશાહને માર્યો નહીં' (પણ જવા દીધો).
આ વાત જાણીને પાદશાહે સાંતલને ગુજરાત આપવાની
તત્પરતા દર્શાવી.

૧૬૧ પાદશાહ કહે, 'જો સાંતલ આવીને અમારી સાથે મળી જાય તો
એનો મરણનો ભય ટળી જશે.'

સાંતલ કહે, 'મારા પ્રાણ આપીશ, પણ મારો ટેક મૂકીશ નહિ.
(કરણ કે, એમ કરું તો) ચઢ્યાણોના નામને બદી લાગે.'

૧૬૨ લોક ઉતારીયા....—યુક્તિપૂર્વક પ્રજાજનોને ગદ ઉપરથી
નીચે સહિસલામત મોકલાવી દીધા. પછી રાજપૂતોએ પગલ
(= છાવણી) નાંખ્યો અને કેસરિયાની તૈયારીઓ કરી.

૧૬૩ ઝગવ્યા ચાલ—વાળ સૂક્યા.

પકમના થયા—દૃઢ નિશ્ચય કરીને.

ચાલી કટક તોરકડ ગયા—સામે ચાલીને મુસ્લિમ લશ્કર
સાથે બાથ બીડવાને ગયા.

તોરકડ—અહીં વિશેષણના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે; વિશેષ્યના
સપ્તમી એકવચનનો પ્રત્યય ગ્રહણ કર્યો છે.

૧૬૪ કટક માંદિ....—મુસ્લિમ લશ્કરે રાજપૂતોની સામે થવાની
તૈયાર કરી. એમણે ઘેરા પખરાવ્યા, અને હાથી સામા લાવીને મૂક્યા.

સહં વલદ—પોતાના સર્વ લશ્કર સાથે.

ટોલે મિલદ—એકલા થઈ ગયા; હાથોહાથની અપારખીમાં
આવી ગયા.

૧૬૫ ઝડયાં લોદ...—હથિયારોની કટાકટી ભીડી, જેનો કોઈ પાર નથી.
રાડત મલાં કરદ હથોયાર—રાજપૂતોએ પોતાનાં આયુધો
ભલી પેરે વાપર્યાં—સફળ કર્યાં.

નિસ્યૂં યુદ્ધ રાવણ નહ રામ...સંગ્રામ—‘જેવું રામરાવણનું
યુદ્ધ થયું હતું, જેવો દેવાસુર સંગ્રામ થયો હતો, એવું હિંદુ-તુરકો
વચ્ચે સુદ્ધ ખેલાયું.’ આ ઉપમા પદ્યનાજનનું સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર-
દિકનું પરિશીલન સચવે છે.

૧૬૧ પોસાતાં પાયક—મોટા લગવૈયાઓ. ત્રિણિ પુહર—ત્રણ પહેર
લગી. દલ—મુસ્લિમ લશ્કર.

સાહસ પ્રમાણ પતલી...રિણ માર્દિ—રાજપૂતોનું સાહસ
એટલું પ્રખળ હતું કે (એ બધા) લડીને ત્રણમાં ખપી ગયા.
સાંતલ તળહ...વપાણિ—સુલતાને સાંતલનું શુરાતન (ધીરા-
તન) વખાણીને એનું લોહી વાંછું (= માન દર્શાવવાને પોતાને
લલાટે લગાડ્યું).

૧૬૮ પદ્મનામ...કહી—પદ્મનાભ પંડિતે પ્રતિભા (મતિ) વડે આ
કથાપ્રસંગ વર્ણવ્યો છે.